

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1991 — Ч. 7-8 (363-364)

ЛІТЕРАТУРА В ПЕРЕКЛАДАХ

Ш. Бодлер, Р. М. Рільке, М. Алькофорато — *В. Вовк*
Р. Фрост — *Є. Крименко*
А. Мельничук — *О. Забужко*
Г. Г. Маркес — *С. Боршевський*
Т. Стефанович — *І. Качуровський*
Ж. Ануї — *Р. Маланчук*

Олена Ріпко: БОЙЧУК І БОЙЧУКІСТИ, БОЙЧУКІЗМ

М. Рябчук: ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І
НАЦІОНАЛЬНА ЕМАНСИПАЦІЯ

«НЕ ВАРТО ТІШИТИСЯ ІЛЮЗІЯМИ»

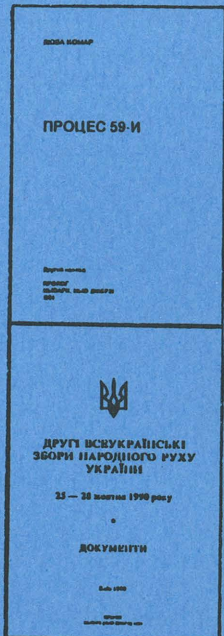
ISSN 0585-8364

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ

* *Люба Комар*: **ПРОЦЕС 59-И**

1991, 75 стор., 2 вид.; безкислотний папір
ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. доларів

Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами Організації українських націоналістів. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

* **ДРУГІ ВСЕУКРАЇНСЬКІ ЗБОРИ
НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ
25-28 жовтня 1990. Документи**

1991, 74 стор., набір з України; безкислотний папір
ISBN 0-9628724-0-7 Ціна: 8,00 ам. доларів

Наша найновіша публікація — збірка документів, яку зготовили до друку в Секретаріаті Руху, містить за розділами офіційні документи, прийняті на з'їзді в Києві 1990-ого р.: "Програма Народного Руху України", "Статут Народного Руху України", "Ухвали", "Звернення", "Заяви".

* **«СУЧАСНІСТЬ» 1991, 1 — Україна 1990**

1991, 216 стор., у твердій, ілюстр. обкладинці. Ціна: 15,00 ам. доларів
Січнева книга журналу Сучасність (Т. Гунчак, ред.) у збільшеному числі сторінок, дає читачеві широкий огляд подій в Україні впродовж 1990 року.

* *Євген Сверстюк*: **ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ
(Чорнобильська притчка)**

1990, 2 вид., 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5,00 ам. доларів
Філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психолога, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи, тепер голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції та діяча Руху.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Європі:

Sučasnist / Mr. T. Kuzio
78 B Kensington Park Rd.
London W11 2PL

У всіх інших країнах:

Sučasnist / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892

Tel.: 071-221 0533 Fax: 071-727 2029 Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1991

Ч. 7-8 (363-364)

РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТЬ ПЕРШИЙ
НЬЮАРК (НЬЮ-ДЖЕРЗІ)

«SUČASNIST» — JULY-AUGUST 1991

744 BROAD ST., SUITE 1116

NEWARK, NJ 07102-3892

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Лариса Онишкевич, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Наталя Енеску, *технічний редактор*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Усі матеріали до редакції *Сучасности* просимо надсилати на адресу:

Sučasnist
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892

Телефон редакції: (201) 622-0545   Факс: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій до рецензії.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й Видавництва Пролог.

Видас: Prolog Research and Publishing Corporation

744 Broad St., Suite 1115-1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0542
Fax: (201) 622-1933
Telex: 9102400276
EasyLink: 6294-6394

SUČASNIST (ISSN 0585-8364) established in 1961, is published monthly except July and August which is published as a combined issue. The annual subscription is \$60 (US). Sučasnist is published by Prolog Research and Publishing Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892 USA. Second Class postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102-3892.

Зміст**ЛІТЕРАТУРА**

- 5 *Шарль Бодлер*: До тореадора з Банвіль.
5 *Райнер Марія Рільке*: Елегія; Друга Дуїнська елегія.
8 *Мар'яна Алькофорадо*: Португальські листи.
(Переклала В. Вовк).
11 *Роберт Фрост*: Непройдений шлях. (Переклав Є. Крименко).
12 *Аскольд Мельничук*: Емальована скринька.
(Переклала О. Забужко).
14 *Габріель Гарсія Маркес*: Найвродливіший у світі потопельник. (Переклав С. Боршевський).
19 *Томас Стефанович*: Досить дурниць; Таємний культ. (Переклав І. Качуровський).
25 *Жан Ануї*: Жайворонок. (Переклав Р. Маланчук).
60 *Гая Кошарська*: Вступ до ширшої дискусії на тему перекладання з однієї мови на іншу.
63 *Микола Неврлий*: Празька поетична школа.

МИСТЕЦТВО

- 76 *Олена Ріпка*: Бойчук і бойчукісти, бойчукізм.
118 *Наталія Чечель*: Західня клясика на сцені театру «Березіль».

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 126 *Володимир Дорошкевич*: Правда про історію встановлення радянської влади на Україні.
142 *Іван Машенко*: Телебачення України.
147 *Федір Погребенник*: Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 155 *Микола Рябчук*: Громадянське суспільство і національна емансипація.
179 *Олена Никанорова*: Талант починається з правди.

СПОГАДИ

- 184 *Оксана Драй-Хмара*: Про батька.
193 *Оксана Соловей*: Не датися в руки.
199 *Микола Вірний*: Борис Олександрів.
204 *Людмила Жильцова*: Кривава неділя.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 206 «Не варто тішитися ілюзіями». Розмова з Вітольдом Фокіним. Провів — *Едуард Першин*.
216 Розмова з Олександром Ёмцем. Провів — *Юрій Пригорницький*.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 221 *Олег Коцюба*: Пізнай самого себе!
228 Заява політичної коаліції «Суверенна демократична Україна».
230 Тези виступу міністра закордонних справ УРСР Анатолія Зленка.

ЕКОЛОГІЯ

- 232 *Світлана Кравченко*: Право громадян України на сприятливе навколишнє середовище та його судовий захист.
235 Вітаємо Івана Дзюбу!

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 236 СЛОВО. Збірник 12. — *Ігор Михалевич-Каплан*.
241 ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ, ред. А. Флакер;
СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ; СЯЙВО УКРАЇНСЬКИХ
СКАРБНИЦЬ — *Антін Івахнюк*.
245 Lina Kostenko. SELECTED POETRY. — *Іван Фізер*.
246 Від видавництва
247 Про авторів
248 Просимо виправити

ЛІТЕРАТУРА

Шарль Бодлер

ДО ТОРЕАДОРА З БАНВІЛЬ

Ти міцно загнуждав богині світле руно
У вправнім кулаку — здобуток золотий,
Немов би повалив розбійник молодий
Коханку та приклав до уст пекучий трунок.

Кмітливе око вмить спалахує вогнем:
Ти з гордістю кладеш уміння і відвагу
В свої споруди, де царює рівновага,
Що майстер досягнув окрилений конем.

Поете, наша кров нам порами стікає;
Чи то нас китавраса туніка вбиває
І жилами пливе отруєний ручай

Зміюк, яких колись Геракл, тоді дитина
В колиці, задавив? А їх проклята слина
Нас тричі просякла, на шастя й на відчай.

З французької переклала Віра Вовк

Райнер Марія Рільке

ЕЛЕГІЯ

Марині Цвєтаєвій-Ефрон

О втрати у всесвіт, Марино, о зорі, що ринуть!
Не збільшити нам того, до чого себе докидаємо,
якоїсь зорі! В цілості все вже зраховане.
Хто кане, не зменшує також святого числа.
Кожне жертвенне падіння влучно гряне в початок.
Невже це все — тільки гра, переставлення, обмін тотожного?
Ніде нема імени й майже ніде прибутку для рідної хати?
Хвилі, Марино, ми — море! Глибінь, Марино, ми — небо.
Земля, ми — землею, ми — тисяча весен, ми — жайвороння,
що їх вибухова пісня жбурляє в невидне.
Ми починаємо радісним криком і вже він нас перевершує:
раптом наше тяжіння вгору згинає свій спів.
Що ж тоді голосіння? Не юніший крик у глибини?

Також підземні боги прагнуть хвали, Марино.
Такі невинні боги, чекають хвали, наче учні.
Хвалімо їх, рідна. Будьмо розтратні в пісні хвали!
Нам ніщо не належить: легко кладемо руку на шию
незламних квітів, як видно в Ким-Омбо над Нілом.
Таку данину офірують у зреченні королі.
Як ангели, що йдуть і позначають двері спасених,
торкаємося речей, що ніжні на вигляд,
які вже далеко, Марино, які так розсіяні
навіть у найінтимнішим: символодавці, ні інше.
О тихий гніт, де людина вже не витримує
й рішається на рукодіяство: мститися, вбиває.
По злагоді ми відчуваємо, по здержливості
й по дивній силі, які нас живих спасають,
їх притаманну міць убивати.
Неіснування. Чи знаєш, як часто
сліпий наказ нас провадив льодистами сіними
нового народження?.. Не нас, тільки плоть із очей, що пручалася
під множиною повік. Провадив у нашім єстві
цілого роду покинуте серце. На ірійну прю
вів він той гурт із знам'ям безтяжного перетворення.
Марино, коханці не сміли б, не сміють
відати про падіння. Мусять юними бути.
Тільки могила стара, темніє, снує,
думає про минуле під розхлипанім деревом.
Їхня могила гряде; вони ж бо гнучкі, наче лози,
а те, що гнучке, щедро в'ється в вінок.
Як вітер травневий їх розвіває!
Завжди із серцевини, де ти вістуєш і дишеш,
мить їх викликає.
(Як я тебе розумію, цвіте жіночий на нетліннім куші!
Як щедро вливаюся в легіт вечірній, що зараз тебе діткнеться!)
Швидко зуміли боги половини вдавати. Включені в коловорот
ми наповнилися цілістю, наче місячний диск.
Також у нас віднімання, також у тижні звороту
ніхто не поміг би нам знову до повні,
тільки самотній прохід крізь безсонний пейзаж.

З німецької переклала *Віра Вовк*

ДРУГА ДУЇНСЬКА ЕЛЕГІЯ

Кожний ангел страшний. Тож горе мені,
коли оспівую вас, майже нищівні птахи душі,
свідомі себе. Де поділися дні Тобіі,

коли один із Найосяйніших стояв при звичайних дверях
(юнак юнакові, коли той цікаво визирнув).
Якби із-за зір смертоносний архангел
ступив один крок у цей напрям, тоді, стрепенувшись високо,
вбило б нас власне серце. Хто ви такі?

Ранні удалі, розпещенці всесвіту,
пасма гірські, світанкові шпилі всього створіння,
пилон цвітучого божества,
устави світла, аркади, сходи, престולי,
простори із створінь, шити всіх розкошів,
повстання захопленого чуття, і поодинці, знечев'я,
свічада, які набирають у власне обличчя
красу, що відлинула.

Ми минаємося відчуваючи. Ах!
Ми видихаємося: від ватри до ватри
слабше відгонимо. Хтось, може, каже:
так, ти йдеш мені в кров, ця кімната, весна
тобою наповнені... Даремне, він не спроможний
нас зупинити, ми никнемо в ньому й довкола.
А тих прекрасних, — хто їх затримає? Завжди лежить
злуда на їхнім обличчі, та й кане. Як роса з ранніх трав
випаровує наше із нас; як теплб
з гарячої страви. Усмішко, куди ти? О, піднесений зоре!
Знову хвиля гаряча втікає від серця.
Горе мені: таки ми *існуємо*. Чи всесвіт, що в ньому ми танемо,
нами смакує? Чи ангели ловлять
тільки те, що від них відлинуло,
чи часом, як через помилку, є одробина
нашого з їхнім єством? Чи ми замішані
в їхні риси, наче незловне в обличчя
вагітних жінок? Вони не бачать того в крутіжі
повороту до себе. (Як їм помітити?)

Коханці могли б, якби вміли, в нічному леготі
говорити предивне. Бо здається, що все утаємнює нас.
Дивися: дерева *існують*, будинки стоять,
що їх ми заселюємо; ми тільки поруч
минаємо, наче повітряний обмін.
Усе згідне в тому, щоб нас замовчати:
напів як сором, напів як невимовну надію.

Коханці, вас, що в самих собі вистачальні,
питаю про нас. Ви берете себе. Чи маєте докази?

Гляньте, буває, що мої руки взаємно
стають свідому себе; або що моє зужите обличчя
в них зберігається. Це дає мені трохи чуття.
Але достатнє воно для *існування*?
Ви, однак, що ростете одне на захопленні іншого,
доки подоланий не заблагає: не *більше*;
ви, що собі під долонями
щедріші ніж виноградні роки;
ви, що часом минається тільки тому, що інший
перевершує зовсім: вас питаю про нас. Я знаю,
ви так блаженні в дотику, бо голублення зберігає,
бо не шезає, що ніжно ви прикриваєте, бо відчуваєте
в ньому чисте тривання. Так обіцяєте собі від обіймів
майже вічність. А все ж таки, перебувши
острах перших поглядів і тугу біля вікна,
і перший спільний прохід крізь сад:
коханці, ви ними ще *є*? Коли одне одному
прикладається до губ: напій напосві —
о, як дивно тоді відпливає, хто *п'є*, від дії.

Не дивувала вас на аттичних фігурах здержливість
людського жесту? Чи кохання й прощання
не накинута їм на плече так легко,
наче б були вони з іншої речовини, ніж нашої?
Пригадайте їх руки, як безтяжно лежать,
хоч у торсах — потуга.
Ті здержливі знали: так далеко — дозволено,
це ще *є* наше, *так* дотикатися; бо міцніше
пнуть нас боги. То справа богів.

Якби ми знайшли те здержливе, чисте,
обмежене людське, нашу смугу плодючого поля
між рікою й камінням! Бо наше серце ще завжди
нас перевершує. Ми не спроможні
шукати його в картинах, що усмиряють,
ні в блаженних тілах, де воно більш опановане.

З німецької переклала Віра Вовк

Мар'яна Алькофорадо

ПОРТУГАЛЬСЬКІ ЛИСТИ: Третій лист

Сестра Мар'яна Алькофорадо (1640-1723), черниця з Бежо (Португалія), познайомилася з французьким старшиною Шамілі під час воєн Реставрації. Коли Шамілі повернувся до Франції, Мар'яна

написала йому п'ять любовних листів, що є свідченням пристрасти й розпуки. Райнер Марія Рільке подивляв її, так само як і її посестру долі італійку Гаспару Стампа (1523-1554). Багато років він займався тими двома жінками, яких покинули їхні коханці, але які до кінця свого життя були вірні своєму коханню.

Що станеться зі мною?.. І що хочеш, щоб я зробила?.. Як далеко я від усього, що колись собі уявляла! Я надіялася, що ти будеш писати мені з кожного місця, куди приїжджатимеш, що твої листи будуть дуже довгі, що годуватимеш мою пристрасть надією знову тебе побачити, що повне довір'я на твою вірність дасть мені своєрідну відпругу, так що моє становище, без надмірного болю, було б принаймні стерпиме.

Я навіть спробувала б зробити всі можливі зусилля, щоб позбутися своєї скорботи, якби з певністю знала, що ти мене зовсім забув.

Твоя відсутність, кілька хвилин побожної скрухи, природне побоювання зовсім знищити решту свого здоров'я, коли в томлячих вігільях тривожно зважую малу надію на твоє повернення, холод твоєї прихильності і твоїх останніх прощань, твій від'їзд з непереконливими оправданнями — все це і тисяча інших вистачальних і надто зайвих причин — наче б то обіцювали мені певну поміч, коли б вона мені була потрібною.

Врешті мусіла боротися з самою собою, але я не мала поняття, яка я слабосильна, і не уявляла собі всього того страждання, що тепер доводиться мені переносити...

Ох, я нещасна! Треба мене дуже жаліти, що не можу поділитися з тобою своїми страстями і мушу залишитися самотня у своєму горі!..

Ця думка вбиває мене, я гину від жаху, коли подумаю, що твоє почуття ніколи не було зовсім присутнє у наших радощах.

Так, тепер відчуваю нещирість усіх твоїх ніжностей.

Ти зраджував мене кожного разу, коли запевняв, що відчуваєш найглибше задоволення бути на самоті зо мною.

Тільки своїй власній насназі завдячую твої пестоші і твоє захоплення.

Ти зробив холоднокровний плян, щоб мене розпалити, і вважав мою пристрасть своїм трофеєм, без якого твоє серце ніколи понадмірно не зворушилося б...

Чи не нещасний ти, або чи не надто нечутливий, щоб ніколи не зібрати іншого плоду з моєї екстази?

Як же можливо, щоб я з цілим своїм коханням не могла зробити тебе зовсім щасливим?..

Я глибоко оплакую, тільки з любови до тебе, ті безкрайні радощі, які ти втратив...

Що за фатальність, що ти не бажав їх розкошувати!.. Ах, якби ти їх зазнав, ти мусів би признати, що вони далеко більші, ніж задоволення з того, що ти мене звів; ти мав би нагороду пізнати, що людина щасливіша, коли переживає щось найніжніше в палкому коханні, ніж коли дозволяє себе кохати...

Не знаю, хто я, ні що я роблю, ні що бажаю...

Я роздерта тисячами суперечливих мук.

Хто міг би собі уявити жалюгідніший стан?..

Я кохаю тебе як страчена, але ще себе стримую у відношенні до тебе, щоб не бажати тобі таких самих печалей, таких самих пристрастей як ті, що приводять мене до розпуки... Я скінчила б з собою, а як ні — вмерла б з болю, якби знала з певністю, що ти ніколи не зазнаєш спокою, що ціле твоє життя — тільки безупинний нелад і шал, що ти не перестась ридати і що все тобі осоружне... Я ледве даю собі раду зі своїми власними стражданнями; як би мені витримати ще ту журу, яку спричинило б мені твоє страждання, що мене тисячу разів глибше боліло б?

А все ж таки я не можу рішитися на бажання, щоб ти більше про мене не думав. Правду кажучи, я шалено ревнива на все те, що тебе втішає, що тобі там, у Франції, по душі й по серцю.

Не знаю, чому тобі пишу. Ти щонайбільше відчуваєш до мене співчуття, то мені ясно, але я не хочу твого співчуття... Я люта на себе, коли думаю про все те, що я для тебе пожертвувала: згубила свою добру славу, викликала проти себе обурення родини й суворість наших законів для черниць, кінець-кінцем — заслужила собі на твою невдячність, яка мені здається найбільшим нещастям.

Всупереч всьому відчуваю, що совість мене не гризе зовсім поширому, що я з любови до тебе з цілого серця прийняла б на себе ще більші небезпеки, і воно справляє мені сумну радість, що я програла життя і чесність. Чи не мала я тобі віддати все найцінніше, що мала? І чи не маю бути, власне кажучи, зовсім щасливою, що зробила це в такий спосіб? Мені завжди ще здається, що я не зовсім задоволена з себе: ні зі своїх страждань, ні з надміри свого кохання, хоч, на жаль, не маю також ніякої причини, щоб бути тобою задоволена. Я живу, я — невірна, і роблю якраз стільки, щоб зберегти своє життя, або щоб його зруйнувати.

Я вмираю з сорому. Така моя розпач тільки в листах. Якби я справді тебе так кохала, як я тебе тисячу разів запевняла, чи не була б я вже давним-давно в домовині? Я тебе ошукала. Ти можеш поскаржитися. Алеж чому ти не скаржишся? Я бачила, як ти відходив, мені не лишається ні одробина надії, що ти повернешся, але я дишу. Я тебе обманула, я благаю в тебе прощення, але ти не піддавайся! Поводься твердо зі мною, вважай, що мої почуття не досить міцні, будь завжди вибагливішим! Скажи мені, що бажаєш, щоб я вмерла з любови до тебе. Благаю тебе допомогти мені, щоб я

перевершила слабість своєї статі і всю нерішучість, загинувши у правдивій розпуці.

Мій трагічний кінець, певно, змусив би тебе часто про мене думати. Згадка про мене була б тобі дорога, незвичайність такої смерті, певно, діткнула б тебе. Чи смерть справді не була б ліпшою, ніж становище, в яке ти мене штовхнув? Прошай, я воліла б ніколи тебе не знати!

Ах, це знову брехливе почуття: я зовсім добре знаю, коли тут пишу, що волію бути нещасною в коханні до тебе, ніж щоб я ніколи не мала тебе побачити! Отож я не нарікаю і задоволена своєю лихою долею, якщо ти не забажав зробити її кращою.

Прошай, обіцяй ніжно за мною жаліти, коли б я мала вмерти з журби, щоб вірність моєї любови принаймні забрала тобі любов і радість до всього іншого. То була б мені достатня потіха, бо коли я мушу раз назавжди тебе зректися, то принаймні не хотіла б нікому іншому тебе залишити. Бо чи не був би ти надто жорстокий, щоб, послужившись моєю розпукою, появитися перед іншою жінкою ще люб'язнішим і показати їй, що ти спромігся надхнути найглибше кохання світу?

Прошай ще раз. Ці листи, що пишу тобі, надто довгі. Я тебе завсім не ошаджую, пробач. Надіюся, що здобудешся на достатню вибачливість для такої нещасної, немудрої істоти, яка, як знаєш, не була такою, поки тебе не покохала. Прошай! Думаю, що надто часто говорю про нестерпне становище, в якому я тепер опинилася, але я дякую тобі з глибини свого серця за розпуку, в яку ти мене кинув, і в мене тільки огида до світу, в якому я жила, поки тебе пізнала.

Прошай! Не минає ні хвилини, щоб моє кохання не зростало. Скільки я маю тобі ще сказати...

Переклала з португальської *Віра Вовк*

Роберт Фрост

НЕПРОЙДЕНИЙ ШЛЯХ

Шляхи два у жовтім ліску розійшлись,
І жаль, що двома не міг я іти
В мандрівку одну, і довго спинивсь,
Глядів за одним я далеко кудись,
Аж поки у підлісок він не скрутив.

Та іншим шляхом, теж добрим, пішов,
А може, навіть і кращим із них,
На ньому траву я і свіжість найшов,

Хоч, певно, перехід зрівняв би їх знов
Протоптаним виглядом сірих доріг.

А того дня вранці лежали вони
Однаково в листі, без чорних слідів,
І в другий день першим у світ далини
Пішов я, і знаю — з доріг гущини,
Мабуть, вже не вернусь до цих двох шляхів.

Колись із зідханням про це розповім
В далекім майбутнім, по довгих літах:
Шляхи розійшлись на розпутті ліснім,
Я вибрав один, непризначений всім,
Різниця велика на ціле життя.

Переклав з англійської *Євген Крименко*

Аскольд Мельничук

ЕМАЛЬОВАНА СКРИНЬКА

(подарована моїй матері гостем з України)

Це країна й оселя,
яких я ніколи не бачив, —
чудна, дрібничкова пам'ятка людськості,
морська зірка, цина, пурпур і зелень,
прадідівський садок із доби, на зелень багатшої —
зупиняюсь при дубі, котрий весна,
мов жажлива коханка, припавши вустами,
збудила.

Я уявляю
десь поза тим деревом
дім, і у нім
сторожке, самотнє дитя,
крилатих бабок,
що рівномірно підносяться й падають, як заведені поршні,
понад спініним ручаєм.

Мати пече хліб при відкритім вікні,
щось мугикає стиха до надвечірнього сонця.
Батько люлькою пахкає,
дитину напучує:
"Плекай пшеницю й сумління.
Як скрута притисне, можеш

поступитись сумлінням,
але збіжжям — ніколи”.

Мене обурює це
уявне повчання, бож, справді,
мусять існувати якісь засади,
за котрі варто віддати життя,
а мужик мій твердить — мовляв, немає.
Чи не йому це відкрились
тайни Елізію, тимчасом як я,

щоранку змагаючись з немилосердним
Арістотелем,
не тямлячи, що то є цілість?
Старий мовить до хлопчика:
”Як від когось почуєш, буцім то Богові миле
щось інше, крім доброти,
то знай: тому неправда”.

Я уявляю
матір, батька, дитину, дім —
вічних акторів, обранців радості й муки —
окрім хіба дитяти, рожденного
з навстіж розплющеним зором,
воно при вікні за польотом бабок слідкує
і не знає собі,
що століття минають.

Так от вони й минають.

Переклала з англійської *Оксана Забужко*

НАЙВРОДЛИВІШИЙ У СВІТІ ПОТОПЕЛЬНИК

Габріель Гарсія Маркес

Дітям, які першими помітили в морі темний загадковий предмет, що наближався, здалося, ніби то ворожий корабель. Потім вони побачили, що на ньому немає ні прапорів, ні шогол, і вирішили, що це кит. Та коли предмет викинуло на берег, дітлахи очистили його від водоростей, волокнистих медуз, мертвих рибок, усіялого мотлоху, який поналипав, наче після корабельної аварії, і лише тоді збагнули, що то потопельник.

Вони бавилися ним цілий день, закопуючи в пісок та викопуючи його звідти, поки хтось із дорослих випадково не звернув на них уваги і не сполошив селище. Чоловіки, які принесли потопельника до найближчого дому, відзначили, що той важить більше, ніж усі відомі їм досі мерці, — майже як кінь, — і вирішили, що він, либонь, дуже довго плавав і навіть в кістки проникла вода. Коли його поклали на підлогу, побачили, що той набагато більший за всіх чоловіків і ледве вміщується в домі, але подумали, що деякі потопельники, певно, не втрачають здатності рости і після смерті. Він пахнув морем і, оскільки шкіра була вкрита панцирем із слимаків і мулу, тільки форма тіла дозволяла припускати, що воно належить людині.

Ще й не обмивши його лице, можна було збагнути: небіжчик не тутешній. Селище налічувало якихось два десятки дощатих осель із кам'янистими патіо без квітів, розкиданих уздовж пустельного мису. Землі на нім обмаль, і матері завжди боялися, аби вітер не заніс дітей у море, а небагатьох небіжчиків — з тих, що тут померли, скидали зі скель у прибережні води. Море ж було спокійним і щедрим, і на всіх чоловіків вистачало семи човнів. Отож, коли знайшли потопельника, досить було подивитись їм один на одного, аби впевнитись, що всі на місці.

Тієї ночі не вийшли в море. Чоловіки подалися до сусідніх селищ розпитати, чи не пропав там, бува, хтонебудь, а жінки лишилися біля потопельника. З допомогою листя дроку вони зіскребли з нього мул, очистили волосся од морських рачків і вичесали слимаків рибними тертушками. Тим часом визначили, що водорості, які на ньому, — водяться в далеких морях і в глибоких водах, а одіж до того подерта, наче йому довелось плисти лябіринтами коральових рифів. Вони визначили також, що він мужньо стрів смерть, оскільки на обличчі не було виразу самотності, властивого людям, які потонули в морі, ані огидної жалісливої міни, характерної для потонулих у річці. Та лише цілком очистивши його, усвідомили, що це за людина, і від того в них

перехопило подих. Він не просто найвищий, найкремезніший, найбільш мужній і найкраще збудований з усіх мужчин, яких вони бачили будь-коли, навіть тепер, коли лежав просто перед ними, — і це було вище їхнього розуміння.

У селищі не знайшлося досить довгого ліжка, ані досить міцного стола, куди його вдалося б покласти, щоб провести біля небіжчика ніч. Йому не підійшли святкові штани найвищих чоловіків, ані недільні сорочки найогрядніших із них, ані черевики з найтовстішою підошвою. Тоді жінки, зачаровані його надзвичайними розмірами та вродою, вирішили пошити йому штани з вітрила та білу сорочку з голландського полотна, щоб він гідно почувався й після смерті. Жінки сиділи довкола нього й шили йому одяг, раз-у-раз поглядаючи на небіжчика, і їм здавалося, що вітер ніколи не був таким дужим, а Карібське море таким неспокійним, як цієї ночі, і це якимось чином пов'язано з потопельником. Вони думали про те, що якби оцей незвичайний мужчина жив у їхньому селищі, його дім мав би найширші двері, найвищу стелю, найміцнішу підлогу, металева сітка його ліжка була б зроблена із шпанговтів і кріпилася б з допомогою залізних гвинтів, а його дружина стала б найщасливішою жінкою. Він був би таким владним, — думали вони, — що риба сама б йшла до нього, якби її покликав, а працював би так завзято — струмки потекли б серед розпеченого каміння і квіти порозцвітали б на скелях. Подумки порівнювали його зі своїми чоловіками, певні, що ті за все своє життя не спромоглися б зробити те, що він здатен зробити за одну ніч і, зрештою, в глибині душі відчували зневагу до цих наймізерніших і найжалюгідніших у світі створінь. Так блукали манівцями власної фантазії, коли раптом найстарша з жінок, яка через свій вік дивилася на потопельника з меншим співчуттям, зідхнула:

— У нього таке лице, наче його звали Естебаном.

Більшості з жінок варто було ще раз поглянути на мерця, щоб збагнути, що того й не могли звати інакше. Наймолодші, а отже, і найбільш затяті з них, ще тішилися ілюзією, що коли потопельника одягти та обкласти квітами, та ще й узуті в ляковані черевики, його можна б звати Ляутаро. Але то була марна надія. Полотна не вистачило, погано скросні й пошиті штани виявилися завузькими, а тасмничі сили так розпирали його груди, що з сорочки повідлітали гудзики. За північ свист вітру вшух і море поринуло у важкий сон. Тиша розвіяла останні сумніви: це Естебан. Жінки, які вдягали небіжчика, стригли йому нігті, розчісували бороду, не могли не здригнути від жалощів, коли їм довелося залишити його лежати на підлозі. Отоді то збагнули, як намучився він, маючи таке величезне тіло, якщо й після смерті воно йому заважало. Вони уявили, як за життя він мусів боком проходити у двері, стукатися об одвірки, перетоптуватися з ноги на ногу в гостях, не знаючи,

куди подіти гладкі рожеві лаписька морської корови, поки хазяйка дому шукала найміцніший стілець і переляканим голосом запрошувала: "Будь ласка, сідайте сюди, Естебана!" — а він стояв, притулившись до стіни й усміхався: "Не турбуйтеся, сеньоро, мені й так зручно", — хоча стер до крові ноги й обідрав спину, а проте під час кожної візити правив своєї: "Не турбуйтеся, сеньоро, мені й так зручно", — аби тільки не осоромитися, зламавши стільця, і, можливо, він так ніколи й не дізнався, що люди, які казали йому: "Не поспішай, Естебана, зачекай, принаймні, поки дійде кава", — потім перешіптувалися: "Нарешті він пішов, цей здоровань, цей бовдур, цей недоумкуватий красень". Так думали жінки, сидячі над ранок коло небіжчика. Потім, коли прикрили йому лице хусткою, щоб денне світло не потривожило, то побачили, який він безживний і беззахисний та який схожий на їхніх чоловіків, в серцях у них скипіли перші сльози. Котрась із наймолодших зайшлася плачем. Інші, дивлячись одна на одну, перейшли від зідхання до голосіння, і чим сильніше побивалися, тим більше їм хотілося ридати, бо потопельник все більше нагадував їм Естебана і врешті-решт вони оплакали його як найбеззахиснішу, найсумирнішу, найлюб'язнішу людину на землі: "О бідолашний Естебана!.." Отож коли чоловіки повернулися зі звісткою, що він не з навколишніх селищ, жінки, хоч і були в розпачі, проте відчули певну полегкість.

— Дякувати Богові, він — наш, — зідхнули вони.

Чоловіки вирішили, що це звичайні жіночі забаганки. Натомлені після марудних нічних розшуків, вони хотіли тільки одного: спекатись раз і назавжди обтяжливого чужинця, перш ніж зійде палюче сонце і почнеться задушливий, безвітряний день. Із уламків шогол вони змайстрували ноші і закріпили їх, щоб ті витримали вагу тіла, поки його донесуть до прибережних скель. Чоловіки намірялися також прив'язати йому до шиколоток якір з торгового пароплава, аби він без перешкод плив собі найглибшими морями, де водяться сліпі риби, а затонулі кораблі руйнуються через ностальгію, і примхлива течія не викинула б його знову на берег, як це вже траплялося з іншими потопельниками. Та поки чоловіки квапилися, жінки вдавалися до нових вигадок, аби згаяти час. Вони порпалися, наче наполохані кури, шукаючи в скринях морські амулети: деякі швендяли туди-сюди, хотіли надіти на потопельника ладанку, щоб його супроводив погожий вітер, інші намірялися почепити йому ручний компас і зрештою опісля всіх отих "Відійди-но, жінко, вбік", "Посунься, бо ти мені заважаєш", "Послухай, ти штовхаєш мене просто на небіжчика", — чоловікам уїлися в печінки жіночі викрутаси і вони стали бурчати: "Навіщо цьому зайді така сила-силенна різних витребеньок, ніби для врочистої відправи: скільки мерця не окропляй, скільки не чепури, все одно його зжеруть акули", — але жінки продовжували чіпляти свої дешеві

реліквії, приносили їх ще й ще, заважали, а їхні зідхання виказували невиплаканий відчай, і тоді чоловіки заремствували, мовляв, що це за метушня через якогось жалюгідного мерця, через смердючий труп. Тоді котрась із жінок, ображена такою байдужістю, відкинула з лица небіжчика хустку — і чоловіки остовпіли.

Перед ними лежав Естебан. Цього можна було й не говорити, вони б і так упізнали його. Якби їм сказали: "Ось сер Волтер Релі",* — вони, мабуть, чудувалися б з його англійського акценту, папуги на плечі, з гаркебузи, з якої він стріляв у канібалів, та й усе, але Естебан у світі міг бути лише один, і він лежав ось тут, наче рибабуркунець, без шкарпеток, у штанях-недомірках, із закам'янілими нігтями, зрізати які можна хіба що ножем. Досить було відкинути хустку з лица, й стало зрозумілим, що небіжчик соромиться своїх розмірів, вроди, та він не винуватий, і якби знав, що з ним таке трапиться, обрав би більш відлюдне місце потонути: "Це шира правда, я сам би причепив на шию корабельний якір і бовтався у воді, ніби мені все набридло, аби тільки не завдавати нікому клопоту, відкинув би ноги, як ви кажете, аби нікого не турбувати мрецьким духом, до якого я не маю жодного стосунку". В його стані було стільки невимушености, що навіть найнедовірливіших з мужчин, які, виходячи на ніч у море, зазнавали душевних мук, боячись, що жінкам обридне чекати їх і вони снитимуть потопельниками, — навіть цих мужчин й інших, найнезворушніших, вразила до глибини душі ширість Естебана.

Отож вони влаштували йому найбучніший похорон, який тільки могли запропонувати потонулому чужинцеві. Жінки, що пішли по квіти до сусідніх селищ, повернулися з іншими: ті не йняли віри їхнім розповідям, та, побачивши мерця, самі йшли по квіти, приносили їх ще й ще, і назбиралося стільки людей, стільки квітів, що яблуку ніде було впасти. В останню мить їм стало шкода повертати його морю сиротою і вони обрали небіжчикові батька й матір з-поміж найдостойніших, а решта зробилася йому братами та сестрами, дядьками та тітками, а також братами та сестрами в перших — завдяки потопельникові всі жителі селища врешті-решт породичалися між собою. Деякі моряки, зачувши здалеку плач, збилися з курсу, а про одного відомо, що він звелів прив'язати себе до шогли, згадавши давній міт про сирен. Поки тривала суперечка, кому випаде честь нести його на плечах крутосхилом, чоловіки й жінки вперше усвідомили, які безрадісні у них вулиці, безживні подвір'я, вбогі мрії порівняно з величчю й красою потопельника. Вони жбурнули його у воду, не почепивши якоря, щоб він міг повернутися будь-коли, якщо схоче, і всі завмерли на мить, яка здалася їм вічністю, поки тіло падало у безодню. Навіть не глянув-

---

* Волтер Релі (1552-1618) — англійський мореплавець.

ши одне на одного, вони зрозуміли, що їм когось не вистачає і що це відчуття вже ніколи їх не покине. А проте знали, що відтепер усе переінакшиться, двері їхніх осель будуть ширшими, стелі — вищими, підлоги — міцнішими, аби спомин про Естебана міг ходити де завгодно, не наштовхуючись на одвірки, і ніхто більше не насмілиться бурчати: "Ото помер здоровань, помер бовдур, який жаль, помер недоумкуватий красень", і вони пофарбують фасади своїх будинків у веселі кольори, щоб увічнити пам'ять Естебана, і, не розгинаючи спина, вириють серед каміння рівчаки для струмків і посадять квіти на скелях, аби в майбутньому пасажири великих пароплавів прокидалися вдосвіта від духмяних пахошів прибережних садів, а капітан сходив з містка у парадному мундирі, зі своєю астролябією, зі своєю Полярною зіркою та безліччю бойових нагород на грудях і, вказавши рукою в бік трояндового мису на карібському видноколі, повторював чотирнадцятьма мовами: "Погляньте туди, де вітер тепер такий лагідний, що вкладається спати під ліжками, а сонце так сяє, що соняшники не знають, куди повертати голівки, погляньте туди — це селище Естебана".

Переклав з еспанської *Сергій Борщевський*

ДОСИТЬ ДУРНИЦЬ

Томас Стефанович

Тож це кажу тобі я, Беатріса, найкраща її приятелька: нема жодної можливості. Не роби собі ілюзій: вона до тебе не вернеться. Вона дуже змінилася. Само собою, не в фізичному розумінні. Вона лишилася такою самісінькою, якою ти знав її. Не погладшала і не втратила на вазі. Ані прищипи в неї на обличчі не вискочили і, якщо хочеш знати, має ту саму зачіску, так само вдягається і носить таке саме взуття.

— Змінила парфуми?

— Ні.

— Зубну пасту? Про це мені особливо цікаво було б довідатись. Колись оповім тобі, чому саме.

— Також ні. Я вже тобі сказала, що мова йде не про поверхові зміни зовнішніх речей. Вона також не думає якось інакше про соціальний лад. Далі турбується про своїх "стареньких", ти ж знаєш, правда? Дуже зацікавлена — можливо, трохи більше, ніж перед тим, як стоять справи з жінкою, яка попри всі ті прогресування, про які інформують мало не щодня газети й телебачення, не здолала перейти певних бар'єрів і не в стані досягти статусу цілковитої рівноправності. Ну, тут, в Уругваї, не маємо чого, власне кажучи, надто нарікати. У певному сенсі вже кілька десятиріч живемо на становищі майже привілейованому, якщо порівняти нашу долю з долею жіноцтва інших країн.

— То в чому ж, нарешті, та корінна зміна? Щодо цих справ ми були цілковито однозгідні. Чи, може, вона більше вплуталася в політику?

— Ні. Так само, як будучи "гуманісткою", вона більше турбується "гуманітарністю". Розумієш, що я хочу сказати?

— Авжеж. Конкретно кажучи: літературою, музикою, психологією, історією.

— Точнісінько. Саме цим.

— Ну, алеж саме тому я тебе не розумію.

— А однак так воно є: якщо зробиш зусилля, маєш усвідомити, що є речі — як би тобі сказати — ґрунтовніші, ніж емансипація чи Брукнер.

— Наприклад?

— Наприклад, ставлення і відповідальність супроти певних речей. У всіх нас приходиться така хвилина в житті, коли долаємо етапи, коли головною турботою перестають бути навчання, іспити, усе те, що можна охопити поняттям "світ культури": остання книжка Гарсії Маркеса чи візита "Comedie Francaise" до Монтевідео.

Протягом дуже короткого часу вона пережила страшно багато. Почасти я жила біля неї і знаю, про що говорю. Часом було жахливо, і я не знаю, як вона це все могла витримати. Напевно, вона дуже сильна, що змогла здолати стільки тяжких іспитів долі. Усе це примусило її замислитися. Вона вже не є тією молоденькою дівчинкою, якою була раніше. Вона дозріла, стала стабільнішою, свідомою, краще знає свої межі і те, чого може сподіватися від життя. Вона потроху стає поважною жінкою. Це важко конкретно описати. Вона дійшла до такої точки, що вірить — і, як тобі сказати, я думаю, слушно, — що вже не може собі дозволити певних речей, які дозволяла раніше, коли була студенткою. Я це зформулюю одним реченням, не маючи наміру тебе образити: Селія не хоче більше дурниць.

— Дурниць?

— Так, дурниць.

— Чи ти хочеш мені натякнути, що між нами то була дурниця, наше кохання, взаємопошвята, взаємне розуміння у всьому, можливість робити все, що лише в стані уявити, ув обопільній згоді, бути разом протягом цілого року без жодної ознаки надокучання, знудження чи виснаження? Навпаки: ми відчували, що кожного дня дедалі більше любимо одне одного, що любитися ставало щоразу гарніше, що бажання бути з'єднаними перебувало у повному зростанні, і що лишалося багато чого, що належало дослідити, експериментувати.

— Це відчував ти, бож ти невиліковний романтик і "окремиий випадок" у багатьох розуміннях. Ти пригадуєш, як одного разу ми коментували, сміючись, що ти не хотів би вирости, що не хотів би ніколи бути справді дорослим?

— Так, але це був жарт.

— Авжеж, та не знати, якою мірою.

— Але вона тобі коли-небудь казала, що не відчуває так само, як я?

— Ні, зрозуміло, що ні. Добре знаєш, яка вона стримана. Селія — це втілення розсудливості, так само стосовно до себе самої, як і до інших. Вона ніколи мені не розповідала про свої почуття ні до кого: ні до тебе, ні до когось іншого.

— Але, в такому разі, я розумію ще менше. Щоб ти намагався сказати оцим: "Селія не хоче більше дурниць"? Зверни увагу: я теж не хочу. У наших стосунках була величність — не знаходжу іншого визначення, але були також певні проблеми, спричинені іншими. Найсерйозніше те, що ми мали критися. Врешті мені вже досить було такого становища, і я продовжував тільки тому, що вона мене колись просила. Але якби вона повернулася тепер, я вже не міг би бавитися у схованки. Мав би кричати на весь світ, яким цілковито задоволеним, переповненим, щасливим я чуюся біля неї, і що для

мене це було б звільнення від усіх моїх комплексів, майже атавістичних, проти сім'ї, подружжя, дітей — якщо б я міг пов'язати назавжди своє життя з її життям. Ану ж бо й вона змогла б розірвати свої пута, забути, звідки йде, усе, що пережила раніше, і могла присвятитися виключно тому, що творимо ми удвох, щоб жити у великому коханні.

— Алез...

— Ні, дай мені доказати усе. З мене також досить дурниць: секретів, вибріхувань перед іншими, псевдонімів. Я хочу могла привселюдно вимовляти її справжнє ймення і проголошувати: вона тут, та, що я її люблю понад усе і завжди любитиму, за всіх обставин. Хочу з нею одружитися і мати п'ятеро дітей, і ніколи не розлучатися. Завдяки їй я пізнав найвище щастя, і моє найбільше прагнення — зробити її безмежно шасливою в такий спосіб і там, де б їй сподобалося. Якщо б забажала, ми поїхали б жити до Парижу. Або на Амазонку. Я зробив би що завгодно, працював би за будь-яким фахом і професією, щоб утримати нашу родину на пристойному економічному рівні абож, щоб задовільнити її примху — бути дружиною доктора, професора чи міністра; гандлював би меблями, грав би на біржі і, попри мої щоденні зайняття, брав би працю додому — бухгалтерію, переписування на машинці, лекції, комп'ютеризацію текстів — коли б їй закортіло мати багато грошей. Але якби вона захотіла, міг би жити з нею в однокімнатному помешканні, щодня їсти лише риж чи картоплю, щоб тільки допомогти фінансувати дитячі села або щоденну гарячу зупу для бідних. Я ще міцний, маю залізне здоров'я: мене б не налякала жодна фізична праця. Вистачило б натяку — і я постриг би білу чуприну, що її маю ось уже тринадцять років, і запустив би бороду. Я був би ладен вивчати з нею музичну композицію, китайську мову або навчатися на курсах нової кухні. Міг би їй, не моргнувши, пообіцяти, що ніколи не доторкнуся до склянки горілки або що кину курити, абож, коли треба, що звикну до наркотиків. Зрозуміло, я ніколи не глянув би на іншу жінку. Якщо їй не до вподоби колір моєї шкіри чи моє плебейське походження, я міг би ходити засмаглий, мов мулат, протягом цілого року або добитись, щоб мене адоптував якийсь зубожілий шляхтич. Я знаю, що такі випадки траплялися. Я купив би титули. Маю друзів серед євреїв: якби вона забажала, я домігся б, щоб якийсь рабин зробив мені обрізання. Їй здається, що я — малого росту? Тож я робив би заходи, щоб у найліпшій лікарні світу мені зробили трапсплантацію кісток на ногах. Можливе все. Я вже склав колись присягу: задля неї я міг би знову стати віруючим або вступити в члени будь-якої партії, увійти до масонів, перетворитися на анархіста чи шукача золота. Не можу уявити собі нічого такого, чого не зробив би заради неї.

— Ти скінчив?

- Так, Беатрісе, більш-менш.
- Тільки одна справа. І ти кажеш, що з тебе досить дурниць?

З еспанської переклав *Ігор Качуровський*

ТАЄМНИЙ КУЛЬТ

Томас Стефанович

Можливості дедалі зменшувалися, аж поки не скоротилися до нуля. На мої листи, дбайливо писані й вислані поштою, не надходили відповіді, так само й на "записки", як я їх називав, себто на сторінки, видерті з нотатників, рештки упакування, зворотні сторони друкованих проспектів, в яких я повідомляв про свій мінливий настрій, про свої мрії або про звичайну подію, для мене завжди відживлюючу, — що я пройшов поблизу її дому, і що ці "записки" я особисто кидав до поштової скриньки. Мої телефонні дзвінки не осягали мети: або ніхто не підходив до апарату, або її приятельки з того самого поверху обмежувалися відповіддю: "Ні, Селії немає".

Я міг дзвонити будь-якої години, але її не було ніколи. Я мусів переконалися, що вона дала точну інструкцію: якщо буду я, заперечувати її присутність.

Протягом трьох місяців я щодня проходив повз її дім, щоб зірвати листок з дерева напроти її спальні. Аж поки з дерева восени не осипалося листя. Врешті дерево цілковито оголилося; і я обмежився тим, що відламав гілку, яку повісив над моїм письмовим столом.

Кілька разів я кидав троянди через верхню частину вікна, яка була лише відхилена, аж поки вона її цілком не замкнула; не знаю, чи вона це зробила через осінні холоди, чи на те, щоб я не міг продовжувати своїх безглузких вчинків. Котрогось дня я помітив, що по той бік зачиненого вікна спущені дві фіранки: біла й блакитна, і що протягом кількох тижнів обидві зберігали точнісінько ті самі згортки, тобто вона їх більше не відслоняла. Отже, її не було в Монтевідео. Змінила помешкання чи тільки поїхала на вакації? Цього я не знав.

І що ж я міг чинити за таких обставин? Я був такий безсилий, ніби той, кому закрили останнє джерело світла, після того як йому заборонили рухатись, не дають ні їсти, ні пити. Чи ж залишилося щось, що в мене могли ще відібрати?

Проте, як це траплялося багато разів, найбезнадійнішої хвилини з'явилася розв'язка. Я подумав, що, незважаючи на невдачу, ніхто не може заборонити мені далі любити її, якщо мені до вподоби,

мовчки схилитися перед нею. В кожному разі, все, що я чинив дотепер, не давало жодних наслідків: я нічим не міг вплинути на її волю.

Правду кажучи, доконуючи такі вчинки, як писання листів чи зривання листя з дерев, я також не мав ілюзій, що зможу її відвоювати. Та надія, що була колись загніздилася в мені, розтанула з плином часу і з рядом пережитих невдач. Якщо я туди ходив, то це не було з якоюсь конкретною метою, а хіба на те, щоб довести самому собі, що задля неї я був здатний на будь-який вчинок, а в разі потреби — навіть і більше. Але я вже зрікся будь-якого наміру пересилати послання: якщо цей намір ще був у листах, то його аж ніяк не було у моїх інших безглузких вчинках. "Записки", які я час від часу вкидав до поштової скриньки — щодня по одній — були ніби сигнали "морзе", які висилає капітан корабля, знаючи, що електрична система зіпсута, і ніхто не може тих сигналів прийняти. І з кожною новою витівкою згасала моя надія досягти її. Проте, якщо це справді так, то хто заборонить мені продовжувати зусилля вчинками так само безглуздими, як і безнадійними, так само непотрібними, як і попередні, так само без відгуку, нікуди й нінащо не спрямованими?

І тої ж миті мене ніби осяяло: я вирішив не піддаватися, не піддаватись ніколи, навіть у найбільшій безпорадності. Вона може ховатися, скритися від мене, вдавати, що не розуміє, бути розгніваною, глухою. Вона, можливо, вже віддавна нічого не довідується про мої кумедні зусилля підтримувати її культ, щоб зберігати кожне слово, усмішку, жест. Ніщо не мало значення. Я любив її, і це була незрушна істина. Хоча дехто щодо всього має сумнів, включно із законами природи, наприклад, щодо закономірного руху зірок. Я знав: завтра, як і щодня, зійде сонце, а я піду до її дому. Це була єдина нерухома точка мого існування, хребет усіх моїх вчинків. Усе інше було тільки додатком. І коли ніщо не додавалося, в тому також не було трагізму. Я вже мав свою щоденну порцію солодкої отрути, наркотику, яким харчувався, завдяки якому творив штучний рай, необхідний, щоб жити далі.

Так, я міг відвідувати її дім. І якщо б вона колись змінила помешкання, я б довідався про нове місце її перебування. А якщо б це було неможливе, або якщо б вона виїхала з Монтевідео, міг би продовжувати ходити повз її старий дім, де я з нею познайомився, ніби нічого не сталося. А якщо навіть знесли б той дім, я міг би бачити ґрунт, на якому височіла будівля. А якщо колись на тій самій дільниці постав би новий дім, зовсім інший, який нічим не нагадував би мені нашого гнізда, це також було б мені байдуже, бо ж добре заплативши, я спробував би домогтися від господаря дозволу прибити маленьку шифровану табличку, котру могли б зрозуміти лише вона та я, але тому що вона навряд чи повернулася

б сюди, — то тільки я. Табличку, що проголосила б на віки вічні: "Тут стояв будинок, в якому хтось був такий щасливий, як ніхто інший зі смертних".

Того дня, коли мені це спало на думку, я був дуже задоволений. І відтоді продовжую свої щоденні відвідини, вже не питаючи, навіщо, чому й коли, не роблячи проблеми з еventуальних наслідків, і майже без жодного пов'язання з нею особисто, із жінкою з крові і плоті, з якою давно втратив будь-який зв'язок. Не знаю, де вона тепер, чи вийшла заміж, чи має дітей і чи щаслива вона. Я навіть забув, коли це все почалося.

У моєму житті також сталися деякі зміни. Я здійснюю далі мою щоденну прощу і люблю її, як першого дня. Дуже можливо, що я для неї став тільки спогадом — і то трохи побляклим. Хіба тільки згадає моє ім'я і то зрідка, і тоді в неї заледве майне думка: "Хто зна, де він може бути, отой божевільний з моєї юности, який запевняв, що так мене любить?.. Мабуть, він про мене ані не згадає".

З еспанської переклав *Ігор Качуровський*

Софія Налепінська-Бойчук, *Дівчата з книгою* (дереворит, 1927 р.)

ЖАЙВОРОНОК L'ALOUETTE

Жан Ануї
(Jean Anouilh)

Дійові особи:

ЖАННА
КОШОН, єпископ
ІНКВІЗИТОР
ПРОМОТОР
БРАТ ЛЯВЕНЮ
ГРАФ ВОРВІК
КАРЛО-ДОФЕН
КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА
МОЛОДА КОРОЛЕВА
АНЬЄС СОРЕЛЬ
АРХІЄПІСКОП
ДЕ ЛЯ ТРЕМУЙ
РОБЕРТ ДЕ БОДРІКУР
ЛЯ ГІР
БАТЬКО
МАТИ
БРАТ
КАТ
БУДУС, стражник
АНГЛІЙСЬКИЙ ВОЯК
ДРУГИЙ АНГЛІЙСЬКИЙ ВОЯК
КОРОЛІВСЬКИЙ ПАЖ.

Частина перша

Прості, звичайні декорації: лавки для трибуналу, стілець для Жанни, трон, в'язки хмизу. Сцена, спочатку пуста, дедалі заповнюється невеликими групами. Костюми переважно середньовічні, але без особливого підкреслення крою чи кольору. ЖАННА весь час у чоловічому одязі (рід спортивного трико). Увійшовши, особи беруть свої шоломи й інші речі, що їх залишили на сцені наприкінці минулої вистави, і сідають на лавки, поправляючи їхнє розміщення. МАТИ сидить збоку, зайнята плетінням на дротах; так сидітиме весь час — крім тих моментів, коли до неї звертаються. Останніми входять ВОРВІК і КОШОН.

Вільний переклад з французької Романа Маланчука (1959).

ВОРВІК (*дуже молодий, дуже вродливий, дуже елегантний, дуже расовий*): Усі вже зібралися? Чудово. Тож починаймо негайно процес. Чим скоріше її засудимо і спалимо, тим краще. Для всіх!

КОШОН: Алез, Ваша Світлосте, насамперед мусимо відіграти цілу історію: Домремі, Голоси, Вокулер, Шінон, коронація...

ВОРВІК: Дурниці! Театральні штучки! Це добре для дітей: чудова блискуча зброя... розгорнутий прапор... шляхетна й незламна дівалицар... У такому вигляді її представлять пізніше на пам'ятниках — колись, як політика знову зміниться. Не виключене, що навіть ми тоді поставимо їй такий пам'ятник у Лондоні. Це сьогодні звучить неймовірно, але хто зна, чи за кілька століть не вимагатимуть цього життєві інтереси уряду Його Королівської Величності. Але тепер я, Бошам граф Ворвік, тримаю цю чарівничку в руенській тюрмі, на солom'яному барлозі тримаю цю бунтарку, цю малу гадюку. Багато грошей ми за неї заплатили. Але уряд Його Королівської Величності завжди вмів заплатити належну ціну, аби тільки здобути щось в Європі. Що ж, солоно коштуватиме нас ота Франція (*кінцем шпiцрутена торкає скорчену в куті Жанну*). Ну, але нарешті маємо оту діву. А тепер... засуджу і спалю!

КОШОН: Ще не тепер. Перед тим вона ще мусить відтворити нам ціле своє життя. Це не триватиме довго, Ваша Світлосте. Бо і життя її недовге — мерехтливий вогник, що незабаром погасне...

ВОРВІК (*зрезигновано сідає в куті*): Ну, якщо вам на цьому залежить, то... хай. Англієць завжди вмів чекати. (*Занепокоєний*). Але ви хіба не відіграватимете в моїй присутності всіх отих боїв: Орлеан, Патей, Боженсі... Це було б... нетактовно.

КОШОН (*всміхаючись*): Не турбуйтеся, Ваша Світлосте. Нас тут замало, щоб відіграти ті бої.

ВОРВІК: Гаразд!

КОШОН: Жанно... (*Вона піднімає на нього погляд*). Ти можеш починати.

ЖАННА: Чи можу починати звідки хочу?

КОШОН: Авжеж.

ЖАННА: Отож... від початку. Початок найкращий. У рідній хаті, коли я ще така маленька... У полі, де пасу я вівці і де я вперше почула Голоси... (*Сидить, зіщулювшись, на землі. Особи, що не беруть участі в цій сцені, відсовуються в тінь. Виринають тільки БАТЬКО, МАТИ і БРАТ Жанни. Мати не припиняє плести на дрютах*). Вечоріе... У церкві тількищо продзвонили на вечірню... Я ще зовсім маленька й ношу косинку. Сиджу собі на землі й не думаю ні про що. Добрий є Господь Бог, що зберігає мене чистою і щасливою коло батька, матері й братів, у нашому тихому сільському закутку біля Домремі, куди ще не прийшла війна. А в той же час прокляті "гаддеми" палять, грабують і гвалтують у довколишніх селах. Але навколо мене всі люди такі ласкаві й такі міцні — вони охороняють мене. Як

це гарно: бути маленькою, щасливою дівчинкою... Мій добрий пес-вівчар лежить у мене біля ніг, уткнувши носа в мою сукенку. Аж ось!.. знечев'я!.. начебто чиясь рука торкнулася мого плеча, хоч я знала, що тут немає нікого. І тоді Голос каже...

ХТОСЬ (з глибини сцени): Хто буде відтворювати Голоси?

ЖАННА (так, якби це було samozрозуміле): Я сама, звичайно. *(Продовжує).* Оглядаюсь... із присмерку за мною ллється сліпуче сяйво, і лагідний, незнайомий голос каже: "Жанно, будь доброю, слухняною дитиною і ходи часто до церкви". Я не зрозуміла: я ж була доброю та слухняною і ходила часто до церкви! Тож з переляку чимдуж метнулася навітікача. Оце і все. Згодом повернулася з братом по вівці, але ніякого сяйва вже не було. А на другий день усе це повторилося. Був полудень. Знову дзвонили до церкви, і знову я побачила сліпуче сяйво, — в білий день, але воно було ясніше, ніж світло сонця. Та цього разу я вже побачила і Його...

КОШОН: Кого?

ЖАННА: Мужа святого в білих шатах і з білими крилами, що сягали від небес до землі. Цього дня Він не назвав свого імени, але згодом я дізналася, що це був сам святий архангел Михаїл.

ВОРВІК (роздратовано до Кошона): Чи це обов'язково, щоб вона ще раз розказувала всі оті нісенітниці?

КОШОН: Обов'язково, Ваша Світлосте! *(Ворвік мовчки вертається до свого кута, нюхаючи рожу, що тримає в руці).*

ЖАННА (глибоким голосом архангела): "Жанно, спіши на допомогу королеві Франції і поверни йому його королівство!" *(Жанна відповідає):* Алеж, Достойний Пане, я тільки бідна селянська дівчина, а не вождь, що вміє керувати військом... "Підеш до пана Роберта де Бодрікура, капітана з Вокулеру. *(БОДРІКУР висовується з натовпу на перший плян, показуючи іншим, що тепер, мовляв, справа стосується його. Хтось його зупиняє, зацитькує — це ще не його черга).*

Він дасть тобі чоловічий одяг і заведе до князя Дофена. Свята Катерина й свята Маргарита будуть тебе охороняти". *(Жанна зсовується на землю, перелякана, з плачем):* Милосердя благаю, Достойний Пане! Я ж мала дівчина і могу давати лад тільки моїм вівцям, а французьке королівство — це для мене забагато. Гляньте, яка я мала і слабка. Ціла Франція, Достойний Пане, це великий тягар для мене. Для цієї справи король має біля себе великих полководців, міцних і досвідчених у війні. Вони, зрештою, не турбуються якоюсь там програною битвою. Попросту кажуть, що артилерійська підготовка була недостатня, або підмога своєчасно не наспіла, або вітер чи сніг їм перешкодив. А поляглих у бою воїв просто викреслюють із списку. Але мене мучила б до кінця життя думка, що я післала людей на смерть. Милосердя, Достойний Пане! *(Випростовується, іншим тоном):* Еге ж,

милосердя... Жадного милосердя! Він собі шез, а я залишилася з цілою Францією на плечах, а до того ще й робота в полі і батько. А з батьком моїм жарти короткі!

(Батько, що тупцював біля матері, вибухає):

БАТЬКО: Де вона?

МАТИ *(не припиняючи роботи)*: В полі.

БАТЬКО: Я теж був у полі і вже вернувся. Шоста година. Що вона там робить?

БРАТ *(припинивши на хвилину довбати в носі)*: Мріє під Деревом Ворожок. Я бачив її там, як відводив бика.

ПРОМОТОР *(до гурту в глибині сцени)*: Дерево Ворожок! Ви помітьте, панове! Забобон! Чаклунство в зародку!! Дерево Ворожок! Будь ласка, зверніть на це увагу, панове!

КОШОН: По всій Франції маємо Древа Ворожок, пане Промоторе. Мусимо — в нашому ж таки інтересі — зберегти кілька ворожок для дівчат.

ПРОМОТОР *(холодно)*: Для цього маємо святих і це повинно вистачати.

КОШОН *(примирливо)*: Пізніше — так, безперечно. Але поки дівчатка ще молоденькі... Адже Жанні тоді не було ще й п'ятнадцяти років.

ПРОМОТОР: П'ятнадцятилітня — це вже дівка. Ті шельми знають уже все чи не краще, ніж Єва.

КОШОН: Але не Жанна. Вона була тоді цілком наївна і невинна. Ви знаєте, що я не шадитиму її під час процесу, особливо за ті Голоси. Але дитячі ворожби слід дівчині лишити. *(Рішуче)*. А крім цього, прошу не забувати, що на цих судових нарадах головую я!

ПРОМОТОР *(з непримиренним виразом на обличчі вклоняється й відступає)*.

БАТЬКО *(вибухає наново)*: Ось воно як! і що вона робить під Деревом Ворожок?!

БРАТ: Хіба я знаю? От витрішила очі і сидить. Начебто на щось чекає. Зрештою, я не вперше її там бачу.

БАТЬКО *(струсонувши ним)*: Що?! Не вперше?! І аж сьогодні ти мені про це говориш? Паруб'яга вже під вусом, а ще вірить у дівочу замріяність! Вона на когось чекає, дурню, а не на щось! Я вам кажу: Жанна має коханця. Де моя палиця?

МАТИ *(лагідно)*: Мій дорогий, ти ж знаєш, що Жанна невинна, як дитя.

БАТЬКО: Отож то. Невинна, як дитя. Знаємо таких. Увечорі ще дівка невинна, і очі в неї чисті. А вже зранку на другий день — ого! — поминай, як звали. І невідомо, як це трапилося, бож на ніч ви замкнули дочку в коморі. А очі в неї не такі вже, як учора — вони вже брешуть. Словом, дівка раптом перетворилася в чорта!

ПРОМОТОР *(піднімаючи вгору палець)*: Слово сказано, мої панове,

і то устами її рідного батька!

МАТИ (*до батька*): А ти звідки знаєш? Де такого досвіду набрався? Як я за тебе заміж виходила, то була невинна, така, як Жанна тепер. Які ж то були мої очі зранку після шлюбної ночі?

БАТЬКО: Такі самі чисті, такі самі. Але тут не в тому справа.

МАТИ: Ага, харцизяко! Аж тепер шило вилізло з мішка: ти мав інших дівчат?!

БАТЬКО (*кричить, щоб затушувати свій переляк*): Тут не про тебе мова, кажу тобі, і не про інших дівчат, а про Жанну! Давай мою палицю! Піду я по неї туди, на таємне її побачення. А як піймаю на гарячому — заточу обох!

ЖАННА: А я й справді була на таємному побаченні, та з кимось, хто мав білі крила і говорив до мене м'яким, ласкавим голосом: "Жанно, Жанно, не барися. Страшне горе у французькому королівстві" — Боюся, Мужу Святий. Я ж проста, сільська дівчина. Ви либонь зробили помилку... — "Чи Бог може зробити помилку, Жанно?" (*Звертається до суддів*): Невже могла я відповісти, що так?

ПРОМОТОР (*знижує плечима*): Треба було перехреститися.

ЖАННА: Так я й зробила. Але архангел перехрестився разом зі мною, не зводячи з мене очей... А дзвін церковний так лунко дзвонив...

ПРОМОТОР: Треба було крикнути: "Vade retro, Satanas!"

ЖАННА: Не вмію по-латині, вельможний пане.

ПРОМОТОР: Не прикидайся дурною. Диявол розуміє по-французькому. Треба було гукнути: "Геть, підлий смердячий сатано, не спокушай мене!"

ЖАННА (*розпачливо*): Алеж це був святий Михаїл!

ПРОМОТОР (*глумливо*): Це він тобі сказав, а ти зразу й повірила.

ЖАННА: Так, я зразу й повірила. Бо це ніяк не міг бути диявол: світла ясність променіла від нього, і був він такий гарний...

ПРОМОТОР (*схоплюється, втрачаючи терпець*): Диявол є гарний!

ЖАННА (*вражена*): Ох, вельможний пане!

КОШОН (*жестом заспокоює Промотора*): Пане Промоторе, ці заплутані теологічні контрверсії можуть бути предметом дискусії між нами, священиками, але побоююсь, що вони далеко переходять межі сприймання цієї простої селянської дівчини. Ви даремно її деморалізуєте.

ЖАННА (*так встала, кричить*): Брешеш, каноніку. Я не така вчена, як ти, але знаю, що диявол гидкий, а все, що гарне, — від Бога походить!

ПРОМОТОР (*з глузливою посмішкою*): Як просто, як зворушливо, і як... по-дурному! Ти думаєш, що диявол нерозумний? Він у тисячу разів розумніший, ніж ми з тобою. Коли він хоче спокусити якусь душу, то, думаєш, з'явиться перед нею в постаті якоїсь несамо-

витої потвори з ікластим рилом, чи брудного котюги із смердячим задком? Нічого подібного. Адже тоді кожна душа негайно втекла б від нього на шлях чесноти. Ні, ні, це можливе тільки в казочках для дітей. А насправді диявол вибирає для цього найчарівнішу ніч у році, сповнену п'яних пахошів, і з'являється він у постаті молодої дівчини, чудової вроди, цілком голенької, з такими пружними розкішними грудьми, з такими прекрасними...

КОШОН (*зупиняє його*): Каноніку, ви йдете задалеко. Кожен має свого диявола, тож, будь ласка, не сплутуйте вашого диявола з її дияволом.

ПРОМОТОР (*збентежений, під регіт присутніх*): Пробачте, Ваша Ексцеленціє, але диявол є лише один.

КОШОН: Продовжуй, Жанно.

ЖАННА (*заклопотано*): Якщо диявол такий гарний, то як ми можемо його пізнати?

ПРОМОТОР: У таких випадках треба завжди питати свого священика.

ЖАННА: А самі не можемо пізнати диявола?

ПРОМОТОР: Ні, і тому то нема спасіння поза Церквою.

ЖАННА: Але священик є завжди під рукою тільки для багатів, а для бідних людей — це справа важча.

ПРОМОТОР: Кожному важко досягти спасіння.

КОШОН: Прошу залишити її, пане Промоторе. Хай розкаже про ті Голоси. Це ж тільки початок історії, і — покищо — не можна її нічого закинути.

ЖАННА (*продовжує*): Іншим разом з'явилися мені свята Катерина й свята Маргарита. (*З викликом до Промотора*): І вони також були дуже гарні!

ПРОМОТОР (*знітився, проте не міг утриматись від запитання*): Чи були вони цілком голі?

ЖАННА (*посміхаючись*): Невже ви думаєте, що Господа Бога не стати на сукенки для своїх святих? (*Сміх серед присутніх, засоромлений Промотор сідає*).

КОШОН: Ваші запитання, пане Промоторе, викликають тільки сміх. Тож стримайтеся від інтервенцій, поки не дійдемо до самої суті справи. А передусім прошу пам'ятати, що, навіть судячи Жанну, ми виконуємо опіку над її душею в цьому бунтарському тілі. Який же хаос можете спричинити ви в душі цієї дівчини, переконуючи її, що проблема добра і зла — це тільки проблема сукенки. Звичайно, я признаю, що святих здебільша зображають одягненими, алеж, з другого боку...

ЖАННА (*у вічі Промоторові*): Христос Спаситель є голий на хресті!

КОШОН (*повертаючись до неї*): Те саме я хотів сказати, Жанно, якби ти не перебила мене. Але це не твоє діло робити зауваження достойному канонікові. Не забувай, хто ти, а хто ми. Ми твої

душпастирі, учителі й судді. Бережись своєї гордовитости, Жанно. Якщо злий дух колись тебе досягне, то для цього він послужиться саме твоєю гордовитістю.

ЖАННА *(лагідно)*: Знаю: я гордовита. Але коли Бог не хотів, щоб я була гордовитою, то навіщо ж послав до мене архангела Михаїла і своїх святих? Чому пообіцяв мені, що я зумію переконати всіх тих людей, яких я згодом і справді переконала, — людей не менш освічених і розумних, як ви всі? Що носитиму чудову зброю і ясний меч, що поведу до бою всіх тих хоробрих хлопців? Адже міг Він залишити мене в спокої біля моїх овечок і материного кужеля? Там я ніколи не стала б гордовитою.

КОШОН: Бережись таких слів, Жанно, бережись таких думок! Ти самого Бога обвинувачуєш!

ЖАННА *(хреститься)*: Боже борони. Я кажу: хай буде воля Його, навіть якщо Він схотів учинити мене гордовитою і погубити мою душу. Це також Його право.

ПРОМОТОР *(не може стриматись)*: Жах! Що вона говорить — жах! Хіба ж може Бог хотіти згуби чисіть душ? І ви, панове, слухаєте це так спокійнісінько? Я бачу в цьому зародок грізної ересі, яка колись роздере надвоє лоно нашої святої Церкви!

(Встає ІНКВІЗИТОР. Це мужчина з розумним обличчям, сухорлявий, кістлявий, говорить дуже лагідно).

ІНКВІЗИТОР: Слухай уважно, що тобі скажу, Жанно. Чи в цій хвилині ти відчуваєш себе в стані ласки Божої?

ЖАННА: В котрій хвилині, вельможний пане? Я цілком розгубилася і не знаю, чи це та хвилина напочатку, коли я чую Голоси, а чи та наприкінці, коли покинули мене і мій король, і мої друзі-побратими зброї, і коли я зреклася всього та покалася.

ІНКВІЗИТОР: Не обминай мого питання: чи думаєш, що ти є в стані ласки? *(Сторожка тиша серед усіх священників, задивлених пильно в Жанну. Небезпечно це, видно, питання).*

ЛЯВЕНЮ *(піднімаючись)*: Шановний Інквізиторе, це дуже грізне питання для тієї простодушної дівчини, яка широко вірить, що Господь Бог вибрав саме її. Я прошу, щоб її відповіді не звернено проти неї самої. Дівчина може необережно...

ІНКВІЗИТОР: Годі, брате Лявеню! Я питаю так, як мені завгодно. Хай відповідає. Чи вважаєш, що ти є в стані Божої ласки, Жанно?

ЖАННА: Якщо я не є — хай Господь введе мене в цей стан, якщо ж я є — хай Господь збереже мене в ньому! *(Гомін серед священників. Інквізитор, незбагнений, сідає).*

ЛЯВЕНЮ *(сердечно)*: Добра відповідь, Жанно!

ПРОМОТОР *(роздратований успіхом Жанни, бурмоче)*: І що з того? Диявол хитрий, інакше він не був би дияволом. Будьте певні: таке питання йому ставили вже не раз. Я його знаю: в нього завжди готова відповідь на все.

ВОРВІК *(з нудьгою до Кошона)*: Ексцеленціє, все це, безумовно, дуже цікаве, тільки ж такими темпами ми ніколи не дійдемо до процесу і не спалимо її. Хай відіграє свою історію, — якщо це нібито потрібне, — але швидко. І перейдімо до самої суті справи. Уряд Його Королівської Величності бажає якнайскорше здемаскувати того мерзенного короля Карла Валюя і проголосити всьому християнському світові, що його коронація — це була звичайнісінька комедія, яку влаштувала оця чарівниця, авантюриця й солдатська проститутка.

КОШОН: Ваша Світлосте, ми судимо її лише за ересь.

ВОРВІК: Знаю, знаю. Але я мушу до цього додати ще щось — з уваги на мою армію, бо побоююсь, що подані вами причини засуду будуть для моїх вояків замало переконливі. Пропаганда — це річ грубо тесана, шановний єпископе. Головне в ній — сказати щось надзвичайно приголомшливе і так часто повторювати, поки з цього створите правду. Я знаю, що висловлюю тут цілком новий погляд, але я певен, що в майбутньому він запанує в світі. Найважливіше для мене — зробити з цієї дівчини нікчемну падлюку, незважаючи на те, яка вона насправді. Бо те, яка ця дівчина насправді, не має для уряду Його Королівської Величності ніякісного значення. Мені особисто — мушу це відверто сказати — дівчина навіть подобається з тим своїм хистом затикати кожному рота. Вона також добре їздить на коні, що не часто трапляється серед жіноцтва. Взагалі ж це дівчина, з якою я охоче пополював би на лисів — звичайно, в інших умовах і якби вона належала до моєї сфери. На жаль, трапилася та жалюгідна коронація, ініціаторкою якої була власне вона. Справді бо, мої панове, яке нахабство! Валюя влаштовує собі коронацію на французького короля! І де? — на нашій території, в Рейнсі. Насмілюється вихопити в нас з-під носа Францію, безкарно загарбати наші володіння. На щастя, Бог є на боці Англії. Він це доказав під Азінкуром. Бог і англійські права — це сьогодні поняття повністю однозначні. А втім, це написано і на нашому державному гербі. Тож поспішіть, панове: хай ця мала скінчить свою історію, спалить її, і кінець балачкам на цю тему. Раніше я жартував — за десять років ніхто вже не пам'ятатиме цього епізоду.

КОШОН *(зідхаючи)*: Дав би Бог...

ВОРВІК: На чому ми зупинилися?

БАТЬКО *(виступає вперед з палицею в руці)*: — А на тому, як я піймав її, розміряну, під Деревом Ворожок. Ось я її провчу! *(Кидається до Жанни й піднімає її, люто шарпнувши за руку)*: Ти що тут робиш?! Говори, що тут робиш, коли вечеря на столі і мати чекає на тебе?!

ЖАННА *(перелякана несподіваним нападом, дитячим жестом закриває обличчя, заїкується)*: Я... я не знала, що вже так пізно. Я

втратила відчуття часу...

БАТЬКО (*шарпає її, кричить*): Ага, втратила відчуття часу. А може ти ще щось втратила, тільки боїшся признатися, підла дівко!? (*Трясе нею*): Хто ж це так помішав тобі відчуття часу? Говори, негіднице! Ти тут з кимось прощалася, як я прийшов. Я тільки не встиг побачити, з ким. Хто це був? Говори, бо кості поламаю! Хто це був, питаю!

ЖАННА: Святий Михаїл.

БАТЬКО (*б'є її в лице*): Ось тобі! Це навчить тебе, як з батька глузувати. З святим Михаїлом зустрічається вона увечорі в полі. А вдома всі турбуються і ждуть тебе. Любошів уже заблаглося, до парубків тобі спішно, ледащице, замість батькам у роботі допомагати і вийти заміж за порядного хлопця, якого я тобі виберу. Отож знай: твоєму вигаданому святому Михаїлові я вилами живіт розпорю, а тебе втоплю у річці, як шеня!

ЖАННА (*під цією зливою лайки відповідає спокійно*): Батьку, я не вчинила нічого поганого, і це справді святий Михаїл розмовляв тут зі мною.

БАТЬКО: А як прийдеш додому з животом і покриєш ганьбою прізвище батька, і матір свою в могилу заженеш, і братів примусиш піти від сорому в солдати, — тоді скажеш, що це Дух Святий зробив, так? Стривай, поговорю я з нашим священиком, бо грішиш не тільки розпустою, але й блюзнірством. Здохнеш у монастирському льоху на хлібі й воді.

ЖАННА: Батьку, присягаю тобі на Христа, що це правда. Вже давно вони з'являються і кличуть мене. Завжди в полудень і увечорі, коли лунає церковний дзвін, коли я найглибше поринаю в молитву, коли я найчистіша серцем і найближча до Господа Бога. Це не брехня. З'являються мені святий Михаїл, свята Маргарита і свята Катерина. Розмовляють зі мною, відповідають на мої питання, і всі трое кажуть мені те саме.

БАТЬКО (*штовхаючи її*): Чому з тобою мав би розмовляти святий Михаїл? Чи він розмовляє зі мною? Якби він мав нам щось сказати, то звернувся б хіба до мене — голови родини!

ЖАННА: Батьку, батьку, замість кричати, спробуй нарешті зрозуміти мене. Я така самотня, така мала. А це так невимовно важко... Вже три роки чую я Голоси, три роки борюся з ними, а вони завжди кажуть те саме. Я вже не можу протиставитись їм і мусітиму зробити те, чого вони від мене вимагають.

БАТЬКО: Га, якісь Голоси чуєш? На те я працював усе життя, на те трудився над вихованням дітей, щоб моя дочка чула якісь Голоси?

ЖАННА: Я мусітиму погодитись, вони кажуть, що далі баритися годі.

БАТЬКО: З чим баритися, дурепо? Що тобі кажуть ті твої Голоси?!

ЖАННА: Кажуть, щоб я йшла рятувати французьке королівство,

якому загрожує смертельна небезпека. Чи це правда?

БАТЬКО: Певно, що загрожує. Це аж надто добре відомо нам, мешканцям східньої Франції, де повно "гаддемів". Але це не вперше й не востаннє — проте французьке королівство завжди якось вилазить з халепи. Тож залиши це Божій волі. Бо й що ти можеш вдіяти? Навіть мужчина, якщо він не вояк, нічого тут не вдіє.

ЖАННА: А я можу. Так мені кажуть Голоси.

БАТЬКО (*келкуючи*): О, так, ти можеш. Ти ж у мене розумніша, ніж усі наші великі полководці, правда?

ЖАННА: Так, батьку.

БАТЬКО (*передражнюючи її*): Так, батьку. Га, може ти і не розпустиця, але за те щось іще гірше — божевільна. Що ж ти можеш, дурне теля?

ЖАННА: Те, що мені кажуть Голоси: попросити в пана Бодрікура збройної охорони (*на звук свого прізвища Бодрікур задоволено бурмоче "Ага", і хоче висунутись наперед. Сусіди стримують його: "Ще ні, ще не час" і втягають знову до гурту*), а тоді з цією охороною поїхати до Дофена, і заявити йому, що він справжній король Франції; забрати його з собою, щоб він на чолі своїх військ визволив Орлеан; влаштувати йому врочисту коронацію, на якій архієпископ помаже його святими оліями, а тоді загнати англійців у море...

БАТЬКО (*"зрозумівши" все*): Ах ти ж, суко! Нарешті ти пустила фарбу! З солдатами хочеш волочитися, як остання з останніх...

ЖАННА: Ні, як перша — попереду всіх. Так мені вішували Голоси. І, не оглядаючись ні на що, я поведу наших вояків у бій, щоб рятувати Францію! (*Посумнівши*): А там далі... буде, що Бог дасть.

БАТЬКО (*доведений до нестями*): Рятувати Францію?! Рятувати Францію?! А хто мені худобу пастиме в той час? На те я тебе виховав, на те приніс стільки жертв, щоб ти тепер пускалася в розпусту з солдатнею, нібито для рятунку Франції?! Я тебе навчу рятувати Францію! Ось тобі! (*Кидається на неї, безжалісно б'є і штовхає*).

ЖАННА (*кричить*): Годі, батьку, не бий, не бий... (*Батько зняв ременя і б'є її, постогнувши з натуги*).

ЛЯВЕНЮ (*схоплюється поблідлий*): Зупиніть його! Він її мордує!

КОШОН (*лагідно*): Нічого не вдіємо, брате Лявеню. На цьому етапі історії ми ще Жанни навіть не бачили й не знали. Зустрінемося з нею вперше аж на судовому процесі. Тут усі ми можемо грати тільки наші ролі, кожен свою, приємну чи неприємну, але тільки так, як вона написана, і в належному чергуванні. А ми ж незабаром завдамо їй іще більшого болю, ти знаєш... (*До Ворвіка*): Прикро дивитися на цю родинну сценку, правда?

ВОРВІК: Чому? Ми в Англії є ширими прихильниками тілесної кари для дітей. Мене самого безжалісно лупцювали змалку, і мені

це нічого не пошкодило.

БАТЬКО *(нарешті зупинився, втомлений витирає піт з чола і гукає до знепритомнілої біля його ніг Жанни)*: Ну, стерво! Ще й далі хочеться тобі рятувати Францію? *(Трохи засоромившись, звертається до присутніх)*: Що ви, панове, зробили б на моєму місці, якби вам дочка щось таке сказала?

ВОРВІК *(відвертається від цього простака, спокійно каже до Кошона)*: Одне мене дивує й турбує — нездарність нашої розвідки в цій справі. Слід було ще на самому початку порозумітися з цим дядьком.

КОШОН: Так, але годі було передбачити...

ВОРВІК: Добра розвідка мусить усе передбачити. Десь там у якомусь селі дівчина-візіонерка говорить про визволення Франції. Про це треба знати, і то негайно. А тоді порозумітися з батьком, щоб її присмирих, і так здушити всю затію в зародку. Не чекати, поки дівчина почне діяти. Потім це занадто дорого коштує *(нюхає рожу)*.

МАТИ *(підходить)*: Ти вбив її?!

БАТЬКО: Покищо ні. Але як ще раз мені скаже, що їй хочеться до солдатів, то власними руками втоплю дівку в річці, чуєш? А як мене не буде, то накажу синам, хай це зроблять за мене! *(Пішов. Мати схиляється над Жанною і витирає їй обличчя)*.

МАТИ: Жанно, моя маленька Жанно... Чи дуже боліло?

ЖАННА *(спочатку перелякана, пізнає матір і жалісно посміхається)*: Так, мамо... Бив дуже.

МАТИ: Мусиш зносити терпеливо, Жанно. Він твій батько.

ЖАННА *(кволим голосом)*: Я зношу, мамо. Я навіть молилася за нього, коли він бив мене, молилась, щоб Бог простив йому...

МАТИ *(вражена)*: Бог не має що прощати батькові, який б'є свою дочку. Це його право.

ЖАННА: ... і щоб він зрозумів...

МАТИ: Що зрозумів, дитино? Навіщо ти понарозказувала йому отих усіх дурниць?

ЖАННА *(розпачливо)*: Хтось же мусить зрозуміти мене!

МАТИ *(голублячи її)*: Ну, ну, цить, заспокійся. Пригорнися до мене так, як тоді, коли ти ще маленька була. Ого, яка велика дівонька, вже не можу навіть обняти. Але все одно ти для мене ще й досі маленька, та сама, що бігала за мною по кухні, чіпляючись до моєї спідниці. А я тобі завжди то морковцю скребти давала, то тарілку витерти, щоб ти робила все так, як я... З братами твоїми було вже не те — вони були мужчинами, такі як батько. Не пробуй, доню, нічого вияснювати мужчинам. Вони тебе не зрозуміють. Їм у всьому треба тільки потакувати й чекати, поки вийдуть з хати. А тоді можеш робити дома, що хочеш. Я, може, і не повинна б тобі про це все говорити, алеж ти тепер уже виросла, майже жінка...

Твій батько — чоловік добрий, але... якби я його трохи не обманювала, то важко було б жити з ним. *(Шепоче)*. Наприклад, я роблю дрібні заощадження на домашніх видатках і призбирала вже дещо. Хочеш — куплю тобі на найближчому ярмарку гарну хустину. Добре? Чудово виглядатимеш у ній.

ЖАННА: Я не того бажаю, мамо...

МАТИ: О, знаю. Я також колись дуріла. Поки вийшла заміж за твого батька, я кохалася з одним хлопцем. Вродливий такий... Але діло не вийшло — його забрали в солдати... Ну, а тепер кажи: хто це такий? Скажи, не ховай від матері. Не хочеш його імені назвати? Але хіба хтось з нашого села, правда? Може, батько й погодився б віддати тебе заміж, дурненька. Можна було б вмовити в нього, що це він сам вибрав того хлопця. Бо, бачиш, з мужчиною то завжди так: він кричить, командує, штовхає — але водиться його за ніс так, як бика.

ЖАННА: Я не хочу заміж. Мені святий Михаїл наказав вирушати в похід, одягти чоловічий одяг і разом з нашим князем Дофеном рятувати Францію.

МАТИ *(суворо)*: Жанно, говорю з тобою по-доброму, але забороняю тобі плести такі нісенітниці. Ніколи тобі не дозволю одягтися по-чоловічому. Моя дочка в штанах! Ще щось видумай!

ЖАННА: Мамо, я мушу це зробити, якщо маю їхати на коні серед вояків. Так мені святий Михаїл наказує.

МАТИ: Святий Михаїл може тобі наказувати, що завгодно, а ти верхи не поїдеш. Жанна д'Арк на коні! Це був би скандал на ціле село!

ЖАННА: А ось панна Вокулер їздить верхи на полювання.

МАТИ: Ніколи не сядеш на коня, бо це тобі не личить. Теж вигадки!

ЖАННА: Як же я можу вести вояків, якщо не сяду на коня?

МАТИ: І з вояками ти ніколи не підеш, погана дочко. Краше б мені тебе в домовині побачити, ніж з вояками. Кажу тобі те саме, що й батько. У деяких справах я з ним усе таки однієї думки. Дівчина має прясти, ткати, прати й сидіти вдома. Твоя бабуся нікуди звідси не рухалася, і я також ні. І ти робитимеш так само, а як колись матимеш дочку, то навчиш її того самого. *(Раптом вибухає риданням)*. З солдатами волочитися! Чим я провинилась, що Господь покарав мене такою дочкою?! Ти мене в могилу заженеш...

ЖАННА *(з плачем кидається їй в обійми)*: Ні, мамо, ні!

МАТИ: Так, заженеш, і себе погубиш, як не покинеш цих дурних думок! *(Вертається до гурту)*.

ЖАННА *(випростовується, ще в сльозах)*: Ти бачиш сам, святий Михаїле: це неможливо. Вони не в силі цього зрозуміти. І ніхто ніколи не зрозуміє. Тож, мабуть, краше все це занехати. Бож сказав Господь, що треба слухати батька й матір... *(Відповідає голосом*

архангела): "Насамперед треба слухати Господа Бога". *(Жанна питає)*: А коли Бог вимагає чогось неможливого? *(Голосом архангела)*: "Тоді треба братися за те неможливе. Почни тільки, Жанно. Нічого більше Господь від тебе не вимагає. А далі Він уже сам подбає про все. А навіть коли і залишить на твоєму шляху нездоланну перешкоду, то знай: Він це робить для твого добра, бо тобі довіряє. Він просто каже собі: — Коли діло з Жанною, то я можу залишити цю перешкоду (я ж такий зайнятий...). Жанна покривавить собі руки й коліна, але — я знаю її — вона перейде. Ти повинна гордитися тим, що Бог тобою виручається". *(Жанна питає)*: Святий Михаїле, чи може Бог бажати, щоб ми журили батьків наших і, покидаючи їх, може навіть спричинили їхню смерть від розпачу й журби? Це важко зрозуміти... *(Голосом архангела)*: "Бог сказав: «Не мир приношу, а меч. Я прийшов сюди на те, щоб брат на брата повстав, а син на батька». Це Бог створив війну, Жанно. Він зійшов на світ не на те, щоб усе стало легшим, а навпаки, на те, щоб усе стало ще важчим. Не від кожного Бог вимагає неможливого, але від тебе вимагає. Оце й усе".

ЖАННА *(дивиться вгору й відповідає просто)*: Добре, я піду.

ГОЛОСИ *(звідкись здалека, з темряви)*: Яка гордовита!

ЖАННА *(здрігнувшись)*: Хто назвав мене гордовитою? *(За хвилину голосом архангела)*: "Ти сама, Жанно. А як почнеш це наказане Богом діло, то світ назве тебе так само. Проте, віддавшись під Божу опіку, знайдеш у собі досить покори, щоб знести це тавро гордовитости". *(Жанна)*: Це важкий тягар... *(Архангел)*: "Так, Жанно, але Бог знає, що ти сильна... *(Хвилина тиші. Жанна дивиться непорушно вперед і знечев'я, начебто ставши знову малою дівчинкою, рішуче й радісно гукає)*: — Гарзд! Я це зроблю. Все вирішено. Побіжу до дядька Дурана. В нього я роздобуду все, бо кручу ним, як хочу. Вилізу йому на коліна, вицілюю, і він повезе мене до Вокулера!

БРАТ *(довбаючи в носі, підступає до неї)*: Ідіотка! Треба то було розказувати все батькам? *(Підходить ближче)*. Як даси мені п'ятака, то другий раз не скажу батькові, що я бачив тебе з твоїм кавалером...

ЖАННА *(кидається на нього)*: То це ти йому сказав? Ах ти ж, свиняче рило! Ось тобі п'ятак, виродку. Я тебе навчу доносити! Ось тобі, ось! *(Б'ються, як двоє вуличників. Вона біжить за ним, розштовхуючи натовп, і зударяється з Бодрікуром, який, нарешті, підштовхуваний сусідами, вийшов на середину сцени, видно, забув, що це вже його черга)*.

БОДРІКУР: Геї, достобіса! Що тут таке? Якого чорта вона хоче?! Що за ідіотська історія?! *(Жанна з розгону вдаряє його головою в живіт. Бодрікур скрикує від болю, хапає її за руку й притягає до себе)*. Хай тебе грім! Геї, ти! Уже три дні ти стовбичиш перед

брамою моєї палати і скалозубиш з моїми вартовими. Та й верзеш їм усякі несусвітні баяндраси! Чого ти хочеш, достобіса?!

ЖАННА (*захекавшись від бігу, піднімається в руках Бодрікура навшпиньки*): Коня, чоловічий одяг і збройну охорону, щоб поїхати до князя Дофена — ось чого я хочу, вельможний пане.

БОДРІКУР (*злісно*): А копняка у відоме місце не хочеш на додачу?

ЖАННА (*усміхається*): Прошу дуже, вельможний пане. Ще й кілька ляпасів у лице (привчив мене батько, спасибі йому). Чому ж ні? Аби я тільки коня одержала...

БОДРІКУР (*не випускає її*): Ти знаєш, хто я, і чого мені треба. Дівчата з твого села казали тобі, правда? Вони часто приходять до мене просити помилування для брата або старого лобуряки-батька, яких піймано на браконьєрстві в моїх лісах. Га, коли дівчина вродлива — обов'язково кажу відчепити петлю (серце, бач, у мене м'яке). Ну, а коли погана, то, звісно, наказую злочинця повісити. Для доброго прикладу! Але звичайно присилають мені гарні штуки. Так якось завжди влаштовуються, що підшукують в родині щось підходяще, ге, ге... І ось завдяки цьому я здобув собі в околиці славу людини милосердної. Отож ціну ти знаєш: одне за друге. Можемо домоворитися.

ЖАННА (*простодушно*): Не розумію, про що говорите, вельможний пане. Мене прислав сюди святий Михаїл.

БОДРІКУР (*тривожно хреститься вільною рукою*): Безсоромнице, не вмійуй у це діло угодників Божих. Побрехенька про святого Михаїла була добра для моїх вартових, щоб за її допомогою просмикнутися до мене. Що ж, просмикнулася. Не виключене, що й коня дістанеш. Якась стара шкапа за таку свіженьку дівчинку — ех, це ж обмін непоганий, хе, хе... Чи ти ще невинна?

ЖАННА: Так, вельможний пане.

БОДРІКУР: Даю коня! (*Приглядається до неї*). Гарні оченята в тебе, ге, ге...

ЖАННА (*лагідно*): Але кінь — це ще не все, вельможний пане.

БОДРІКУР (*розвеселений*): Дивись, яка захланна! Ну, ну, говори далі. Тільки дурень почуває себе ограбленим, коли дав дівчині забагато. А я, навіпаки, радий, коли ця присмність коштує мене дорого. Це підстьобує мене, і охота одразу ж з'являється. Ти розумієш, що я маю на увазі.

ЖАННА (*широ*): Ні, вельможний пане.

БОДРІКУР: Тим краще. Філософок у ліжку не люблю. Отож цієї осени в мене непогані прибутки з податків, і це мене розщедрює. Ну, чого ж ти ще хочеш, крім коня?

ЖАННА: Збройну охорону, яка провела б мене до Шінону.

БОДРІКУР (*випускає її, змінює тон*): Слухай, я людина добродушна, але не люблю, коли з мене насміхаються. Я тут пан, розумієш? Зловживаєш моєю терпеливістю, достобіса! Гляди, а то накажу

всипати гарячого, і підеш додому, не здобувши тут нічого, крім синців на задку. Я сказав, що коштів не жалію, аби додати собі охоти. Але коли ті кошти занадто високі, то тоді, навпаки, вся охота в мене пропадає. Тобі чого до Шінону?

ЖАННА: Щоб зголоситися до князя Дофена.

БОДРІКУР: Ого, як на сільську дівицю, то ти високо стріляєш. А чому б не до князя Бургундії, га? У нього ти мала б — принаймні в теорії — деякі вигляди на успіх, бо князь Бургундії — це гарячий крілик. Але Дофен? Пхі! Щодо війни і жінок, то він, відомо... Чого ж ти від нього сподіваєшся?

ЖАННА: Армії, яку я поведу на відсіч Орлеану.

БОДРІКУР (*відсовує її*): Якщо ти з глузду з'їхала — тоді інша справа. Я не маю бажання вплутуватися в якусь халепу (*відступає вглиб сцени й гукає*): Будус! Гей, Будус! (*З'являється вартівник*). Облий її холодною водою, а потім візьми під замок. Завтра ввечері відшлеш її до батька. Тільки не бити, чув? Не хочу скандалу. Це божевільна.

ЖАННА: Охоче піду в тюрму, вельможний пане. Але завтра ввечері, як тільки мене звільнять, прийду сюди знову. Тож таки краще вислухайте мене тепер.

БОДРІКУР (*підступає до неї, реве й б'ється в груди, наче горілля*): Сто тисяч громів! Ти мене не боїшся?

ЖАННА (*дивиться йому в вічі із спокійною посмішкою*): Ні, вельможний пане. Нітрохи.

БОДРІКУР (*стоїть як скам'янілий, врешті кинувся до вартівника*): А ти геть звідси під три чорти! Чого баньки вилупив?! (*Вартівник зникає. Бодрікур стривожено*): Адже всі мене бояться. Чому ж ти не боїшся?

ЖАННА (*лагідно*): Бо вельможний пан дуже добрий.

БОДРІКУР (*бурмоче*): Добрий... добрий... Це залежить від ціни.

ЖАННА: ... і дуже розумний. (*За хвилину*). Щоб здійснити доручення Голосів, я мусітиму переконати багатьох. На щастя, перший, до якого мені довелось звернутися — і то саме той, від кого залежить усе — виявляється найрозумнішим з усіх.

БОДРІКУР (*спочатку заскочений, питає роблено байдужим тоном, наливаючи собі склянку вина*): Їй-Богу, кумедна з тебе дівчина. Як це ти відразу помітила, що я розумний, га?

ЖАННА: Тому що вельможний пан дуже вродливий.

БОДРІКУР (*зиркнув у металеве дзеркальце, що поблизу*): Гм, гм... Двадцять років тому, не перечу. Кажу тобі, жінки тоді божеволіли за мною. Та й тепер ще... гм, гм... Ну, я просто стараюсь не надто постаріти. Ось і все. Тільки ж це справді диво, що я розмовляю так серйозно з якоюсь сопливою пастушкою, яка з'явилась тут раптом, наче з неба впала... (*Зідхас*): Охо, хо. Правду кажучи, я тут марнуюся. Мої офіцери — це хами, ні до кого слова сказати... Ну,

що ж, коли ми вже так розбалакалися, то цікаво мені: який зв'язок ти бачиш між красою і розумом? Звичайно кажуть, що вродливі люди завжди дурні.

ЖАННА: Таке кажуть ті, в кого носи задовгі. Вони, либонь, думають, що Бог не спроможний створити щось досконале.

БОДРІКУР *(сміється, присмтно підлещений)*: Очевидно, очевидно, хе, хе... Але, бачиш, я, наприклад, гм... Знаю, що я вродливий і розумний, але інколи питаю сам себе, чи я аж такий дуже розумний? Ні, ні, мовчи. Іноді турбує мене ось що... З тобою можу говорити про це цілком одверто, бож ти взагалі не рахуєшся. Отож певна річ, я набагато розумніший від моїх поручників. І це самозрозуміле: я ж їхній капітан, а це ж і є основний принцип, без якого не могла б існувати ні одна армія в світі. Але... Що ж, буду говорити одверто, бо, з уваги на величезну соціальну різницю між нами, — ця балаканина не може мені ні в чому пошкодити. Отож я все таки часто зустрічаюся з проблемами, яких ніяк не можу розв'язати. Наприклад, маю щось вирішити — з ділянки тактичної чи адміністративної — і ось, невідомо чому, у голові в мене раптом порожнеча. Наче якийсь туман, і темрява, і нічогісінько вже зрозуміти не можу. Правда, у таких випадках я не втрачаю певності і надолужую криком та лайкою. І, врешті-решт, щось вирішую, якийсь наказ видаю. Найважливіше для команданта — це видати наказ. Байдуже який. Спочатку мені було ніяково, але згодом, набравшись досвіду, я помітив, що — як би не вирішував, — а на ділі виходить на одне. Тільки ж я, бачиш, міряю вище. Вокулер — це мала, злиденна діра. А мені хотілось би зробити якесь велике діло, на державний, всенаціональний масштаб — не якесь там дрібне вирішення про податок чи повішення кількох дезертирів. Хотілось би вирішити щось вийняткове, знамените, таке, що звернуло б на мене увагу там, на самій горі, серед найвищих державних чинників... *(Переставши мріяти)*: Але навіщо я все це говорю тобі? Ти ж не в силі допомогти мені ні в чому, тим паче, що в тебе... теє... *(робить жест до чола)*.

ЖАННА *(всміхається вибачливо)*: А я знаю, навіщо. Слухай, Роберте...

БОДРІКУР *(вражений)*: Гей, що за біс! Чому звертаєшся до мене по імені?

ЖАННА: Бо ім'я дав тобі Бог. Це твоє ім'я, а прізвище належить також твоєму батькові і братові. А тепер, любий Роберте, слухай і не кричи покищо. Не треба. Отож знай: це я є твоїм вирішенням, тим вийнятковим ділом, що зверне на тебе увагу...

БОДРІКУР: Що ти блєсш?

ЖАННА: Слухай, Роберте. Насамперед ти мусиш забути, що перед тобою дівчина. Це тебе збиває з пантелику. Ти зразу ж, як і кожен мужчина, починаєш думати тільки про те, щоб, бува, не пропустити

нагоди, щоб, чого доброго, не осоромитись перед самим собою, як недотепа й бовдур. Ех, знайдеш собі досхочу інших дівчат, якщо вже обов'язково хочеш грішити, ти кабанчику розпусний. І то дівчат, що дадуть тобі більше розкоші, а від тебе вимагатимуть менше. Бож я тобі не подобаюсь аж так надзвичайно, правда? (*Бодрікур завагався: чи не кепкують, бува, з нього. Жанна спалахнула*): Коли хочеш, щоб я допомогла тобі, то і ти мусиш допомогти мені. І тому кожного разу, як я скажу правду, ти визнавай це і відповідай мені "так". Інакше ми ніколи не порозуміємось.

БОДРІКУР (*бурмоче, дивлячись з-під лоба*): Отже... ні.

ЖАННА (*суворо*): Як ні?

БОДРІКУР: Значить, так. Я не дуже до тебе палюся. (*Додає галянтно*): Хоч, треба признати, ти дівчина дуже хороша...

ЖАННА: Добре, Роберте, добре. Без компліментів, прошу. Це мене не ображає, а навпаки. А тепер, коли ми про це домовилися, то уяви собі, що ти вже дав мені чоловічий одяг і що ми ось тут далі обмірковуємо справу, спокійно й розважно, як і личить двом мужчинам.

БОДРІКУР (*ще й далі недовірливо*): Ну, ну, говори...

ЖАННА (*сідає на край стола, випиває решту вина із склянки*): Отож, мій друже, велике рішення вже за тобою. Настав, нарешті, час твого надзвичайного діла, яке зверне на тебе увагу найкращих державних чинників... Бо ти подумай: що там робиться серед наших у Буржі, що там тільки робиться? Адже самі не знають, за що вхопитись. Англійці є скрізь. Бретонія й Андеґавія покищо чекають: хто дасть більше. Князь Бургундії, той позер на найшляхетнішого з лицарів, нишком-тишком плете хитрі інтрижки й спритно вишкрябує з трактатів щонайклопітливіші параграфи. Здавалося, що можна розраховувати принаймні на його неутралітет — коштував же нам досить дорого. Та ось, за останніми вістками, князь задумав оженити сина з англійською князівною. Ти уявляєш? А армія французька? Ти ж знаєш сам, що воно таке. Сміливі хлопці, до чарки й до шаблі, але тепер уже зневірені. Забрали собі в голову, що, мовляв, нічого вже не можна вдіяти, що англієць верховодитиме завжди. Безбатченко Дінуа — полководець розумний (що не часто буває серед військовиків), алеж вояцтво вже не хоче його слухати, та й самому йому все вже осточортіло. Тож гуляє і бенкетує із своїми полюбовницями (та вже я його раніше чи пізніше притисну). Крім того, він, як і кожен безбатченко, занадто вже кирпу гне. Справи Франції цікавлять його насправді мало — хай собі, мовляв, той здохляк Карло сам турбується своєю спадщиною... Ля Гір і Ксентрай — це здоровенні, завзятуші бики; тільки й знають, що атакувати й вимахувати шаблями, рубаючи ворога вщент, про що, зрештою, колись писатиме історія. Це майстри індивідуальної дії, але артилерією орудувати не вміють і завжди

безпотрібно наражають життя, як це було під Азінкуром. О, на це вони мастаки — завжди перші, завжди добровольці! Ну, але давати себе вбивати — це ж нісенітниця. Бачиш, мій друже, війна — це не футбольні змагання. Тут замало тільки грати, шануючи закони честі. Треба виграти! Треба спритним бути! (*торкається його чола*). Це мусить діяти. А втім, ти розумна голова, то й знаєш це краще, ніж я.

БОДРІКУР: Отож то. Я ж кажу завжди: нема тепер толкових людей. Візьми, наприклад, моїх поручників. Таж це простаки, ладні тільки битись і більш нічого. А людей тямущих ніхто якось не квапиться покликати на належні їм становища.

ЖАННА: Ніхто. Тому самі вони повинні і про це подумати. Ось, наприклад, ти, людина високого розуму, придумаєш одного дня плян. Геніяльний, спасенний плян...

БОДРІКУР (*стривожений*): Я щось придумаю?

ЖАННА: Заспокойся. Так, ти. Цей плян саме тепер народжується в цій ось голові, де ти все так швидко схоплюєш і негайно розпляновуєш. Це прикро ствердити, але сьогодні в цілій Франції ти тільки один-єдиний бачиш усе ясно.

БОДРІКУР: Ти так думаєш?

ЖАННА: Авжеж.

БОДРІКУР: І що ж я бачу?

ЖАННА: Ти бачиш, що французів треба підбадьорити, якось скріпити, а для цього треба їм підсунути щось цілком простеньке. Ось у твоїй канцелярії сидить саме тепер дівчина. Вона твердить, що їй з'явився святий Михаїл та інші святі... Не перебивай. Знаю: хочеш сказати, що ти в це не віриш. Але покищо ти це залишаєш збоку. І тут саме ти виявляєшся надзвичайно розумним. Бо кажеш собі: що ж, це якась простенька пастушка. Припустім, однак, що Бог її надхнув, і ніщо вже не в силі зупинити її. А чи там Бог її надхнув чи ні — яка різниця? Важко доказати, що так, але й важко, що ні. Отож ця дівчина добилася до мене, не зважаючи на мій спротив, і я вже півгодини примушений її вислуховувати. Цього не заперечиш, бо це факт. І ось тут зненацька виринає твій плян. Міркуєш так: якщо вона переконала мене, то чому б не переконала і Дофена, і Дінуа, і Архиспископа? Адже, врешті-решт, це люди такі ж самісінькі, як і я, а навіть, між нами кажучи, менш інтелігентні від мене. А чому б не могла вона і наших вояків переконати в тому, що англійці — це люди з такої самої глини, як і вони, тобто, що в англійців таке пополовині відваги і бажання зберегти власну шкіру, і коли вдарити по них міцно й у відповідну хвилину, то можна їх вимести геть з Орлеану. Бувши кмітливішим від інших, ти розмірковуєш: чого ж бо, справді, треба нашим хлопцям? Якогось прапора, когось, хто згальванізував би їхню енергію й доказав їм, що Господь Бог з ними. І такою розв'язкою, мій друже, ти відразу

станеш знаменитим у цілій Франції.

БОДРІКУР *(непевно)*: Невже?

ЖАННА: Знаменитим. Я тобі кажу, Роберте. Та й не тільки я. Побачиш, незабаром усі говоритимуть про тебе: "Знаменитий, і який при цьому практичний, як кожен великий політик!" Ти кажеш сам собі: Я, Бодрікур, не дуже вірю, що це Бог її надхнув, але вдаю, ніби вірю в це, і відсилаю її до них. Якщо вони в це повірять, то вийде на одне. Саме завтра маю післати кур'єра до Буржу...

БОДРІКУР *(вражено)*: Хто тобі про це сказав? Це ж таємниця!

ЖАННА: Нічого, я розвідала. *(Продовжує)*. Призначаю охорону з шістьох смільчаків, даю їй коня й відсилаю малу з кур'єром. А в Шіноні — я її знаю — вона сама собі дасть раду. *(Дивиться на Бодрікура з захопленням)*. Ну, знаєш, Роберте...

БОДРІКУР: Що таке?

ЖАННА: У тебе й справді не абияка голова, коли ти так лепсько все це придумав!

БОДРІКУР *(стомлений, витирає піт)*: Безперечно.

ЖАННА *(запобігливо)*: Тільки ж, прошу, коня мені дай спокійного, бо я ще не вмію їздити.

БОДРІКУР *(сміється)*: Кості собі поламаєш, моя панночко.

ЖАННА: Ніколи. Святий Михаїл підтримає мене. А втім, давай, поб'ємось об заклад. Ставлю чоловічий одяг проти гудзя на носі. Накажи привести на подвір'я двоє коней. Поїдемо чвалом. Якщо впаду з коня — пересташ мені вірити. Добре? *(Простягає йому руку)*. Ну ж, прибий. Не будь свинею.

БОДРІКУР *(встає)*: Гарзд. Трохи руху мені пригодиться. Я ніколи не уявляв, що думати — це така важка робота. *(Гукає)*. Будус! *(Входить вартівник)*.

БУДУС *(показуючи на Жанну)*: Вкинути її у підвал?

БОДРІКУР: Ні, йолопе. Даси їй штани й приведеш нам двоє коней. Погарцюємо.

БУДУС: А засідання ради? Уже ж четверта година.

БОДРІКУР *(гордо)*: Завтра. На сьогодні маю досить думання. *(Виходять обос. Проходячи повз здивованого вартівника, Жанна висолоплює йому язика. Зникають у натовпі в глибині сцени)*.

ВОРВІК *(що слідкував за цією сценою, розвеселений звертається до Кошона)*: Безумовно, щось у цій дівчині було. Мені дуже подобалось, як вона спритно напустила блахмана цьому дурневі, вмовляючи в нього, ніби це були його власні думки.

КОШОН: А на мій смак, ця сцена була перешаржована. У Карла їй доведеться придумати щось дотепніше.

ВОРВІК: Ексцеленціє, у наших фахах і ви і я вживаємо тих самих методів, що й Жанна. Бо що таке влада? Адже всяка влада над людьми — це ніщо інше, як тільки вмовляння в дурнів, нібито те, що ми їм підсовуємо, це їхні власні думки. Божа інтервенція тут

цілком зайва. І саме це в цій сцені подобається мені і кожному *(вклоняється церемоніально Кошонові)*, хіба що хтось — як ось ви — зацікавлений професійно. *(Несподівано питає)*: Ексцеленціє, чи ви віруюча людина? Прошу вибачити за таку безцеремонність, алеж говоримо приватно.

КОШОН *(простодушно)*: Так, я зберіг іще дитячу віру. І тому, Ваша Світлосте, ви матимете ще чимало труднощів у цьому процесі, бо я і мої асесори докладатимемо всіх зусиль, щоб урятувати Жанну, дарма що ми співпрацювали з англійським режимом. Ця співпраця здавалась нам тоді єдиним розумним виходом з ситуації. А завданням нашої честі — нашої, прости Господи, честі — ми ставили собі діяти всіма можливими засобами проти вас. Легко було нашим землякам у Буржі, під охороною власної армії, таврувати нас зрадниками й запродавцями. Ми ж були в окупованому Руені...

ВОРВІК *(роздратовано)*: Не люблю слова "окупований". Ви були попросту на території Його Королівської Величності.

КОШОН: Еге ж... на території Його Королівської Величності... Оточені вояками Його Королівської Величності, під загрозою розстрілу як закладники Його Королівської Величності і здані на ласку харчових підстаршин Його Королівської Величності... Що ж, були ми тільки людьми, і слабкість наша полягала в тому, що ми хотіли жити, а одночасно намагалися врятувати Жанну. Жалюгідна була ця наша роля...

ВОРВІК *(з посмішкою)*: Ніщо не перешкоджало вам зробити цю ролю величавішою, ставши героями-мучениками. Мої вояки були готові.

КОШОН: О, ми це добре знали. А все ж... дев'ять довгих місяців ми запекло торгувалися, поки видали вам Жанну — оце всіма покинуте мале дівча... Майбутність назве нас, може, варварами, але я певен, що наступні покоління — при всіх своїх високошляхетних гаслах і принципах — полагоджуватимуть такі справи швидше, ніж ми.

ВОРВІК: А й справді: дев'ять місяців. Нелегкі пологи — оцей процес. Наша мати, свята Церква, потребує чимало часу, щоб породити якийсь політичний акт. Ну, але нарешті кошмар проминув. І мати, і дитина почуваються добре.

КОШОН: Я роздумував багато над цим усім. Нам ішлося тільки про здоров'я матері — як це Ваша Світлість ласкаво окреслили. Бачивши, що нічого вже не можна вдіяти, ми з чистою совістю пожертвували дитину. Від хвилини арешту Жанни — Господь Бог для нас замовк. Ні вона, ні, розуміється, ми — вже більше не чули голосу Бога. Ми — що ж ми? — виконували далі свої незмінні щоденні обов'язки. Передусім треба було охороняти свій старий дім — той великий і розумний людський твір, те єдине, що

залишається нам у пустелі тоді, коли Всевишній нас покидає... Нас навчали змалку, як треба охороняти цей дім. Але Жанна, що не мала нашої високої освіти, Жанна, що її і Бог і люди покинули напризволяще, — вона робила діло. Після єдиної слабости підвелася негайно з цією своєю надзвичайною сумішшю зухвальства і покори, величі і здорового глузду — аж до мучеництва включно. У той час ми не могли цього збагнути. Пригорнувшись до матиної спідниці, ми закривали собі очі. Старі дівчакі... Але саме в цій безмежній самотності, у жаскій тиші після відходу Бога, у цій кривавій недолі зацькованого звіряти — людина, що стоїть з піднятим угору чолом, це воістину людина велика. Сама! Одна!

ВОРВІК: Воно так, але ми, політики, не повинні надто зважати на велич самотньої людини, бо, на зло, зустрічаємо цю велич переважно в людей, яких ми висилаємо на розстріл.

КОШОН *(по хвилині мовчанки додає глухо)*: Інколи потішаю сам себе, як це шляхетно: всі оті сиві священослужителі, що їх обурювала кожна її зухвала відповідь, усі вони впродовж дев'яти місяців, мавши над головою англійський меч, усе ж таки намагалися не зробити того, чого вже ніколи не можна буде направити.

ВОРВІК: Е, без шумних фраз. У політиці нема речей, яких не можна було б направити. Повторюю Ексцеленції, що — у відповідний час — ми збудуємо їй у Лондоні чудесний пам'ятник. *(Звертається до залози з Шінону, яка під час цієї розмови зайняла середину сцени, імпровізуючи інсценізацію палатної зали)*. Але, Ексцеленціє, погляньмо краще, що робиться тепер у Шіноні. Я безмежно погорджую нужденним боягузом Карлом, але цей тип завжди мене бавив. *(Входить Карло Валюа з обидвома королевами й Аньєс Сорель. Три високі ковпаки увихаються навкожного)*.

АНЬЄС: А леж, Карле, це неприпустимо! Ти не можеш дозволити, щоб я появилася на цьому балу в такому одязі... Твоя коханка одягає торішній ковпак?! Таж це був би нечуваний скандал!

КОРОЛЕВА *(повертає його до себе)*: А твоя королева, Карле? Королева Франції?! Що сказали б люди?!

КАРЛО *(розлігшися на троні, бавиться більбокетом)*: Сказали б, що король Франції не має ні шеляга за душею. І це, зрештою, факт.

КОРОЛЕВА: Уявляю собі, як сміялись би з нас дами англійського двору: княгиня Бедфорд, леді Глостер, не згадуючи вже про коханку кардинала Вінчестеру. О, ця одягається!

АНЬЄС: Чи знаєш, що вони носять французькі фасони ковпаків раніше, ніж ми?!

КОРОЛЕВА: Цікаво, як вони виглядали б, якби не купували наших найновіших моделей і не копіювали їх!

АНЬЄС: Як ти можеш таке терпіти, Карле? Ти ж усе таки король Франції!

КАРЛО: Поперше, я не король Франції. Поширю тільки таку плітку, а це ж різниця. А подруге, моделі жіночих одягів — це ще єдина річ, яку можу продати англійцям. Наша мода і наша кухня — ось що підтримує ще трохи наш престиж за кордоном.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Престиж — це все, що нам залишилося. Тому треба його берегти. Малі мають рацію: після цього балю не повинно ні в кого залишитися сумніву, що найелегантніше одягаються дами французького двору. Аньєс добре каже: невідомий ще англійкам модель ковпака — це те саме, що перемога на полі бою.

КАРЛО (*іронічно*): Перемога, яка, одначе, не перешкодить їм забрати в нас з-під носа Орлеан, шановна тещо. За найновішими вістками, Орлеан пропав. А ви радите почати протинаступ новими моделями ковпаків...

АНЬЄС: Ясно. Не уявляєш, який дошкульний удар ковпаком у жіноче око. Які ж зазидки візьмуть княжну Бедфорд і леді Глостер, а особливо коханку кардинала, яка — з уваги на своє становище — мусить сяяти найвибагливішою елегантністю.

КОРОЛЕВА: Ми впроваджуємо кавпак дванадцятицалевий! З ріжками!

АНЬЄС: Подумай, скільки ті два ріжки нароблять шуму по європейських дворах. Це справжня революція.

КОРОЛЕВА (*захоплено*): А ті дрібненькі складочки ззаду. Це ж архітвір!

АНЬЄС: Англійки напевно не зможуть спати, і тому кардинал, Бедфорд та Глостер не матимуть уже ні однієї спокійної хвилини, щоб подумати про Орлеан. (*Додає з урочистою повагою*): Карле, якщо бажаєш перемоги, — ось тобі нагода, і то безкоштовно.

КАРЛО: Безкоштовно... Смішна! По чому, кажеш, ті ковпаки?

АНЬЄС: По шість тисяч франків, мій дорогий. Це за безцінь, коли зважити, що вони мережані перлами. А перли — це дуже добрий вклад капіталу. Коли ковпачки стануть уже немодними, завжди зможеш продати їх жидам і роздобути таким чином трохи грошей для твоїх вояків.

КАРЛО (*схоплюється*): Шість тисяч франків! Де я візьму шість тисяч франків, ідіотко?!

КОРОЛЕВА (*лагідно*): Дванадцять тисяч, Карле, бож нас дві, не забувай. Ти ж не дозволиш, щоб твоя дружина була одягнута гірше, ніж твоя коханка.

КАРЛО (*підіймає вгору руки*): Дванадцять тисяч! Ні, ви побожеволіли дорешти!

АНЬЄС: Є і дешевий модель, але я б тобі його не радила. Він не зробить належного психологічного ефекту на тих дурних англійок. А тут ідеться саме про ефект.

КАРЛО: Дванадцять тисяч франків! Це безглуздя, мої дорогі. Цими

грішми можна оплатити половину вояків Дінуа, яким я винен платню за півроку. Не розумію тільки, чому ти захоочуєш їх, шановна тешо. Адже ти жінка розумна.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Саме тому підтримую їх. Чи я тобі хоч раз протиставилась, коли йшлося про твоє добро? Я мати твоєї королеви, а все таки це ж я познайомила тебе з цією ось Аньєс, коли побачила, що це може тобі допомогти.

КОРОЛЕВА *(з гіркістю)*: Не треба, мамо, цим принаймні чванитися.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Заспокійся, дитино. Міркуєш, як дрібна мішанка. Аньєс — це дівчина приємна й тактовна. А нам з тобою залезало на тому, щоб Карло став нарешті мужчиною. Ще потрібніше було це для держави. А щоб Карло став мужчиною — йому потрібна була жінка.

КОРОЛЕВА *(холодно)*: Здається, я була йому жінкою та ще й дружиною.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Не хочу тебе вразити, але, ніде правди діти, жінкою ти була дуже мало. Тобі можу це сказати, бо я й сама така була. Можливо, я мала трохи більше розважності, але більше нічого. І тому я завжди мирилася з фактом, що король, твій батько, мав коханок. Ти повинна бути йому королевою, кермувати справами його дому, подарувати йому престолонаслідника, а решту залишити іншим. Не можна ж усе зробити. Тим більше, що... гм... кохання — це зайняття не для порядних жінок. Ми це робимо нездарно. А втім, колись дякуватимеш мені: так приємно спиться самій. Глянь на Карла. Він же став більш мужеський, відколи Аньєс біля нього. Правда, Карле, ти став більш мужеський?

КАРЛО: Безперечно. Я ж протиставився вчора Архископіві. Він пробував мене залякати, вислав до мене генерала Де Ля Тремуй з лайкою, загрожував мені анатемою, знаєш, усі ті старі штучки. Словом, викотив найважчу артилерію. Але я все таки не здався.

АНЬЄС: А кому ти це завдячуєш?

КАРЛО *(легенько гладить її по стегні)*: Тобі, тобі... Адже ми відбули в ліжку генеральну пробу цілої сцени.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Чого приходив Архископ? Ти мені про це нічого нічого не згадував.

КАРЛО *(далі гладить стегно Аньєс)*: Я вже й не пригадую... Віддати Париж князеві Бургундії, чи щось подібне... І за це здобути рік перемир'я. Жадного практичного значення воно однаково не мало б, бо князь і без цього сидить уже в Парижі. Але тут була справа принципу: Париж — це Франція, а Франція — моя! Принаймні я стараюся в це вірити. І я сказав: "Ні".

АНЬЄС: А що було б, якби ти мене не послухав і сказав "Так"?

КАРЛО: У тебе напевно заболіла б на цілий тиждень голова або живіт. А я ще можу якось обійтися без Парижу, але без тебе — ні.

АНЬЄС: Отож, мій дорогий, коли я допомогла тобі врятувати

Париж, то ти можеш купити мені той ковпачок — і другий такий самий твоїй дружині, якій ти наговорив стільки неприємного, сам навіть цього не помітивши, як звичайно, зрештою... Ти ж, мабуть, не хочеш, щоб я хворіла цілий тиждень. Занадто б нудьгував...

КАРЛО (*переможений*): Ну, хай уже. Замовте собі ті ковпаки. Як не Архієпископові, то вам треба сказати "так". Завжди та сама комедія. Але попереджаю: не маю уяви, де я візьму грошей.

АНЬЄС: Підпишеш бон, платний з державної скарбниці, а там далі буде видно. Ходи, Королівська Величносте. Приміряємо разом. Волієш рожевий чи блакитний? Думаю, що для твого обличчя краще підходить рожевий.

КАРЛО (*заскочений*): Як це? Ви вже їх маєте?

АНЬЄС: Нічого ти не тямив у цьому ділі, мій любий. Щоб ковпаки були готові на цей бал, то треба було замовити їх місяць тому. Але ми були певні, що ти погодишся. Правда, Королівська Величносте? Побачиш, які довгі носи будуть у тих лондонських бабів. Карле! Це велика перемога для Франції! (*Вибігають, посылаючи йому поцілунки*).

КАРЛО (*підсвистуючи, сідає на троні*): Смішать мене тими перемогами. З усіма та сама забава: з Ля Тремуй, з Ксантрей, з Дінуа... Завжди обов'язково мусить бути велика перемога. Але ж у наш час усе треба купувати — великі перемоги так само, як і все інше. А як у мене нема грошей, щоб купити собі велику перемогу, що тоді? Франція... Так, безумовно... А коли це переростає мої можливості? (*Дістає писальне приладдя*): Ну, що ж, побачимо. Покищо підпишу бон до державної скарбниці. Будемо сподіватися, що купець цим задовольниться. Державна скарбниця порожнісінька — але на цьому папірчику того не видно (*обертається до Королеви Йолянди*): А може й тобі, тешенько, за одним махом? Будь ласка. Однаково мій підпис не варт нічого.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА (*підходить ближче*): Дякую, але в моєму віці мені вже не до ковпаків, Карле. Я чогось іншого бажаю.

КАРЛО: Знаю, знаю: зробити з мене великого короля. Але, кінець-кінцем, це вже справді набридає: всі хочуть зробити з мене великого короля. Навіть Аньєс! Навіть у ліжку! Уяви собі, яка це приємність. О, ти її добре вишколила! Скажи: коли ти нарешті зрозумієш, що я тільки малий непомітний Валюа? Я знаю, що мій дід Карло був великим королем. Але він жив уже після війни, коли все було набагато дешевше. Зрештою, був багатий. А мої батьки розтратили все. Відтоді у Франції пройшло бозна скільки девальвацій, і тепер я не маю грошей на те, щоб стати великим королем. Роблю все можливе, аби зацитькати ту повійку Аньєс, без якої не можу обійтися. Та, між нами кажучи, не тільки грошей мені не вистачає, але й відваги. А відвага — це щось дуже виснажливе, та ще й небезпечне в такому хамському світі, як ми живемо.

Подумай тільки: вчора той грубий кабанище Де Ля Тремуй розлютився і схопився за шаблю. Ми були тільки вдвох, і нікому було мене боронити. І був би мене зарубав той озвірілий хам. Я ледве встиг відскочити за трон. Ти уявляєш, до чого дійшло: шаблю добувають у присутності короля! Я повинен був покликати констабля, щоб його арештував, алеж саме він і є головним констаблем, до того ж я не дуже певен, чи я й справді є королем. Тому всі вони так тут зі мною поводяться. Знають, що я, правдоподібно, безбатченко.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА (*лагідно*): Це ти і тільки ти повторюєш це завжди, Карле...

КАРЛО: Коли дивлюся на всі оті пики шляхетних законних нащадків, то й справді почуваю себе безбатченком. Які часи! Щоб стати кимсь, треба насамперед бути атлетом! Треба вміти вимахувати восьмифунтовою шаблюкою й парадувати з важелезною зброєю на плечах. Коли часом покладуть її мені на плечі — ворухнутися не можу. А я не люблю битися, ні бити, ні бути битим. (*Зненацька затупотів як дитина*): І я боюся! (*До Йолянди, сердито*): Ну, яких неможливих речей ти знову хочеш від мене?

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Щоб ти, Карле, прийняв ту дівицю, яка примандрувала сюди з Вокулеру. Вона твердить, що її Бог посилав визволити Орлеан. Серед народу тільки й мови, що про неї. Всі чекають і надіються, що ти її приймеш.

КАРЛО: Ти, значить, думаєш, що я ще не досить скомпромітувався досі. Давати авдієнцію якійсь сільській візіонерці! Справді, шановна тещо, як на розумну жінку ти мене дедалі більше розчаровуєш.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Карле, для твого добра я вже дала тобі Аньєс, хоч це було суперечне з моїми інтересами матері. Сьогодні ж кажу тобі: прийми ту дівицю. Всі твердять, що вона має в собі щось надзвичайне, і нехтувати цим ніяк не слід.

КАРЛО (*знуджений*): Не люблю дівиць. Знаю: ти знову закинеш мені, що я замало мужеський, але дівиці мене лякають. Крім цього, я ж маю Аньєс, яка мене покищо задовольняє. Не хочу тебе вразити, дорога тещо, але як на королеву, то ти маєш дуже дивні нахили...

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА (*посміхаючись*): Ти мене не розумієш, Карле, або вдаєш, що не розумієш. Я прошу, щоб ти допустив ту дівицю до залі нарад, а не до твого ліжка.

КАРЛО: Що?! Шановна тещо, честь-честью, але я мушу сказати, що ти таки збожеволіла. Якась проста селянка на залі нарад? Поруч з Архиспископом і з Ля Тремуй, який уважає себе прямим нащадком Зевса? Таж вони б мене закливали!

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: А я думаю, що на тих ваших нарадах потрібна саме селянка. Владу в державі виконує шляхта. І це правильно, бо сам Бог доручив їй цю владу. Але, не критикуючи премудрости Божої, я часом дивуюся, чому Бог не наділив вас

тим, чим так щедро обдарував найнижчі людські істоти, а саме: більшою міркою простоти й здорового глузду.

КАРЛО *(іронічно)*: І відваги!

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА *(лагідно)*: І відваги, Карле...

КАРЛО: Наскільки я розумію, то ти за те, щоб владу в державі віддати народові, отому добродушному народові, що посідає всі чесноти, так? А знаєш ти, що робить той добродушний народ, коли влада випадково попадає до його рук? Ти історію тиранів читала?

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Нічого з історії я не читала. У моїх часах королівські дочки наукою не займалися. Вони вчилися тільки прясти, як усі інші.

КАРЛО: А я читав і знав цю безконечну чергу жахів і несамовитих провалів. Іноді, коли тобі здається, що я тільки бавлюся оцим більбокетом, — я уявляю собі продовження цієї черги. Отож прийде час і на те, що радиш ти. Прийде час на все... Одиниці з-поміж народу стануть володарями держав, може й на час кількох століть — тобто на блиск метеора по небі — і буде це час масового вбивства і найпотворніших катастроф. А коли в день остаточного суду буде підраховано все, то виявиться, що найрозпутніші з князів цього світу коштували його менше, ніж ці чеснотливі мужі. Дайте моїм французам чолові'ягу твердого кулака — з-між них самих таки, — який би ними володів і за всяку ціну хотів зробити їх шасливими, і ви побачите, що незабаром вони почнуть жаліти за своїм Карлом, з його ледачістю й більбокетом. Я ж бо принаймні не теоретизую про організоване шастя громадян, а сьогодні ніхто ще навіть і не здогадується, яка це цінна прикмета.

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА: Ти повинен покинути цю забаву більбокетом. Також не сідати на троні навкарачки. Королеві це не личить.

КАРЛО: Не турбуйся цим, будь ласка. Коли я промахнуся в грі більбокетом, то куля падає на ніс тільки мені, і нікому від цього немає шкоди. Але хай лишень візьму кулю в одну руку, а кийок у другу та почну сам себе трактувати серйозно, то куля падатиме на носи вам усім, як тільки я дам маху. *(Входять Архиспископ і Де Ля Тремуй. Сидячи з гідністю на троні, як це перед хвилиною заповів, Карло звертається до них)*: Архиспископе! Генерале! Ви прибули в добрий час. Я саме починаю володіти. Ось у мене куля і скіпетр.

АРХИЄПИСКОП *(приглядаючись у монокль)*: Алеж це більбокет!

КАРЛО: Це наважно, Ексцеленціє. Тут головне — символіка. Адже князеві Церкви, мабуть, не треба цього пояснювати. Але Ексцеленція, видно, просив про авдієнцію, коли вас тут бачу.

АРХИЄПИСКОП: Прошу не жартувати. Дійшло до мого відома, що деякі кола, які завжди інтригують і сіють хаос, впливають тепер на Вашу Королівську Величність, щоб здобути авдієнцію для тієї дівиці, про яку останнім часом скрізь усі говорять. Отож я і головнокомандуючий армією прийшли заявити Вашій Королівській

Величності, що ми з цим ніколи не погодимось.

КАРЛО *(до Королеви Йолянди)*: А що, не казав я? Мої панове, приймаю до відома ваші цінні поради і дякую. Розгляну, як надалі покермувати цієї справою. Панове вільні. Авдіснція скінчена.

АРХИЄПИСКОП: Ваша Величносте, повторюю: не час тепер на жарти.

КАРЛО: Бачиш, шановна теще, коли я один-єдиний раз промовляю по-королівському — всі думають, що я бавлюся. *(Знову розсідається на троні, з більбокетом у руці)*. Тож дозвольте мені і далі бавитись.

АРХИЄПИСКОП: Слава про чудодійство тієї дівчини наспіла сюди ще перед нею самою. Це якесь незбагненне масове засліплення. Кажуть, нібито на неї чекають уже навіть в обложеному Орлеані. Веде її рука Господня. Бог вирішив, що саме вона врятує французьку державу та прожене англійців за море... і всякі інші нісенітніці. Провидіння Господнє вчинить так, що її прийме король, і ніщо не в силі перешкодити цьому. Не розумію, чому всі так настирливо вплутують Бога у свої справи. Ну, і розуміється, вона чинить чуда. Ще б пак! Якийсь вояк вилаяв її за щось, коли вона прибула до Шінону. Відповіла йому: "Не проклинай, бо ти вже незабаром станеш перед обличчям Господа". Годину пізніше той дурень упав у криницю на подвір'ї і втопився. І ось один необачний крок п'яниці приніс цій дівчині більше слави, ніж великі воєнні перемоги нашому Дінуа. Тепер усі — від останнього парубійка до найдостойніших дам королівського двору — згодні в одному: що тільки вона одна може нас урятувати. Яка нісенітниця *(Карло сів навкарачки на троні й бавиться більбокетом)*. Я обговорюю одну з найважливіших державних справ, а Ваша Величність бавиться більбокетом.

КАРЛО: Ексцеленціє, мусимо врешті устійнити: або я бавлюся, або володію. *(Встає)*. Чи маю володіти?

АРХИЄПИСКОП *(злякано)*: Цього ніхто від Вашої Величності не вимагає. Ми бажали тільки, щоб наші зусилля були визнані..

КАРЛО: Визнаю, оцінюю і... вважаю зайвими. Значить, усі хочуть, щоб я цю дівчину прийняв, так?

АРХИЄПИСКОП: Я цього не сказав, Ваша Королівська Величносте.

КАРЛО: Мене особисто вона не цікавить, ви це добре знаєте, Ексцеленціє. Нудять мене незнані обличчя, занадто вже багато нових знайомств. А зокрема Божі післанці рідко коли бувають цікаві. Але хочу бути добрим володарем і порадувати мої народи. Прийму цю візонерку. Чи ви розмовляли з нею, Ексцеленціє?

АРХИЄПИСКОП: Маю важливіші завдання, несучи на своїх плечах увесь тягар відповідальності за державні справи.

КАРЛО: А я не маю ніяких важливіших завдань, крім цього *(вказує на більбокет)*. Отож зустрінуся з нею, щоб заощадити Вашій Ексцеленції турбот, і обіцяю розказати вам ширю, яке враження

вона на мене зробила. Можете мені довіряти. Я знаю: ви гидуєте мною і не маєте ні крихітки пошани до мене, але принаймні одне мусите признати: що я людина легкодушна, а це якраз відповідна прикмета для цієї зустрічі. Серйозні речі мені дуже швидко набридають. Прийму цю дівчину. Якщо вона примусить мене слухати без позіхання балачки про рятування держави, — а це ще досі не пошастило нікому, — то, видно, вона й справді здатна чинити чуда.

АРХИЄПИСКОП *(бурмоче)*: Сільська дівка у короля...

КАРЛО: Ох, Ексцеленціє! Я все одно приймаю всяких людей. Не натякаю тут на пана Де Ля Тремуй, який, очевидно, походить прямисінько від Зевса. Але я чув, що й ви, Ексцеленціє, є, мабуть, сином шинкаря. Це не закид, Ексцеленціє. Нічого поганого в цьому нема. Навпаки, все це дуже природно, бож до священничого сану призвело вас вино. З підвалу до престолу, так би мовити. Або я сам, наприклад. Скільки ж то наслухався від вас, що це ще невідомо, чи я справді королівський син? Тож покиньмо цю забаву у високошляхетне походження, коли не хочемо самі себе виставити на посміховище. *(До Королеви Йолянди)*. Ходімо, теще. Поможеш мені приготуватися до прийняття цієї дівиці. Слухай, я надумаю устругнути їй жартівливу витівку: одягнемо одного з пажів у королівський одяг і посадимо його на троні (де він, зрештою, виглядатиме краще, ніж я), а я стану собі десь збоку серед дворян. Промова Божої післанниці до пажу! Це ж буде архікомічне! *(Виходять)*.

АРХИЄПИСКОП: Хай робить, що хоче. Це для нього тільки забаву, як і взагалі все. А загрозливого тут нічого немає. Навпаки, прийняття тієї дівчини може втихомирити розбурхані пристрасті. За два тижні люди зацікавляться якоюсь іншою Божою післанницею, а про цю забудуть.

ДЕ ЛЯ ТРЕМУЙ: Ексцеленціє, я командую армією і можу тільки ствердити, що офіційна медицина вже вичерпала всі свої засоби, і тепер ми віддані виключно на ласку всяких чаклунів, знахарів і шарлатанів, одне слово, на тих, кого ви називаєте Божими післанцями. Чим ми ризикуємо?

АРХИЄПИСКОП: Генерале, з Господом Богом ризикується завжди всім. Якщо Він справді прислав нам цю дівчину і вирішив стати по нашому боці, то з клопотів не виліземо. Виграємо декілька боїв, і тоді шойно почнуться всякі ускладнення й скандали. Довголітній досвід церковного й державного діяча навчив мене, що ніколи не слід стягати на себе увагу Господа Бога. Треба бути маленьким, генерале, дуже маленьким і непомітним. *(Дворяни займають місце разом з королевами. Паж сідає на троні, а Карло протискається в натовп. Архієпископ докінчує тихцем)*: Найстрашніше з Богом те, що ніколи невідомо, чи нема тут якогось підступу диявола. Ну, годі. Ось і вона. *(Усі зібралися біля трону, на якому сидить паж. Входить*

Жанна — самотня, невеличка, сіра, у простенькому одязі серед блискучої зброї і високих ковпаків. Усі розступаються, відкриваючи їй хід аж до трону. Жанна підступає, але коли вже має схилитися в чолобитному поклоні, завагається, збентежилась і дивиться на пажа).

КОРОЛЕВА ЙОЛЯНДА (пошепки): Дитино, перед маєстатом короля треба припасти лицем до землі. (Жанна розгублена повертається до неї з виразом болю на обличчі. Тоді обводить поглядом усіх тих людей, які мовчки стежать за нею, і входить у натовп, що знову розступається перед нею. Наближається до Карла, який намагається схватись за плечима сусідів. Побачавши, що вона вже цілком близько, він тікає. Але вона біжить за ним, заганяє його в кут і падає на коліна).

КАРЛО (зняквовілий, серед загальної тиші): Чого тобі треба від мене, панночко?

ЖАННА: Милостивий пане. Мене звать Жанна Діва. Небесний Цар сповіщає тебе моїми устами, що ти будеш миропомазаний і коронований у місті Реймс та станеш намісником Небесного Царя, який є володарем Франції.

КОРЛО (непевно): Це дуже гарно, панночко. Але, наскільки мені відомо, Реймс у руках англійців. Як нам туди дійти?

ЖАННА (далі навколішках): Звичайно, силою, милостивий пане, перемігши їх. Почнемо з Орлеану, а тоді підемо до Реймсу.

ДЕ ЛЯ ТРЕМУЙ: Дурисвітко, саме за це борються вже стільки місяців наші полководці і не можуть цього досягти!

ЖАННА (вставши): А я досягну!

ДЕ ЛЯ ТРЕМУЙ: Цікаво як?

ЖАННА: За допомогою Бога, який мене посилає.

ДЕ ЛЯ ТРЕМУЙ: Ось воно як. Значить, за найновішими вістками, Бог вирішив, що ми маємо визволити Орлеан?

ЖАННА: Так, вельможний пане, і прогнати англійців за межі Франції.

ДЕ ЛЯ ТРЕМУЙ: О, це чудова думка! Тільки ж, чи не міг Бог сам передати нам свої доручення? Потребував для цього тебе?

ЖАННА: Так, вельможний пане...

АРХІЄПІСКОП (підступає): Дівчино... (Жанна помічає його, стає навколішки й цілує край його шати. Він підсовує їй перстень для поцілунку й жестом наказує встати). Кажеш, що Господь Бог хоче врятувати французьке королівство? Якщо так, то Йому непотрібні ні війська, ні твоє провідництво над нами.

ЖАННА: Ох, Ексцеленціє. Господь Бог не любить ледарів. Спочатку нашим воякам доведеться добре повоювати, а тоді вже Він пошле перемогу.

КАРЛО (приглядається до неї здивований): По чому ти пізнала мене? Я ж не мав на голові корони.

ЖАННА: Милостивий пане. Жарт із цим ось хлопчиною на твоєму троні був непоганий. Але зразу ж було видно, що хлопець — це таке собі ніщо.

КАРЛО: Ти помиляєшся. Це син великого пана.

ЖАННА: А все таки це ніщо, порівнюючи з тобою, королем нашим...

КАРЛО: Хто сказав тобі, що я король? Я на короля не подібний.

ЖАННА: Бог мені сказав, милостивий пане, Бог, який покликав тебе зроду-звіку в особах твого батька, твого діда й через увесь почет королів, щоб ти був намісником у його королівстві. *(Архиспископ і Де Ля Тремуй обмінюються гнівними поглядами).*

АРХИЄПИСКОП: Ваша Королівська Величносте, відповіді цієї дівчини справді цікаві й виявляють навіть деякий ступінь розумового розвитку. Але в такій делікатній справі слід бути надзвичайно сторожким і забезпечити себе щонайсуворішими засобами обережності. Спочатку дівчину повинна перевірити якнай докладніше спеціальна кімісія видатних теологів і докторів. Потім ми на засіданні розглянемо їхній звіт і вирішимо, чи треба дівчині призначити довшу авдієнцію. А сьогодні її присутність тут уже зайва. Я сам проведу вступні дослідження з нею. Ходи, моя дитино.

КАРЛО: Нічого подібного! *(Зупиняє Жанну).* Сій! *(Звертається до Архиспископа, узявши для відваги Жаннину руку).* Вона мене пізнала і до мене звернулася. Бажаю, щоб усі присутні покинули залю й залишили мене самого з цією дівчиною.

АРХИЄПИСКОП: Ваша Величносте, це так несподівано... і дивно... і взагалі... Крім цього, з уваги на безпеку особи Вашої Королівської Величності...

КАРЛО *(з'явився на хвилину, але, глянувши на Жанну, заспокоюється):* Про це рішаю я сам. *(Рецитус):* "Зроду-звіку в особах мого батька, мого діда й через увесь почет королів..." *(Підморгує Жанні).* Так, правда? *(Рішуче до присутніх):* Пані й панове! Прошу залишити нас самих! Це наказ короля! *(Усі вклоняються й виходять. Карло стоїть хвилину в гордій королівській поставі, а потім вибухає сміхом).* Пішли! Бойова з тебе дівчина! Йй-Богу, це перший раз у житті я здобув послух! *(Раптом глянув на неї стривожений).* Але те, на що він натякав... це брехня, так? Ти не прийшла замордувати мене? Не ховаєш ножа під спідницею? *(Дивиться на неї, вона всміхається сумовито).* Ні. У тебе чесне личко. Серед цієї банди на моєму дворі я вже забув, як виглядає чесне обличчя... Багато вас таких у моїй державі?

ЖАННА *(і далі посміхається):* Безліч.

КАРЛО: Тільки ж я вас ніколи не бачу. Хами, лицеміри й повії — ось моє середовище. *(Поправляє).* Правда, є ще моя молода королева — дуже миленька і дуже дурненька *(влазить знову на трон, поклавши ноги на поруччя, і зідхає):* Ну, що ж... Тепер почнеш мене зануджу-

вати. Будеш мені повторювати, що я мушу стати великим королем.

ЖАННА: Так.

КАРЛО: Це скучно. Слухай, ми мусимо залишитися тут самі принаймні годину, щоб це зробило відповідне враження на них. Якщо ти цілу годину говоритимеш мені про Бога й Францію — я не витримаю. Пропоную ось що: говорімо про інші речі. *(Раптом питає)*: Чи ти вмієш грати в карти?

ЖАННА *(здивовано)*: Не знаю, що це таке.

КАРЛО: Це дуже присмна гра, що її придумали для мого батенька, щоб його розважити під час недуги. Побачиш, я тебе навчу. Мене воно вже почало нудити, як і все інше, зрештою. Але тобі, незвичній, буде цікаво. *(Ристься в якійсь скрині)*. Сподіваюсь, що ще не вкрали. Тут крадуть у мене все. А колода карт — це річ дорога. Тільки найбагатші князі можуть собі купити. Мою залишив мені у спадщину батенько. У мене ніколи не вистачить грошей, щоб купити собі другу. Якщо ті свині вкрали... Ні, ось вона тут *(вертається з картами)*. Чи знаєш, що мій батенько був божевільний? Іноді я хочу бути його сином, щоб здобути певність, що я справжній король. А іноді знову хочеться бути безбатченком, щоб не збожеволіти перед тридцяткою так, як він.

ЖАННА *(лагідно)*: А з двох цих можливостей котру волів би ти, Карле?

КАРЛО *(заскочений)*: Ого! Карлом мене називаєш?! Скільки ж несподіванок сьогодні! Який же справді багатющий день! Надіюсь, що сьогодні не нудьгуватиму.

ЖАННА: Від сьогодні ти вже взагалі не нудьгуватимеш, Карле.

КАРЛО: Так? Цікаво... Гм... Питаєш, що волію? Отож тоді, коли почуваю себе відважним, волію заризикувати божевіллям, але бути справжнім королем. А коли відвага зникає — хотілося б кинути все, втекти кудись за кордон і жити спокійно. Ти Аньєс знаєш?

ЖАННА: Ні.

КАРЛО *(тасуючи карти)*: Гарна дівчина... З нею я теж не дуже нудьгую. Тільки вона раз-у-раз вимагає, щоб їй щось купувати.

ЖАННА *(поважно)*: А сьогодні, Карле, чи почуваєш себе відважним?

КАРЛО: Сьогодні? *(Надумується)*. Так, мабуть, сьогодні в мене є трохи відваги. Небагато, звичайно, але все ж трохи. Ти бачила, зрештою, як я прогнав Архієпископа.

ЖАННА: Карле, віднині ти завжди будеш відважний.

КАРЛО *(зацікавлений, нахилиється до неї)*: Маєш на це спосіб?

ЖАННА: Так, маю.

КАРЛО: Ти чарівниця? Можеш признатися. Я нічого не маю проти. І обіцяю тобі, що нікому не скажу. Тортири викликають у мене огиду. Одного разу мене затягли подивитися, як палять на вогнищі еретичку. Я блював цілу ніч.

ЖАННА *(посміхаючись)*: Ні, Карле, я не чарівниця, але спосіб маю.

КАРЛО: Може б ти нишком продала його мені? Я небагатий, але підпишу тобі бон до державної скарбниці.

ЖАННА: Я дам тобі цей спосіб, Карле.

КАРЛО (*недовірливо*): Безкоштовно?

ЖАННА: Безкоштовно.

КАРЛО (*холодно*): О, це підозріло. Або цей спосіб безвартісний, або коштуватиме мені задорого. Безінтересовні люди звичайно коштують дуже дорого. (*Тасує карти*): Бачиш, я звик удавати дурня, аби мати спокій. Але я своє знаю.

ЖАННА (*лагідно*): Ти забагато знаєш, Карле.

КАРЛО: Забагато? Ніколи не можна знати забагато.

ЖАННА: О, так. Часом таке можливе.

КАРЛО: Мушу ж я якось боронитися. Цікаво, що б ти зробила на моєму місці сама-самісінька серед усіх тих бандитів, які тільки й думають, як би тебе проколоти стилетом. А я ще й ось який здохляк з роду. Швидко ти б тоді збагнула, що єдиний спосіб оборони — це бути розумнішим, ніж вони. Тим то я ще сяк-так тримаюся на троні...

ЖАННА (*кладає йому руку на плече*): Віднині я буду повсякчасно біля тебе, щоб тебе боронити.

КАРЛО: Справді?

ЖАННА: Еге ж. А я сильна й не боюся нічого.

КАРЛО (*зідхаючи*): То ти щаслива. (*Розкладає карти*). Сідай ось тут на подушці. Навчу тебе грати в карти.

ЖАННА (*всміхається й сідає біля трону*): Гаразд. А потім я навчу тебе дечого іншого.

КАРЛО: Чого?

ЖАННА: Ніколи не боятися і не бути занадто розумним.

КАРЛО: Добре. Поглянь на ці карти. На них намальовані різні постаті. Все тут, як у справжньому житті: валети, королі, королева... Ось жирю, бубна, чирва, вино — це вояки. Їх багато, і можна досхочу посилати їх на смерть. Карти слід роздавати, не дивлячись на них. Доля дає тобі багато добрих, або багато поганих карт — і починається бій. Сильніші карти беруть у полон слабших. Котра карта, на твою думку, найсильніша?

ЖАННА: Король.

КАРЛО: Ну, це одна з найсильніших карт, але ось іще сильніша від неї — ця з великим самотнім серцем. Знаєш, як її звати?

ЖАННА: Бог. Бож Він один володіє над королями.

КАРЛО (*подратовано*): Ні, ні! Яка ж ти надокучлива! Облиш Бога на п'ять хвилин у спокою. Тепер граємо в карти. Ця карта зветься туз.

ЖАННА: Туз? Дурна твоя гра в карти! Хто ж бо може бути сильнішим від короля, якщо не Бог?

КАРЛО: Саме туз. Туз або — якщо волієш — Бог, але по одному в кожному таборі. Ось глянь: винувий туз, бубновий туз, чирвовий туз

і жировий туз. Для кожного інший. Ох, я бачу, що в твоєму селі люди небагато знають. Не така ти мудра, як мені здавалось. Чи ти думаєш, що англійці не моляться Богові так само широко, як і ми? І Бог посилав їм перемоги над нами. А мій кузен, князь Бургундії, також має свого малого Бога, дуже заппадливого й спритного, який дбає про його інтереси. Моя дорога, Бог сприяє всім, але, кінець-кінцем, Він завжди стає по боці тих, у кого більше грошей і більше війська. Чому ж би Бог сприяв Франції саме тепер, коли вона нічогісінько не має?

ЖАННА *(спокійно)*: Може саме тому.

КАРЛО *(знижує плечима)*: Ти Його не знаєш.

ЖАННА: Знаю, Карле. Знаю краще ніж ти. Господь Бог сприяє не сильним, а відважним. Він не любить боягузів.

КАРЛО: Значить, Він мене не любить. А якщо Він не любить мене, то чому б я мав любити Його? Адже міг Він наділити мене відвагою.

ЖАННА *(суворо)*: Думаєш, Він твоя нянька і тільки за тебе має клопотатися? А не міг би ти спробувати порадити собі трохи власними силами? Щоправда, Бог не обдарував тебе такими кремезними плечима, як пана Де Ля Тремуй, та й ноги дав тобі задовгі й неймовірно худі...

КАРЛО: Ти помітила? Щодо цього, то Він міг би подбати краще, особливо при сучасній моді. Через ці мої ноги Аньєс мене ніколи не покохав. Якби ж Він виявив принаймні більше відчуття пропорційності і не дав мені одночасно таких грубих колін!

ЖАННА: Це правда. Щодо твоїх колін, то Він не дуже постарався. Але зате Він дав тобі щось інше, щось таке, що до Нього самого подібне: невеличку іскру. Ось тут вона, в цій чудернацькій голові. Ти можеш уживати цю іскру або на добро, або на зло. Можеш користуватися нею для гри в карти, або для того, щоб відновити велич династії Валюа й відбудувати королівство, яке в тебе нахабно розграбували. Ти маєш сина, народженого від твоєї королівської дружини. Що ж ти залишиш цьому хлопцеві, коли помреш? Той шматок Франції, що його англійці пообгризли? Як тобі не соромно? Може, твій син колись також скаже: "Бог про мене не подбав". Але це буде стосуватися тебе, Карле, бо ти є Богом для твого сина, і це твій обов'язок подбати про нього. Бог створив тебе королем і це твій обов'язок подбати про нього. Бог створив тебе королем і це твій обов'язок подбати про нього. Це найвищий вияв Його піклування про людину. Тож не нарікай!

КАРЛО *(зойкає)*: Алеж, кажу тобі, я всього боюся!

ЖАННА *(наближається)*: Я навчу тебе. Дам тобі цей мій спосіб. Отож — тільки не кажи цього нікому — я також усього боюся. Знаєш, чому пан Де Ля Тремуй не боїться нічого?

КАРЛО: Бо він міцний.

ЖАННА: Ні, бо він дурний. Бо він ніколи не уявляє собі нічого. Дикі

кабани також ніколи не бояться. Ані бики. Повір: мій приїзд сюди — це була справа набагато важча, ніж твоя відбудова держави. Я мусіла в'яснити справу батькові, який за це побив мене, думаючи, що я хочу стати повією і тягатися з вояками. А батько мій, мушу сказати, б'є куди міцніше, ніж англійці. Далі треба було довести матір до плачу... І врешті — що здавалося цілком неможливим — я мусіла переконати того бугая Бодрікура. Він ревів як навіжений і хотів тільки одного: до реєстру своїх гріхів додати ще один. Думаєш, я не боялася? Ще й як боялася, ввесь час.

КАРЛО: Ну, і як ти поводитись?

ЖАННА: Так, начебто я не боюся. Нічого складного тут нема, Карле. Спробуй тільки. Ти кажеш собі: "Так, я боюся, але це моя справа, яка нікого не обходить. А за діло однаково треба братися". І берешся. А коли бачиш перед собою щось таке, що здається тобі непоборним...

КАРЛО: Наприклад, пана Де Ля Тремуй, коли він верещить...

ЖАННА: Еге ж, або англійців у їхніх укріпленнях під Орлеаном. Тоді кажеш собі: "Так, вони численніші, ніж ми, у них першорядні укріплення, гармати, — вони завжди сильніші від нас. І я неймовірно боюся їх!" А коли ти вже наївся досить страху, тоді — вперед! І те, що ти не боїшся, так заскакує англійців, що вони відразу починають самі боятися. І ти перемагаєш. Перемагаєш тому, що ти розумніший, і головне тому, що ти боявся раніше. Ось у чому секрет!

КАРЛО: І це все?

ЖАННА: Все.

КАРЛО (*трохи розчаровано*): Нема в цьому нічого надзвичайного...

ЖАННА: Ні, надзвичайного нема нічого. І не треба. Бог не вимагає від людей надзвичайних речей. Він бажає тільки, щоб вони вірили в ту частинку своєї істоти, яка походить від Нього. Треба тільки трохи піднятися, а далі вже Він про все подбає.

КАРЛО (*задумавшись*): Ти певна, що цей спосіб завжди успішний?

ЖАННА: Завжди. Головне тому, що в ту хвилину, коли ти струсонеш із себе страх і повернешся обличчям до небезпеки — в цю ж мить Господь Бог з'являється біля тебе. Але знаєш, який Він. Вимагає, щоб перший крок зробили ми самі.

КАРЛО (*по хвилині вагання*): Може, спробуємо цей твій спосіб?

ЖАННА: Ясно, що спробуємо. Треба завжди пробувати.

КАРЛО (*раптом переляканий власною сміливістю*): Завтра. Я ж мушу приготуватися до цього.

ЖАННА: Ні, тепер! Ти цілком готовий!

КАРЛО: Думаєш, я готовий покликати Архієпископа і Де Ля Тремуй та заявити їм, що команду над армією передаю тобі? І спокійненько дивитися на їхні обличчя?

ЖАННА: Кличемо їх!

КАРЛО: Але я боюся! Я вмираю від страху!

ЖАННА: Це значить, що найгірше вже за нами. Треба тільки берегтися, щоб не залишилася в тобі якась крихітка страху тоді, коли вони з'являться тут. Чи ти дуже боїшся? Скільки лише можеш?

КАРЛО (*тримаючись за живіт*): Страшенно!

ЖАННА: Це прекрасно. Ти матимеш величезну перевагу над ними. Коли вони почнуть боятися — в тебе вже буде по всьому. Найважливіше — боятися першому і перед боєм. Побачиш. Я кличу їх! (*Відходить у глибину сцени й гукає*): Ваша Ексцеленціє! Пане Де Ля Тремуй! Його Королівська Величність просить.

КАРЛО (*тупотить у панічному переляку, кричить*): Ой, як я боюся, як же я боюся!

ЖАННА: Бійся, Карле! Бійся ще більше!

КАРЛО (*цокотить зубами*): Більше не можу!

ЖАННА: Знаменито! Перемога наша! Бог з нами! Він дивиться на тебе, посміхається й каже: "Алеж і боїться цей Карло, а все таки кличе їх". Карле, за тиждень ми в Орлеані! (*Входять Архiepіскоп і Ля Тремуй, здивовані*).

АРХІЕПІСКОП: Ваша Величність кликали нас?

КАРЛО (*глянувши ще востаннє на Жанну*): Так. Я вирішив справу, Ексцеленціє. Моє рішення стосується також і вас, пане Де Ля Тремуй. Доручаю командування над моєю армією цій ось діві. (*Знічев'я починає кричати*): Якщо ви з цим незгідні, пане Де Ля Тремуй, — прошу віддати шпагу! Ви арештовані!!! (*Архiepіскоп і Ля Тремуй стоять неначе скам'янілі*).

ЖАННА (*плеше в долоні*): Славно, Карле! Чудово!! Бачиш, як це простенько! Глянь на них. Ні, ти тільки глянь на них! Вони ж гинуть від страху (*Вибухає сміхом, за нею Карло. Обоє регочуть, аж присідають і об коліна плешуть. Архiepіскоп та Ля Тремуй і далі остовпілі від несподіванки*).

ЖАННА (*раптом падає на коліна*): Хвала Тобі, Всемогутній Боже...

КАРЛО (*також стає навколішки*): Навколішки, пане Де Ля Тремуй, навколішки! А ви, Ексцеленціє, благословіть нас, але швидко. Нема ні одної зайвої хвилини. Ми всі вже досить налякалися і тепер мусимо негайно рушати на Орлеан! (*Де Ля Тремуй, прибитий цим ударом, стає навколішки. Архiepіскоп машинально благословляє їх*)*

---

* На театральній виставі в Парижі режисер був примушений зробити в цьому місці антракт. Заслона падає над живою картиною благословення. Коли підноситься вгору на початку другої частини п'єси — Архiepіскоп стоїть у тій самій поставі, благословляючи Карла й Жанну, але довкола них згуртувалися й інші, повернувшись на сцену. А Ворвік продовжує припинену розмову.

(Кінець першої дії)

ВСТУП ДО ШИРШОЇ ДИСКУСІЇ НА ТЕМУ ПЕРЕКЛАДАННЯ З ОДНІЄЇ МОВИ НА ІНШУ

Галя Кошарська

Німецький поет і мислитель Йоган Гете окреслив процес перекладання, як неможливий, але необхідний і дуже важливий. Коли він називав перекладання "неможливим", то, напевно, хотів підкреслити, що ніякий переклад не може точно відповідати оригіналові. Та перекладання з однієї мови на іншу таки необхідне і важливе, а доказом цього є його довга історія, бож люди займаються перекладами з того часу, як вони володіють більш ніж однією мовою.

Лише порівняно недавно лінгвісти визнали як факт, що мова — це щось динамічне, що весь час міняється. Це привернуло їх увагу до внутрішнього механізму перекладання і примусило застановитися над складом знання в цій ділянці науки. У зв'язку з великим зацікавленням лінгвістикою та експериментами з машинними перекладами, у 1950-их роках у Східній Європі і повільніше в англомовному світі розрослися різні курси та студії над перекладанням. Виникли різні теорії перекладу. Однією з найцікавіших є теорія динамічної еквівалентності американця Е. Найди,¹ яка підкреслює комунікаційний підхід до перекладання, радше ніж семантичний. Ця теорія наświetлює загальний ефект або враження від перекладу, який має дорівнювати оригіналові, а менш звертає увагу на семантичну точність.

Подібно ставиться до теорії перекладу Роксоляна Зорівчак, праці якої на цю тему вийшли в Радянському Союзі, де методологічною базою для всіх досліджень, навіть перекладу, досі була філософія Маркса і Леніна. Але погляди Р. Зорівчак цікаві тим, що вони подібні до Найдиних, бо вона пояснює, що оригінальний текст має бути прийнятний як цілість, а не як сума окремих елементів; до цього треба підходити, як до одиниці, а не як до окремих складників, які механічно сполучаються. Кожний окремий елемент має свою функцію, призначену автором. Ця функція має дві сторони: комунікаційну та естетичну. У мегаобразі, макрообразі і в кожному мікрообразі твору реалізується ця функція елементів і структур.² Через це ціль перекладача — не скопіювати склад елементів і структур оригіналу, а радше зловити і передати ефект їхніх функцій у перекладній мові. Бож можна перекласти текст, дотримуючись формальної відповідальності щодо семантики слів та синтакси, а значення втратити або схибити. Тож динамічна еквівалентність — це термін для "доброго" перекладу, в якому сама форма тексту може бути набагато змінена, але значення і ефект оригіналу збережені.

Доповідь прочитана у Канберрі (Австралія) на конференції НТШ.

У перекладах на українську мову з англійської, особливо тоді, коли йдеться про ідіоматичні вислови, не раз таки втрачається або схиблюється значення, коли перекладач наївно дотримується семантичної методи перекладання, не зважаючи на цілість. Таке схиблення у фразеологічній одиниці видно у нижчеподаному уривку з репортажу про змагання з веслування між двома дружинами студентів Оксфордського університету: перекладач подав, що "краб зачепився за весло одного з гребців". Він не знав, що вислів "to catch a crab" в англійській мові означає "to make a faulty stroke in rowing".³

Приглядаючись ближче до різниці між українською та англійською мовами, бачимо, що в деяких випадках під час перекладу таки вимагається зміни синтаксичної конструкції речення. Як передати, наприклад, різницю між означеною та неозначеною формами іменника?

Тому що в українській мові немає артиклів, ми змушені змінити порядок слів, щоб надати відповідне значення цим реченням:

A woman came out of the house — З хати вийшла жінка.

The woman came out of the house — Жінка вийшла з хати.

В українському тексті часто трапляються еліптичні форми, де іменники або займенники відсутні, але зрозумілі. Ми можемо запитати по-українському: "Болить?", але не перекладемо на англійську мову без іменника або займенника. Однак є випадки, де навіть одне додаткове слово може змінити настрій драматичної розмови. У повісті *За ширмою* Бориса Антоненка-Давидовича мати хворіє на пістряк стравоходу, але не признається синові-лікареві, який лікує чужих людей, а не помічає симптомів у своєї матері, яка живе в його хаті. Його начальник приїжджає до них і при обіді робить собі відповідну діагносту. Коли по обіді він потихеньку відводить набік сина хворої і вони разом підходять до матері — настрої приглушено-драматичний. Після того, як він поставив старій жінці декілька запитань і постукав зігнутих пальцем по шкірі над грудною кісткою, його питання "Болить?" тяжко передати англійською мовою, не втраючи витвореної атмосфери. Її відповідь "Болить"⁴ рівно ж тяжко перекласти.

Кожна мова має вислови з певними асоціаціями, які можуть не існувати в іншій мові, а їх не можна перекласти на ту мову в оригінальній формі. Як перекласти, наприклад, Шекспірові слова "Shall I compare thee to a summer's day?" на мову, якою говорять люди країни, в якій літо пекуче і неприємне, або де вліті падають сильні дощі? Як перекласти слова "God the father" на мову, якою говорять люди, що вірять не в Бога, а в богиню?⁵ Різні культури мають свої цінності і свої інтерпретації різних явищ. Тому можна назвати дві категорії "неперекладності": категорію лінгвістичну і категорію, пов'язану з культурою середовища. До першої можна також зачислити деякі

жарти чи гру слів, полісемію або й слова, які передають в собі більше інформації, ніж можна передати в іншій мові. Слово "прийти" означає "прийти пішки", але, перекладаючи на англійську мову, уживається слово "to come", яке не має цієї додаткової інформації. Слово "доба" можна перекласти лише фразою: "the period covered by twenty four hours" або "night and day".

Культурно пов'язана неперекладність, можливо, найкраще пояснюється таким прикладом: японське слово "якута" може означати: шляфрок, купальний халат, піжама, нічна сорочка та інші подібні частини одягу, залежно від обставин. Це можна назвати "словосполучною перекладністю", бо ми не звикли уживати те саме слово для різних частин одягу і мусимо перекласти слово "якута" різними словами, залежно від контексту.⁶

Якщо взяти до уваги п'ять мовних рівнів — фонетичний і фонологічний, морфологічний, синтаксичний, лексичний і семантичний, то ми бачимо, що вони взаємновиключальні щодо еквівалентності. У кожному перекладі буде лише одне спільне ядро — його стійкі семантичні елементи. Поезія — найбільш здисциплінований жанр для перекладу — найкраще це доводить. Яканебудь спроба надати фонетичну еквівалентність вплинула б на порядок слів; морфологічна — на значення і так далі.

Перекладач мусить також взяти до уваги читача, для якого робиться переклад. Різного роду читач має різні потреби. Перекладач мусить поставити питання: з якою метою написаний текст? З якої причини? Чому автор застосував той чи інший технічний засіб? Як найкраще можна передати в перекладі саму особистість автора, щоб текст "ожив", як в оригіналі?⁷ Відповідаючи словами лінгвіста Ньюмарка, переклад має бути "наскільки можна дослівним, а наскільки треба вільним".⁸

У будь-якій мові, особливо в її ідіоматичних висловах, віддзеркалюється історія країни, її традиції, культура, цивілізація, література, навіть звички і смаки людей. Тому найважливіше, щоб перекладач добре зрозумів оригінальний текст з усіма його нюансами.

---

1. E. A. Nida and C. R. Taber, "The Theory and Practice of Translation" (United Bible Societies), 1969, стор. 173.

2. Р. П. Зорівчак, *Фрезоологічна одиниця як перекладознавча категорія* (Львів, 1983), стор. 3-14.

3. Там же, стор. 16-17.

4. Б. Антоненко-Давидович, *За ширмою* (Мельборн, 1972), стор. 207.

5. S. Bassnett-McGuire, "Translation Studies" (Methuen, 1980), стор. 23.

6. J. C. Catford, "A Linguistic Theory of Translation" (Oxford University Press, 1965), стор. 20-30.

7. В. В. Коптілов, *Теорія і практика перекладу* (Київ, 1982), стор. 9-14.

8. P. Newmark, "Approaches to Translation" (Pergamon, 1982), стор. 12.

ПРАЗЬКА ПОЕТИЧНА ШКОЛА

Микола Неврлий

Між Першою і Другою світовими війнами найвищого художнього рівня досягла українська поезія в діаспорі у творчості поетів Празької школи. Не всі українські поети, що жили тоді у Празі, до неї належали. Оскільки Олександр Олесь і Спиридон Черкасенко були поетами старшого, ще дореволюційного покоління, і світоглядом до неї не належали, то кілька лівоорієнтованих поетів — А. Павлюк, В. Хмелюк, Мирослав Ірчан, С. Масляк, що входили до т. зв. Жовтневого кола, були назагал радянофільські. Празьку поетичну школу утворили художньо найталановитіші пореволюційні поети, більшість з яких ще недавно зі зброєю в руках боролася за українську державу і після упадку УНР опинилася за кордоном. Світоглядом й тематично до неї належали Юрій Дараган, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Олег Ольжич, Юрій Клен (Освальд Бурггардт), Оксана Лятуринська, Олена Теліга, Олекса Стефанович і два талановиті закарпатські поети Іван Ірлявський та Іван Колос.

Є всі підстави вважати цю елітарну групу за школу. Всі ці поети були зближені світоглядом, стильово й тематично. Їхня творчість викликала низку наслідувань і для їхнього й пізніших поколінь стала школою. Більшість з них належала до т. зв. вісниківців, тобто до тих, хто друкувався у *Віснику* (1933—1939), що його після *Літературно-наукового вісника* редагував у міжвоєнному Львові талановитий критик і публіцист Дмитро Донцов (1883—1973), якого большевицька критика, як лиш могла, називала — лютим ворогом українського народу, фашистом і т. д., хоч твори його в Радянській Україні не друкувалися. Можна по-різному ставитися до його творчості, але — незважаючи на певні промахи у його радикалізмі — не можна а priori викреслити її з історії української суспільної думки. Донцов першим на Україні еволюціонував від марксизму до націоналізму, який на українських землях був викликаний національним гнітом, русифікаторською й польонізаторською політикою ворогів України. Свою діяльність він розпочав як член РУП (Революційної української партії), пізніше Української соціал-демократичної партії. За Першої світової війни він був головою Союзу Визволення України, після Другої — викладав українську літературу в університеті у Монреалі. Друкуючись в європейській пресі, Донцов захищав права

Ця праця була прочитана на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців у Києві в 1990 році.

українського народу на державність, гостро засуджував колоніальне становище України, громив її внутрішніх і зовнішніх ворогів. Чимало його літературно-критичних праць, наприклад, про Лесю Українку (*Поетка українського Рісорджіменту*, 1922) та інші й досі не втратили своєї вартости. В якійсь мірі він був каталізатором суспільної думки, впливав на виховання цільної, свідомої своєї мети, активної й діяльної української людини, яка була запереченням традиційного українського лірично-розслабленого романтика, селяха і тютхтя в різних його вимірах. Вперті пошуки історичних коренів української духовности й динамічний стиль його публіцистики запліднювали багатьох його сучасників і дальші покоління.

Вплив цієї особистости на Празьку поетичну школу не можна, очевидно, відкинути. Вище всяких доктрин була, одначе, для цих поетів сама дійсність — підневільне становище рідного народу, загострене почуття національного болю, гніву і сорому (невідоме людині державного народу!) за столітнє рабство України. Треба ще раз підкреслити, що більша частина поетів Празької школи, включно зі своїм блискучим критиком Михайлом Мухином (1894—1972), колишнім гімназіальним другом Максима Рильського, брала активну участь у боротьбі за свою державу. Все це викликало гнів і обурення не лише проти зовнішніх ворогів рідної країни, але й проти внутрішніх слабостей, які наймаркантише виявлялися у комплексі малоросійства й ренегатства. Отже, не тільки радикалізм Донцова й волюнтаристська епоха, але й ці, виразно "домашні" фактори мали сильний вплив на світогляд цих поетів.

Стильово поети Празької школи були переважно неоромантиками. Динамічна напруга їхнього вірша відбивала їхню неспокійну епоху. Філософською й психологічною заглибленістю вони інклінували також до неоклясики ("Рінь" О. Ольжича, празькі цикли Є. Маланюка, "Прокляті роки" Ю. Клена та ін.), яку за художній рівень і високі вимоги широко вітали. Тематично їхня творчість була спрямована найчастіше в минуле України, набирала часто історіософічної наснаги, акцентувала вузлові періоди рідної і світової історії ("Варязька баяда" Є. Маланюка, "Баяда про побратима" Л. Мосендза, "Жанна д'Арк" Ю. Клена і т. д.). Від радянської літератури творчість поетів цієї школи, як і всієї діаспори, відрізняється волелюбністю, не радянським, але українським патріотизмом, який не був декларативним, але органічно впливав з діяльного ставлення до проблем народу та його доби.

Одним із перших "празжан", що, заглиблюючись в українську давнину, оспівував її "половецький степ", княжі дружини, "бронзі і метал", був Юрій Дараган (1894—1926), який разом з Є. Маланюком і Л. Мосендзом був родоначальником Празької поетичної школи. Ця людина, яка передчасно померла (сухоти з фронтів боїв), своєю єдиною збіркою *Сагайдак* (Прага, 1925) заслуговує

ввійти в історію української поезії. В ній відчувається тонке ліричне сприймання природи, філософія боротьби й оптимізму. Історіософічні мотиви Дарагана, що хронологічно йдуть від Дажбога й мотивів *Слова о полку Ігоревім*, закінчуються контрапунктом у невеликій, але ідейно сильній поемі "Мазепа" (1924). В ній він відтворює величну, але трагічну своїм кінцем добу української державности.

Гірку дійсність покороної Батьківщини з боєм оспівав поет у вірші "З емігрантської кореспонденції" (1923), навіяному листом з України. Стильово Дараган був споріднений з добою українського символізму. Його *Сагайдак*, як і кілька віршів, розкиданих по різних періодичних виданнях, мали сильний вплив не тільки на тогочасних поетів у діяспорі, але й на багатьох поетів на західноукраїнських землях. Найвизначнішим поетом Празької школи був Євген Маланюк (1897 — 1968). Поразка української державности, за яку недавно він воював, породила в ньому дух непокори й спротиву. Головними мотивами першої доби його творчости були вперті пошуки причин цієї поразки, їх критична переоцінка й заклики до дальшої боротьби.

Серед багатьох мотивів Маланюкової творчости вельми сильна була ностальгія за втраченою Україною. Йому "Все сняться матернії руки, Стара солома рідних стріх"... Йому часто вчувається, як, очікуючи сина, "мати слухають ночами Бронхітне гавкання Бровка". Завжди і всюди йому ввижається рідна Україна. Інколи поет бачить її в образі степової Еллади, а ще частіше, в хвилини болючих медитацій про її долю, є вона запереченням християнської Марії — Антимарія, зваблива зрадниця Кармен, зведена москалем Катерина, чи навіть ввижається йому в образі "повії ханів і царів":

Хто гвалтував тебе? Безсила
Безладна, п'яна і німа
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Мізерія чужих історій
Та сльози п'яних кобзарів —
Всією тучністю просторів
Повія ханів і царів.

Це вже був вияв найвищої любові до Батьківщини, що бачить у ній не лише її героїзм і славу, але й гріхи і слабості, які привели таку багату країну до нещастя й занепаду. Маланюк проголосує критичне ставлення до Батьківщини й рідної історії, як це бачимо у творчості Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Івана Франка,

Лесі Українки й Миколи Хвильового. Маркантний з цього погляду сонет "Куліш" (1925), що його він закінчує відомою інвективною першого українського культурника: "...перо виводить ядом спраги: «Народе без пуття, без чести, без поваги»".

Ідейно найсильнішим твором Маланюка і всієї Празької школи є "Варязька баяда", історіософічна концепція котрої виразно перегукується з сучасністю: "Коли ж, коли ж знайдеш державну бронзу Проклятий край, Елладо Степова!?". Типічне для його поезії поєднання любови й ненависти доведене тут до вершин, глибина ідеї і почувань гармонійно вплітається до всіх компонентів художнього вислову.

Коли в першій добі своєї творчости Маланюк динамікою свого вірша — неоромантик, то в пізнішій він схиляється до неокласики. В його віршах тепер відчувається погідність, гармонія чуття і розуму, зріла мудрість, розважні спогади й рефлексії. В його останніх збірках (*Остання весна*, 1959; *Серпень*, 1964; *Перстень і посох*, 1972) переважають мотиви вселюдського значення. Своїми особистими зв'язками з визначними чеськими й словацькими (Й. С. Махар, Ф. Галас, В. Фіяла, Й. Кіршбаум та ін.), польськими й білоруськими (Ю. Тувім, Я. Івашкевич, А. Слонімський, Я. Лехонь, М. Забейда та ін.) та іншими письменниками й суспільно-культурними діячами Маланюк поглибив взаємовідносини української літератури зі слов'янським світом.¹

★

Виразне творче обличчя виявив у Празькій школі також Леонід Мосендз (1897-1948), ровесник і близький друг Маланюка. В цій багатій модифікації людського духу щасливо поєднався поет, прозаїк, публіцист і вчений хемік, який був лише крок від "важкої води", що могла б принести йому може і премію Нобеля. Майже все його страдницьке життя можна простежити за його автобіографічними творами. У повісті *Засів* (1936, друге вид. 1941) довідуємось про його дитинство і формування національної свідомости, в поемі "Волинський рік" (1948) — про джерела власного походження, його юність на тлі чарівної волинської природи. Тут він також згадує денационалізацію українського міщанства і знову повернення його до української стихії. З поетичної спадщини Мосендза найвизначнішою збіркою є *Зодіак* (1941), провідним мотивом якої є визвольна боротьба українського народу після Першої світової війни. Чимало її віршів мають виразно автентичний характер. Глибоко вистраждана й пережита "Баяда про побратима" в цьому пляні наймаркантніша. Є це поетичний реквієм героям, які полягли за волю українського народу. Ліричний герой

поєми трансформується в десятки, сотні й тисячі таких як сам поет, що ще недавно зі зброєю в руках захищав Батьківщину.

Клясичні секстини баляди відбивають усю трагедію і героїзм тих грізних часів. Іменем своїх і дальших поколінь поет клянеться не забути й помстити за своїх бойових побратимів, за всіх тих, "хто звався Петро, Данило, Гнат". Так як М. Терещенко в Україні, так і Л. Мосендз в еміграції включає до сучасної української поезії філософські мотиви, пов'язані з проблемами точних наук, акцентує жадобу людини до пізнання всесвіту:

Спіраль стихій на скrajних межах неба,
пруdkий в орбітнім леті електрон...
Від сьайв зеніту до глибин Ебену
один у Необхідності закон.

Його пізнати від альфи до омеги.
Йому віддати напруженість турбот.
Від точки охопити аж до Веги
матерії незупинимий льот.

Філософське осмислення вселюдських мотивів знаходимо теж у "Нівелірі", де мотто з Біблії змушує задуматись над питанням буття. До цього круга мотивів належить також лірична драма "Вічний корабель" (1940), що в ній поет своєрідно підійшов до мандрівної теми "Вічного голляндця", зачепивши при цьому болючу проблему еміграції. Не менш талановито зобразив він долю неозброєного знанням мов скитальця у поемі "Канітферштан" (1945), пронизаної сквородинською ідеєю про скарб душі і серця.²

*

За всіма параметрами входить до Празької школи син О. Олесь — Олег Ольжич (1907—1944), замучений у фашистському концтаборі в Саксенгаузені. У творчості батька й сина відбилися світоглядні, а з ними й стильові протиріччя двох епох. Якщо О. Олесь, що вповні виявив себе не лише як громадянський, але й інтимний лірик ще до революції, стає поволі на еміграції поетом більш споглядальним, то його син є явним запереченням позиції старшого покоління, яке пасивно оплакувало поразку власної державності й лише час від часу спромагалося на сильніші тони. Будучи за професією археологом, що ще недавно був у Карловому університеті слухачем відомого чеського вченого Любомира Нідерле, Ольжич вже першою збіркою (*Рінь*, 1935) збагачує українську поезію, включаючи до неї мотиви слов'янської праісторії, античної Греції й Риму, золотого віку людського роду. В клясично

виважених катренах і октавах поет зобразив невинний хід людської історії, завойовницькі походи галлів, готтів і антів, безперервні заміни одних племен іншими, життя і побут наших прапредків. Музейні експонати скеровують зір поета в сиву слов'янську минувшину:

Поважна мова врочистих вітрин.
Уривчаті передвіку аннали.
— "Ми жали хліб. Ми вигадали млин.
Ми знали мідь. Ми завжди воювали".

Вдячним матеріалом для творчості Ольжича стають міти ("Змій"), середньовічне християнство ("Монастир"), тихий кабінет вченого ("Робітня"). Ольжич у своїй *Рині* є більше неоклясиком. Його історичне мислення найглибше виявилось у розмірених гексаметрах поеми "Був же вік золотий", підкріпленої аналогічним епіграфом з Овідія: "Tertia post illam successit aenea proles". В пляні Овідієвих *Метаморфоз* Ольжич відтворює в ній чотири основні епохи історії людства — вік золотий, срібний, мідний і бронзовий. В такому історіософічному підході український поет перегукується в якійсь мірі з Шпенглером, циклічне розуміння історії якого сприйняв також з певними коректами М. Хвильовий. Саме такий підхід і зближує Ольжича з Хвильовим у їх спільному баченні України, становленому в якійсь мірі також на *Книгах битія* кирило-методіївців. У збірці своєї революційної лірики *Вежі* (1940) Ольжич внутрішньою напругою свого вірша виходить на поле неоромантики. Тематично ця збірка зачерпнута вже з живого галицького підпілля 1930-их років. Але й тепер його художні засоби стримані й ошадні, мова — строга, уривчаста й лаконічна. Цим всім він — поет виразно модерний, нової світоглядової формації.³

Найстаршим з групи поетів Празької поетичної школи був Юрій Клен (Освальд Бурггардт, 1891—1947), який творчо поєднав "пражан" зі школою київських неоклясиків, до якої сам належав. Будучи родом з німецьких колоністів на Поділлі, у вирі національного пробудження на Україні в 1910—1920-их роках він став українським поетом. Першим його твором був сонет "Сковорода", що його з іншими своїми віршами публікував у 1924—1929 роках в Радянській Україні. Там же багато перекладав із західних літератур, що теж споріднило його з неоклясиками. 1931 року в складі письменницької делегації він від'їхав до Німеччини, де й залишився, бо на Україні почалися репресії. З початку 1940-их років О. Бурггардт викладав слов'янські літератури у Карловому університеті в Празі, де й видав 1943 р. збірку своїх високохудожніх поезій *Каравели*. Перед нею вийшла октавами його поема про

голод на Україні *Прокляті роки* (1937). Обидві були під псевдонімом Юрій Клен.

В особі О. Бурггардта — університетського професора, непере-сичного ерудита, знавця світових мов і літератур дістала українська поезія поета високого рівня, людину великої літературної культури. Всі ці властивості більше притаманні неоклясикам. Хоч Бурггардт почав писати українські поезії вже в цілком зрілому віці, був до них підготований. Зі студентських літ походять лише його російські вірші й переклади. Порівнюючи дебют Бурггардта з багатьма іншими поетами, помітимо, що в його друкованих поезіях художньо незрілого вірша нема. Наймайстернішим твором його *Каравелів*, філософська концепція яких глибоко продумана, є історіо-софічна поема "Жанна д'Арк", що в ній перекинено міст з роман-ського середньовіччя до української сучасності. Поет кличе героїню національно-визвольної війни Франції з квітучої Шампані й Вогезів на загарбані українські простори:

Не Шампані квітчасті лани,
Не Вогез покарбовані гори,
А розпачливий сон далини
І сарматські широкі простори...

.....
.....

Марно кидаю поклик полям:
Де ти, Жанно, о Жанно, о Жанно!
І сміється у відповідь нам
Тільки північ глуха і туманна.

Майже в 150-сторінкових *Каравелах* зворушують нас відважні рейди конкістадорів, яких поривас не тільки "Жадоба золота, пригод і слави", але й туга за пізнанням нових світів. У них відкривається нам середньовічний Прованс, походи суворих вікінгів. Філософський цикл сонетів "Коло життєве" охоплює фази людського життя: немовля, хлопчик, підліток, юнак, муж і старість... У другому відділі збірки ("Серед озер ясных") поет відтворює пори року, згадує античну красуню Лесбію і Дантову Беатріче, середньовічний Франкфурт на Майні, по вулицях котрого Мефістофель водив Фавста, і т. д. Третя частина збірки ("У Первозванного на горах") всеціло присвячена Україні. Її перший вірш — "Софія" — окрилений епіграфом з Маланюка:

Тайни тисячоліття — в Софії стрункій,
Що поблідла, але ще ясніше, ще вище
Вироста, як молитва, в блакить.

Фінальний вірш "Ми" є мов би поетичною полемікою з Блоком. Від побудований на протиставленні двох світів, культур і народів:

Не ми, що обшир мали *свій*,
Шукали за морями прерій.
Не ми — в диму — з потужніх мрій
Вирощували сні імперій.

Ми, — каже поет, — "не ходили за моря, Земель незнаних добувати"... Ми, — продовжує він, — "ще снагу п'ємо з джерел". "Ми творимо *тепер* З хвилини і дій життя поему". А тоді, коли "геній раси спорудив Вам храми з бронзи і кристалу, Нас затопляв страшний прилив І смерч монгольської навали". Повний оптимізму, поет вірить у майбутнє своєї України: "У такт рокам гуде наш крок. Ми йдем... ми ростемо... ми будем..."

Вінцем творчости Ю. Клена є його пророча епопея *Попіл імперій* (1943—1947). Творив її поет в жорстоких літах нашої епохи, коли дві хижі імперії — гітлерівська Німеччина і сталінський СРСР — зійшлися у кривавому герці за панування над Європою і навіть — у їхніх фантазмагоріях — над цілим світом. Епопея, що охоплює п'ять частин і налічує кілька тисяч рядків різними строфами й розміром, передбачала зникнення обидвох імперій. Коли перша з них зазнала поразки у Другій світовій війні, друга — розпадається на наших очах. Пророцтво поета здійснюється. Його архитвір — художній документ грізної епохи. "*Попіл імперій*, — каже Є. Маланюк у передмові до епопеї (1957), — є річ, позначена гербом величності, і твір, справді, великої літератури". В українській літературі — це твір "майже без прецеденту".⁴

★

До Празької школи належать талановиті поетки — Оксана Лятуринська (1902—1970) і Олена Теліга (1907—1942). Ідейним змістом, настроями й художнім висловом вони вийшли з вісниківівського покоління. Обоє їх можна вважати спадкоємцями Лесі Українки. Стиль віршів Лятуринської, що за професією була скульпторкою, визначається лаконічністю й суворістю виразу, хоч є в ньому й ліричність простої й наївної, недоторканої ще модерною цивілізацією жіночої душі. Тематичне коло її збірок (*Гусла*, 1938, *Княжа емаль*, 1941 та ін.) охоплює світ поганських предків, княжу емаль Київської Русі, багаті традиції волинського фолкльору й майоліки, що через них вона відтворює поетичну й мужню душу української людини. Лятуринська, яку пригадую як маломовну, непоказну і вельми інтелігентну жінку, славить княжу добу, її величність та зв'язки з культурним Заходом:

Нам любо жити в Переяславі.
Іде сюди із Греків овоч
і грона виноградних лоз,
із Угор — збруя і комоні
і срібло з Чех.

Поетеса веде читача в глибину віків, бож там люди вмiли не тільки гаряче любити все своє, рідне, але й пристрасно ненавидіти ворогів. Це, в основному, зближує її — як і всіх вісниківців — із світовідчужанням Лесі Українки.

Оксана Лятуринська, — констатує Ю. Бойко-Блохин, — тісно зв'язана з пражською групою поетів 20—30-их років. Вона йде шляхами, що їх започаткував Юрій Дараган, який у збірці *Сагайдак* відкрив нашому поколінню суворий світ княжої доби і вперше дав викінчені зразки архаїзації поетичного стилю, продовжені услід за ним Юрієм Липою, що так глибоко відтворював у нас дух і стиль пізнього середньовіччя. Вона, Лятуринська, близька і до Стефановича, цього музичного самотника-поета, романтичного клясициста, який так само високо підносить традиції княжих і козацьких часів. Вчужанням у передісторичну давнину зближується вона із Ольжичем, як автором *Ріні*.⁵

Лицарем серед українських поетес можна назвати Олену Телігу (1907— 1942), розстріляну німецькими фашистами в Києві. Від 1932 р. вона друкувала свої твори у *Віснику*, вибрані з них вийшли посмертно у збірці *Душа на сторожі* (1946); дальші видання були доповнені. У своїй ліриці Теліга поєднує жіночу ніжність з високим патріотичним патосом, з мотивами самозречення в ім'я національно-визвольної боротьби:

Гойдайте ж кличний дзвін! Кришіть вогонь із кремнів!
Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть,
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!

Що ці її слова не були порожньою декларациєю, засвідчила вона героїською смертю в катівні гітлерівського Гестапо в окупованому Києві. Тоді вона — в умовах підпілля— очолювала Спілку українських письменників і редагувала літературно-мистецький тижневик *Літаври*, закритий пізніше нацистами. Ще перед її розстрілом один із гестапівців розповідав, що вона "ні до чого не признається. Щоб відтяжити інших, все бере на себе". А інший з катів, потрясений її героїзмом, сказав: "Я не бачив мужчини, щоб так героїчно вмирав, як ця гарна жінка". З нею разом на вулиці Короленка, 33 сидів талановитий закарпатський поет Іван Ірлявський,

який також був тоді розстріляний. Побічний, але також насичений патріотизмом, є в її поезії мотив участі жінки в національно-визвольній боротьбі. Олена Теліга вважала, що в родині вона — втілення вірності й любови, а в суспільному житті — одностудець і помічник борців за визволення. Але вона, як жінка, не повинна виконувати на війні завдань, які притаманні лише мужчинам, що їх війна робить брутальними, жорстокими й безоглядними. Невелика за обсягом поетична спадщина О. Теліги сильна своїм духом, є прикладом жагучої любови і пожертви для Батьківщини.

★

Тематично, але не менш стильово споріднений з Празькою поетичною школою Олекса Стефанович (1899—1970), якого пригадую собі як людину завжди задуману, заглиблену в себе, деколи навіть понуру й роздратовану, що, очевидно, було даниною його постійно кепського матеріального становища. Таким здебільшого був він і в своїй поезії, де більше болів і страждань, ніж втіхи й радості. Рання його творчість проникнута романтично-символічними елементами, зачерпнутими часто з волинського фолкльору або з давноминулої історії України. В образі богатиря Іллі Муромця поет зобразив Україну на роздоріжжі Європи й Азії, у тогочасній історіософічній концепції — в протиборстві культури й дикого хаосу. Україна завжди була виставлена на небезпеку, яка їй загрожувала від половців, турків, татар і свого жадібного північного сусіда. Цю небезпеку, — каже поет, — не можна побороти рабською покорою й примиренням, проти неї треба протиставити організованість і героїзм народу.

Незважаючи на такі висновки, поезія Стефановича не мала в собі волюнтаризму. Вельми значимою була в нього тема елегантності волинської природи, рідної поетові, яка у нього часто поєднувалася з мітологічними або історичними постатями минувшини ("З давнього-давнього", "Уже на заході", "Сон Перуна" та ін.). В цьому пляні постає у нього протиборство двох непримиренних світів, поганства й християнства. Особливо варто звернути увагу на індивідуальну мову Стефановича, пересипану архаїзмами й несподіваними неологізмами або навіть небувалими фразеологічними конструкціями, які інколи викликають і подив, і здивування. До специфіки стилю поета належить теж його ламана ритміка, в якій часто відчувається щось грізного, апокаліптичного ("Кінце-світнє", "На північному бігуні" та ін.). Цікаво, хоч правдоподібно в маланюківському дусі, опрацьована в нього тема Гоголь і Шевченко. В формі сонета Стефанович тут піднісся на найвищий рівень артизму, глибоко при цьому відчувши душу обидвох геніїв.

Вони встають живими у словах:
"Смієшся ти, а я ридаю, друже".
Як ти у них, ніхто, українська душе,
Так не сміявсь, не плакав у віках!

Зібрані твори О. Стефановича, дбайливо впорядковані Богданом Бойчуком і доповнені передмовою Івана Фізера, вийшли накладом Товариства Волинян у Торонті 1975 р. Таку увагу від своїх краян поет, безумовно, заслужив, і вона гідна наслідування.

*

Волелюбством органічно належить до Празької школи також поет Максим Грива (справжнє прізвище Загривний, 1893—1931), який передчасно помер. З великої спадщини, розкиданої в періодичних виданнях, вирисовується стихійний ліричний талант мала-нюковського розмаху й складу. Як і Дарагана, скосили його сухоти, що їх він — як і тисячі інших — схопив у нерівній боротьбі за волю України. Вольове напруження, мотиви боротьби і помсти далекі в нього від різних теорій і доктрин. Їх породила жорстока громадянська війна, але й особиста трагедія поета. М. Мухин, що знав його особисто, оповідав, що сестру М. Гриви чекісти згвалтували, батька й брата замучили. Він сам втік до повстанців, де й воював у чернігівських загонах.

Гіркий протест викликало в нього зубожіння рідного Закарпаття, де роками культивоване реакційне москвофільство, "з імпортованим і неприродним для цієї країни повоєнним московсько-сербським царослав'єм",⁶ гальмувало суспільно-культурний розвиток.

*

До празького кола поетів генераційно належали також поетеси Галя Мазуренко й Ірина Наріжна. Обидві друкувалися у празькому місячнику *Пробосм*, перша з них ще у *Віснику*. Г. Мазуренко, перебуваючи у Празі, виявилась більш продуктивною, видавши там чотири збірки (*Акварелі* — 1927, *Стежка* — 1939, *Вогні й Самоцвіти* — обидві 1941). На другій еміграції вийшли ще її *Пороги* (1960). Духовно вона належала до вісниківців. І. Наріжна, авторка збірки *Настрої* (кінець 30-их рр.), була формально невибагливою, загрузла в народницькій поетиці. Переважаючими її мотивами була ностальгія, самотність, але деколи й радість з поєднанням наболілої жіночої душі з природою рідного краю.

*

Наймолодшими пражанами були два закарпатські поети — Іван Ірлявський (справжнє прізвище Рошко) та Іван Колос (спр. при-

звище Кошан), автор єдиної, але багатонадійної збірки *Молоді мої дні* (1939—1940). Іван Ірлявський (1919—1942) розвивався вельми скоро. Протягом трьох років він видав три збірки — *Моя весна* (1940), *Вересень* (1941) і *Брости* (1942). Всі вони виразно позначені справжнім талантом, юнацькою завзятістю, певним ідейним спрямуванням і художніми пошуками. Значне місце в його поезії займає рідне Закарпаття і спогади власного дитинства.

Перші свої вірші Ірлявський публікував у празьких органах *Наступ* і *Пробосм*, що їх редагував Степан Росоха, та у львівських *Обрях* і *Напередодні*.

Іван Колос у несприятливих умовах тоталітарного режиму в Чехословаччині залишив літературну діяльність, переселився в Північну Чехію й живе там досі. Творчість обидвох цих поетів переросла рамки закарпатської літератури і разом з ранньою поезією Миколи Рішка (зб. *Гірські вітри*, Ужгород, 1936), колишнього вчителя з Драгова, належить духовно й формально до Празької школи. Те саме можна сказати й про поезію Андрія Гарасевича (1917—1947), який разом з автором цих рядків студіював у Празі славистику, знав багатьох празьких поетів і який передчасно загинув безглуздою смертю альпініста. Він видав у Празі єдину збірку *Сонети* (1940). В ній ще помічались сліди учнівства, але були вже і вірші високої поетичної вартости. Перед смертю він ще встиг надрукувати два цикли — "Стара Прага" і "Легенди про Христа" (обидві 1947) і кілька коротких модерних прозових творів (1947).

*

Хоч були і певні індивідуальні риси у стилі й лірико-тематичній сфері в цих празьких поетів, основним їхнім стилем був все таки панівний тоді неоромантизм, який мав своє коріння ще в класичному українському романтизмі та який формували також ідейні прямування неспокоїної міжвоєнної епохи. Коли для історичних, тобто державних народів, романтизм, а з ним і неоромантизм, був лише літературним стилем, для української літератури, як і для літератури інших недержавних народів (білорусів, словаків, хорватів і т. д.) він був "формою національного самопізнання і життєвого оптимізму, виразом могутнього прагнення до самоствердження себе як нації"⁷.

Неоромантизм в українських умовах був також виявом самозахисту, самозбереження національного організму. Поети Празької школи були в цілому духовно, ідейно, стильово й тематично об'єднані. Всіх їх окрилював патос національно-визвольної боротьби, посиленої значною мірою ренесансом української культури 1920-их років і хвилювизмом в Україні. Цей патос, вольове напруження Празької поетичної школи було, отже, породжене

передовсім дійсністю, впливало з підневільного становища українського народу, було його природним самозахистом та ідейною зброєю для дальшої боротьби.

Братіслава, 1990.

1. Ця сторінка діяльності Євгена Маланюка ще не досліджена. Докладніше про нього див. у журналі *Україна*, ч. 47, 1989.
2. Про Леоніда Мосендза більш докладно можна прочитати в *Україні*, ч. 18, 1990.
3. Про Олега Ольжича див.: *Україна*, ч. 29, 1989.
4. Докладніше про Юрія Клена (Освальда Бурггардта) див.: *Україна*, ч. 16, 1988.
5. Ю. Бойко, *Вибране*, т. I, Мюнхен, 1971, стор. 250.
6. Читач (М. Мухин), *Сучасні українські поети*, Чернівці, 1936, стор. 77.
7. Ю. Бойко, там же.

Ніна Денисова, *Екслібрис Михайла Бойчука* (дереворит, 1960-ті рр.)

БОЙЧУК І БОЙЧУКІСТИ, БОЙЧУКІЗМ

Олена Ріпка

В культурі ХХ століття важко, здається, знайти ім'я більш мітологічне, ніж Михайло Бойчук. Вже багато десятиріч міт існує сам собою, розгалужується, набирає різноманітних суспільних та емоційних забарвлень. Спроби професійних оцінок за майже повною відсутністю оригіналів, стали подекуди просто повторенням позитивних або негативних прижиттєвих інтерпретацій діянь Бойчука часів запеклої боротьби ідей і, можемо додати тепер, амбіцій. Як кожна стійка мітологема, позбавлена конкретної плоти, легенда Бойчука перетворилася у радянській історії культури в явище суспільно-етичне. Поступово вона набула образу зневажених і знижених ілюзій, зробилася пробним каменем для визначення скоріше етичних, ніж естетичних позицій, стала символом віри.

З іменем "бойчукісти" теж відбулася виразна аберация. Михайло Бойчук (і в цьому унікальний) був артистом-учителем за покликанням. "Школа Бойчука" — не заклад, це був він сам зі всією широкою системою мистецьких поглядів, ідейних принципів і методики роботи — вдосконалення й самовдосконалення. Школа Бойчука, як рухливий організм з міцними внутрішніми зв'язками, чутливий до суспільних процесів, жила своїм життям і в той же час постійно еволюціонувала в середовищі. Школа існувала скрізь, де був Бойчук — в Парижі, у Львові, Києві, Одесі, Харкові. В учнях-колегах генеза вчителя відбивалася повніше, оскільки Бойчук був значно продуктивнішим педагогом, ніж митцем.

Політично-свавільний герметизм радянської історіографії привів до звуження понять "бойчукісти", "Школа Бойчука", і обмеження їх одним, останнім періодом діяльності митця, найбільш упереджено й безапеляційно критикованим, в значній мірі неадекватним і критичним в розумінні його занепаду й фіналу.

Означення "бойчукізм" постало, як це бувало в історії, з брутальної клички. Зберігаючи в такий спосіб елемент драматизму конкретної історичної ситуації, це визначення згодом не лише об'єднало діяльність видатного українського художника Михайла Бойчука, усіх учнів та послідовників, але вийшло за її межі. Воно переростає у світоглядний термін, який обіймає одну з найбільш розроблених версій теорії творення нового мистецтва, актуальних від початків століття тривалий і необмежений час.

Інтернаціоналізація світової культури, яку так енергійно

Михайло Бойчук (1882-1937)

провалив вік XIX, на його піку — й зламі — обернулася широкою панорамою рухів за національне самоутвердження. Дійшов нечуваного апогею конфлікт між високим рівнем технічної цивілізації й кризовим станом суспільної духовності.

В діалектичному центробіжному процесі поєдналися відстоювання права на національну самобутність з виборюванням суверенності особи, її індивідуального духовного самопочуття. Ці найбільш загальні світові потенції відбилися, зокрема, в атмосфері будівничого пошуку шляхів культури, в потребі їх рішучого оновлення, свіжого надхнення, вітальної енергії.

Після відомого ряду "історичних" стилів — малоефективних демаршів, заподіяних на схилах минулого століття, пошук привів до "ars prima" — первістка з його неперехідною життєвою силою.

Поворот до примітиву був неоднозначним і відбувався на різних рівнях освоєння колишніх надбань народів — від їх елементарного пристосування, тобто стилізації, — до найвишого: осмислення духовної природи давньої творчої культури і розвитку її мови на новому витку суспільства.

Прапороносцями революційних відкриттів в мистецтві були П. Пікассо й О. Архипенко. Але революція починається не з прапороносців — вони лише уособлюють поступ, що народжується широко й повсюдно.

Від П. Пікассо, А. Матіса, К. Малевича, О. Архипенка та інших піонерів мистецтва ХХ століття, котрі започаткували кожен свій індивідуальний метод пластичного мислення, відштовхуючись від древніх мистецьких традицій різних народів, Михайло Бойчук, можливо, не менший за масштабами й енергетичним полем особистости, відрізняється етичною концепцією, в підґрунті якої лежить ідея служіння своєму народові.

Україна, розщеплена навпіл, позбавлена державности, затиснена в лешата окраїнних комплексів, потребувала титанів...

Михало Бойчук вийшов з найглибших низів західноукраїнського селянства періоду австро-угорського володарювання і з небувалою, титанічною силою попрямував до вершин світової культури. Первісток убогої сухотної хати з берегів Гнилої Рутки, що привела на світ ще восьмеро слабкогрудих дітей, Михайло, син Леонтія, одідичив їх спрагу життя: забрав собі родову селянську стійкість й шалену працездатність, сконцентрував талан, всосав тривні соки рідної землі.

До 16 літ я був на селі. Пас корови й вівці, — записано за М. Бойчуком у травні 1910 р.¹ — Маємо там, в Теробовельшині, наче досі князівську культуру, передєвропейську на чисто національному українському ґрунті. Обряди грають найбільшу ціну в селянському життю: коляди, веснянки, шедрівки тощо. Я зріс на цих впливах, кохаючись у співах. Найбільш з цього запозичив я духових скарбів. З дитинства любив малярство. Хотів почитися. Але не знав, не чув зовсім про якібудь малярські школи. Хотів пізнати краски. Шукав церковних малярів, які б мені усе показали. Та не міг знайти. У 12 років життя я зрозумів, що як не допоможу собі чимсь сам у любому напрямі, то зостануся навік хліборобом. Упав на думку сільський учитель, який мене більш розумів. Він намислив оголосити в часописах, що є такий хлопець, здібний до малярства або до вирізування на дереві. На поголоску газети відкликнувся Юліян Панкевич (бідний тепер збожеволів). Він писав, щоби мене не віддавали нікуди, а почекали на нього. В тій хвили він якраз заложив "Товариство для розвою руської штуки" у Львові. Там я одержав перші науки малярства. Їхав до Львова один священик, і я з ним поїхав. Було мені тоді вже 16 років. Коли я їхав туди — хотів лише побачити, але потім нізашо не хотів виїжджати. Священик цей (Дяків) дав

Михайло Бойчук, *Двоє під деревом* (позолота, темпера, 1910-ті рр.)

мені обіди і зостався у Львові. Вирішив, що якимось буду заробляти. Тут під проводом Панкевича працював. Рисував з природи. Вони казали, що маю здібності. Показали мої рисунки Науковому Товариству ім. Шевченка. Там зацікавились і дали мені допомогу 50 ринських. Перед тим я в "Товаристві розвою руської штуки" стирав порошок і за те одержував 7 ринських. На гроші Шевченківського Товариства закупив різних приладів і міг уже малювати більше. Далі моїми малюнками ще більш зацікавились і дали мені стипендію. Літо був дома. Тоді Панкевич задумав складати іспити на гімназійного вчителя і тому мусів їхати до Відня. Написав мені, аби я їхав до нього. З ним я і поїхав до Відня. Ще я вчився у Львові (коло 5 місяців) в "Товаристві", то познайомився з церковними малярами і з їх працями, які більше схожі на візантійські, ніж на сучасні. І от мене зацікавило, порівнюючи їх твори з польськими: чому ті церковні малярі все хочуть бути схожими на польських, сучасних малярів? Чому між ними така різниця? Звернув увагу на мініятюри релігійні, які знаходив у Львові, бачив їх подібними до наших. Потім доглядався багато у Відні по музеях. У Відні пробув шість місяців. Потім під тиском Труша на Товариство ім. Шевченка і під загрозою відібрання стипендії мені треба було їхати до Кракова в Академію Мистецтва. Я мусів поїхати, але без великої охоти. Тоді вже я

працював безплатно у віденській приватній школі якогось маляра і трохи знав німецьку мову. У Відні я все переглядав музеї. Завжди ходив туди у вільних хвилях і сам все порівнював. Помалу я облюбив зі всіх образів кілька, усі інші з часом відпали. Найбільш мені подобалися портрети з Александрії. То були грецькі майстри, виховані на єгипетському мистецтві. [...]

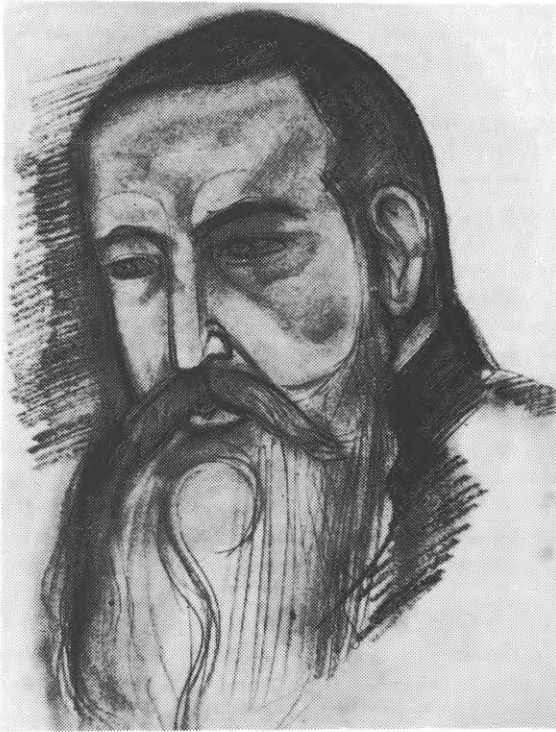
Скінчивши тільки сільську школу, я мусів багато вчитися. В Кракові мав товариша з університету медицини, який давав мені приватні систематичні лекції. Тоді ж я познайомився з Лепким і Стефаніком, який, як хлопський син, добре мене розумів і прихильно ставився до мене за весь час. Там, у Кракові, я систематично вчився в Академії 5 років!² Лише на літо приїздив до батька на село.

У Кракові мені більш завертали голову, ніж давали хисту. Треба тепер усе забути поперед, як шонебудь починати працювати... Проте ці роки не марно пройшли для мого загального розвитку. Я ходив на різні виклади, на лекції до університету. Тоді я познайомився з молодшими польськими літераторами й поетами як от Висьпянський, які займалися обробкою творів східньої літератури [...]. Мене не задовольняло малювання в Академії. Я все більше нахилився до яснішого розуміння, що старі мистецькі твори справді великі й не стираються, не губляться. Міркував, чому це так?

У Кракові, між іншим, познайомився з польським поетом Міцінським, який кохався надзвичайно в поезії Словацького і виріс на українській народній культурі. З ним я найбільш говорив і оповідав свої міркування. На жаль, не дуже часто міг з ним стрічатися.

І от одного разу навесні він запросив мене до себе в родину до Закопаного. Я дуже тішився тим і поїхав. Посидів у нього зо два тижні і все мені сподобалося так, що не дуже поспішав до Кракова. Там Жеромський замовив мені портрет свого сина і відступив для того мені два покої свого мешкання. Взагалі матеріально почував себе ліпше. Так жив я ще цілий рік. Стрічався з крашим цвітом польської інтелігенції, з Серошевським і багатьма іншими. Тоді розповідав я іноді про життя свого народу. Жеромський навіть після моїх оповідань написав свою "Думу про гетьманів", за яку було йому від поляків!

Пізнався я тоді з Віткевичем, який був свого часу реформатором польського мистецтва. Віткевич, вже старенький дідусь, знався з митрополитом Шептицьким і пригадав якомсь, що митрополит прохав йому сказати про здібних хлопців. Віткевич дав мені листа до Шептицького і писав йому про мене ще особисто. Митрополит сказав заїхати мені до нього. І от, їдучи літом до батьків, вступив до митрополита. Ще раніш, розмовляючи з Віткевичем, я казав, що хотів працювати для добра Вітчизни, але перш хотів простудіювати добра заграничні, щоби стати на міцніший ґрунт і на тому вже міг розробляти свою рідну минувшину. Шептицький знав Віткевича і йому не подобалася його думка (зостатися в краю), і тому я вирішив не брехати. На запитання Шептицького відповів, що хочу ще повчитися в Парижі.

Михайло Бойчук, *Портрет митрополита Андрея Шептицького* (шкіц, 1910-ті рр.)

— А в Монахів не хочеш? — Я згодився. — Ну то поїдеш. Будеш мати стипендію, тільки мусиш вступити до тамтешньої академії.

Поїхав, але багато там не навчився. І добре. Якраз на осінь мусів іти до війська, в Далмацію, до моря. Побачив там нові слов'янські народи: сербів і хорватів. Слухав їх гарних пісень, придивлявся до їх побуту, життя. У війську був цілий рік. Потім на зиму повернув до тата. Заїхав до митрополита. Він мене дуже радо вітав. Ми умовилися тоді, що вже до Монахова не поїду, а навесні виїду до Парижу.

Побачив, що в Україну привозять з Парижу все що найменш цікаве, маловартне. Тут ще з більшим запалом вивчав музеї. У першому ще місяці мого побуту в Парижі я малював по пам'яті кілька образів з тих, що привіз з Далмації. Ці мої малюнки побачив один товариш з Краківської Академії — Бушек — і звернув увагу, що мої малюнки дуже схожі на сезанівські. Я подивився і здивувався. Тоді почав його (Сезана) вивчати уважніше...

На цьому запис біографії М. Бойчука обривається. Цей унікальний, надиктований самим митцем документ, який майже

40 років тому просковзнув у канадській періодиці по той бік "залізної" завіси і дотепер, імовірно, лишається невідомим дослідникам М. Бойчука на Україні, наводить або уточнює численні факти, дати, імена з першого, юнацького періоду розвитку легендарної особистості. Разом з тим він проливає світло на інспірації громадянського й творчого ставлення Бойчука — від національного фолкльору до музейних шедеврів світового мистецтва, від українського іконопису до сучасного французького авангарду. В поле його зацікавлень органічно входили музика, поезія, література, гуманітарні науки. Він вільно й невимушено оволодівав мовами. Наведений уривок містить також ті елементи біографії Бойчука, що зернами проростають в його подальшій творчості, стають майже канонічними образами його власного життя й життя народу.

Отже, Бойчук прибуває до Парижу 1908 р., одночасно з О. Архипенком та значною кількістю українських і російських митців "першої хвилі". Нещодавно тут відбулася (1904) виставка французьких та європейських примітивів і експозиція російського мистецтва в Осінньому сальоні, організована С. Дягілевім, з ретроспекцією від ікони до пластичних експериментів М. Ларіонова та Н. Гончарової.³

А вже 1909 р. Михайло Бойчук із своїми молодими друзями виставляє в Осінньому сальоні кілька творів "а темпера", різко відмінних від оточуючих полотен,⁴ як і від його власних, експонованих на виставці у Львові 1905 року.⁵ (В *Артистичному віснику* І. Труш лише згадує про них, з захопленням зупиняючись, втім, на творах молодого Модеста Сосенка, "детально повикінчуваних і подекуди не модельованих, але рисованих старим примітивним способом [...] на спосіб візантійський".⁶ Без сумніву, репрезентація Сосенка зачепила тоді й Бойчука).

Через кілька місяців, у травні 1910 р., на виставці в Сальоні Незалежних, де експонувалися твори понад двох тисяч живописців, що розмістилися в 43 залах, з'явилося 18 колективних робіт "Школи Бойчука" під загальною назвою "Відродження візантійського мистецтва". Авторами їх були Михайло Касперович і Софія Сегно. "Неовізантісти" привернули загальну увагу. Паризька преса ("Le Journal", "Paris-Journal", "Gil Blas", "L'Intransigent", "Democratie social" та ін.) широко відзначила самобутність цих творів, оригінальність манери та мистецької ідеї. Ґрунтовно аналізував виступ бойчукістів Г. Апполінер,⁷ жваво відреагувала польська преса ("Nowa gazeta", "Odrodzenie", "Kurjer Warszawski", "Literatura i sztuka"), львівські українські газети.⁸ Я. Тугендхольд, що жив у Парижі, відгукнувся в провідному російському журналі.⁹

У Парижі Бойчук певний час відвідує академію Рансон — майстерню П. Серізе.¹⁰ Разом із земляками А. Тараном та Л.

Михайло Бойчук, *Шкіци голів* (олівець, аквареля, 1910-ті рр.)

Крамаренком він винаймав кімнати в будинку, де мешкали тільки художники. Навпроти, двері в двері, оселилися 1909 р. новоприбулі подруги-польки Софія Налепінська, Софія Сегно та Софія Бодуен де Куртене, що навчалися разом у Петербурзі у приватній школі імпресіоніста Я. Цюнглінського, потім студіювали у проф. Ш. Голлоші в Мюнхені (1907-1908). Знайомство їх з Бойчуком відбулося у майстерні Серізе.¹¹

Так зібрався гурток молодих, закоханих у свого нового вчителя людей, який працював, перетворивши житло у велику майстерню. Тут власноручно виготовляли потрібні пензлі, дошки, рамки, виробляли фарби з рослинних екстрактів з часниковим соком, фарби, технологія виготовлення котрих була давно забута. Їх охоче купували паризькі художники. Тут малювалися не лише картини, але й освоювалася техніка стінних розписів "аль фреско" — по мокрому та "аль секко" — по сухому, барвниками, розведеними воском.

Крім "трьох Софій", до гуртка належали випускники Краківської Академії Мистецтв Микола Касперович, два "теоретики мистецтва"

Свген Бачинський та Йосип Пеленський, Яніна Леваковська, Гелена Шрамм, Ольга Шагінян. Під впливом Бойчука були також Василь Коцький та Антоні Бушек, які не належали до "школи".¹²

У майстерні Бойчука швидко забувався попередній малярський досвід, набуті в різних мистецьких закладах способи, колишні погляди й захоплення тепер здавалися легковажними. З відданою увагою вслухалися учні в переконливі пояснення улюбленого наставника, що ґрунтувалися на глибокому знанні й багаторічних міркуваннях:

У VI віці візантійське мистецтво прибирало точний канонічний вигляд. Це розквіт, краща доба старо-еллінського напрямку. З XI в. вона слабне у Візантії. Ніби застигає в раз одлтих формах. Ховається до монастирів. Переходить до інших країв, особливо на Русь-Україну. [...] У половині XV в. Візантію завоювали турки. Але саме тоді візантійське мистецтво процвітає на Україні.

Візантіщина для України не чужа. Візантійська культура перетворилася з нашою культурою, може, тисячолітньою. Український народ у своїх кращих колективних творах надає таке саме розуміння мистецтву, як і ми. Треба лише аналізувати, дивитися, у який спосіб переводиться в дійсність, який має містично-ідеалістичний смак, як розкладається на площині, як витворюється національний тип. Мистецтво є творчістю, а творчість це життя!

Творчість сучасних окремих артистів-малярів не є проявом дійсного мистецтва. Треба її поглибити і пристосувати до всіх без винятку проявів людського життя. Правдиві твори мистецтва мусять бути уняті в синтетичну форму, угрунтовані на спостереження поколінь, обняті в національну форму і традиційно переказувані нащадкам. Треба боротися з поглядами сучасної суспільности. Виховувати її на кращих, справді естетичних зразках. Бо який попит — така продукція. Артизм мистецтва мусить панувати у всіх дрібницях життя. Що більше — артист мусить бути ремісником-творцем! Треба пристосувати стиль, декорацію, зміст, вигляд до живої дійсности. Чому ми, українці, маємо найбільше може даних, щоби взяти на себе таке завдання? Тому, що ми маємо невичерпні джерела зразків у іконах, мозаїках, фресках, архітектурі, різьбі, скульптурі, вирізуванні, вишиванках, гончарстві, вибійках, писанках, килимах і т. д. А також у пісні, музиці, мелодіях, танцях, обрядах, казках, думках, у мові... Це є наші неоціненні скарби, у котрих є вже уся синтеза малярства національного, синтетично-українського! Треба тільки мати свідомість і вміти з цього матеріалу користати..."¹³

Теорія Бойчука зросла з потреби "великого" мистецтва. Він знаходить його в мистецтві імпресіонізму, позбавленому суб'єктивізму, скороминучої настроєвості.

Ярослава Музика, *Портрет М. Музики* (темпера, 1928 р.)

Об'єктивний зміст — у формах мистецьких, не реалістичних. Центральність композиції. Монументальність. [...] Вивчення дійсності. Показ її як синтези життя. Суть ідеї в найбільш закінченій строгій формі. Мистецтво у фактурі образу, а не в темах. Служба людству, а не матерії. Виступ проти сучасної, механічної цивілізації. Вільна дисципліна, яка виникає з індивідуалізму й опирається на старому стилі.

Не маємо наївності вертатися до практики примітивів. Творитимемо сучасне в життєвих сюжетах. Зафіксуємо в цілості традиційні підстави народного малярства на Україні. Простота рисунка, золоті фони, ніжність тонів, все до найменшої рисочки варте уваги на малюнку. Нічого зайвого, досконале розуміння площини, фарб, розуміння і розташування ліній. Пізнаємо дійсні закони малювання. Станемо керманичами ліній, красок. Не досить спостерігати явища в природі. Вони мусять бути узяті в зсумовану форму. Ми, малярі українські, мусимо бути виховані в тягу роботи і в уживанню всіх матеріалів, під доглядом учителя. Наука повинна відбуватися на прикладах. Через учителя допущені до тайни добирання, приряджування й уживання сирих матеріалів. Пізнати натуру каменя,

металу, дерева, властивості фарб і клеїв. Залежність від місця, будівлі, характеру і змісту твору, який уявляє дійсність.

Збиратимуть здібних хлопців і дівчат та відкриють в Україні власну Академію-Робітню. Прикрашатимуть будівлі, церкви, хати, не відкидаючи найменших дрібниць матеріальної культури. Виконуватимуть образи, фрески, мозаїку. Вирізуватимуть у дереві і різьбитимуть у камені. Ліпитимуть горшки, вази і друге з глини. Подуватимуть золотом. Робитимуть усякі тканини дорогоцінні, килими, вишиванки, гаптування. Учитимуться далі і утримуватимуться з роботи. Усе без винятку власноручно, кустарним, хатнім способом. Артист мусить бути ремісником-творцем, здібним жити й утримуватися зі своєї праці при всіх обставинах життя. Збиратимуть усі світові зразки по музеях, книжках і з життя, де збереглося. Матимемо ніби музей для роботи й творчості...¹⁴

Така була пристрасна мрія М. Бойчука. Захоплений нею, він з товаришами починає збирати такий дорогоцінний для них "музей" зразків — старовинні ікони, давні вишиванки, тканини. Речей у них небагато, зате високої якості. Залюбки займається Бойчук і фотографією: "З подорожі по Італії назбирав я около півтисячки фотографій з пречудних творів штуки. Одним словом, доробилисьмося великого багатства".¹⁵

З ікон, а також фотографій, альбомів мистецтва проторенесансу, древнього Єгипту, архаїчної Греції, Японії, Персії учні невтомно відрисовують досліджуючи лінійну пластику, конструкцію людського тіла й обличчя, зв'язок з орнаментами, строгу ритміку членіння поверхні, відомі старим митцям світу.

Ця наука, як і домагання досконалости в оволодінні різними техніками, професійними й народними, орієнтація на мистецький універсалізм, потреба творити нове мистецтво, контактне з найширшими масами людей і органічне для них — прищеплювалися майже всім без винятку учням Бойчука, незалежно від того, лишилися вони з ним надовше, чи життя торувало їм іншу долю.

Сталося так, що ця перша "школа Бойчука" проіснувала в цілості недовго, інакше в Парижі не могло й бути. Однак її учні не тільки назавжди присвятили себе мистецтву, але й зберегли вірність полум'яним настановам вчителя. (Лише Софію Сагно в 1909 р. забрала назад до Петербургу її заможна родина. Після одруження вона ніколи вже не брала до рук пензля. Померла С. Сагно-Ліпінська в 70-их роках в Варшаві, оточена внуками й правнуками).¹⁶

Софія Бодуен де Куртене, дочка славетного лінгвіста,¹⁷ після кількарічного перебування в нурті петербурзького й московського художнього життя переїздить до Польщі, де 1924 р. відбувається в сальоні Гарлінського у Варшаві виставка її проєктів поліхромій. До останніх років життя вона працює разом з архітектором Я. Боровським над реставрацією пам'яток архітектури, Твідновлюючи або

Тимко Бойчук, *На пасовиську* (темпера, 1919 р.)

розмальовуючи костьоли, прикрашаючи їх власними вітражами. Працюючи на західніх землях Польщі, вона використовувала візантійські традиції, незважаючи на певну ідейну та пластичну неадекватність їх польській художній культурі. Їй належать десятки віднов і оригінальних монументальних робіт, які вирізняються стриманістю форм в поєднанні з насиченим кольором, декоративізм якого постав у її творчій манері із дослідженням древніх фресок Помпеї.¹⁸

Разом з С. Бодуен де Куртене в груповій виставці у сальоні Гарлінського беруть участь архітектор Я. Боровський та Гелена Шраммувна.

Далі імена С. Бодуен де Куртене, Яніни Леваковської та Гелени Шраммувни значаться в каталозі виставки "Край і Познань" 1929 року.

Тож зв'язки між учнями першої школи Бойчука тривали й пізніше. Це підтверджують і неопубліковані листи Софії Налепінської з Петербургу до Львова, в яких вона детально інформує М. Бойчука про життєві пляни своїх подруг та інших колег паризьких часів, дає їм влучні, цікаві для нас характеристики:

Крамаренко заходить часто та й досить широко зі мною балакає.

Дісталам від Бодуена гаївки і коломийки, занесу йому. Мені здається, що Крамаренко припадково вчепився в стіть візантійський, певно ще під впливом твоїх паризьких робіт, а при других обставинах міг би імітувати Мікеланджело чи ще щось іншого. Рисунок зовсім не розуміє, то є з природи імпресіоніст... Рерих казав до Мальованої, що бачив десь твої речі, і дуже йому сподобалися.¹⁹

Кореспондентка ще не знає про те, що А. Крамаренко з А. Тараном готуються до виставки творів монументального характеру (фрагменти темперних композицій, ескізів,²⁰ виконаних після поїздки по містах Італії). Навесні 1921 р. Л. Крамаренко перейме після смерті Г. Нарбута його майстерню в Українській Академії Мистецтв у Києві, і контакти-конфлікти його з М. Бойчуком продовжуватимуться.

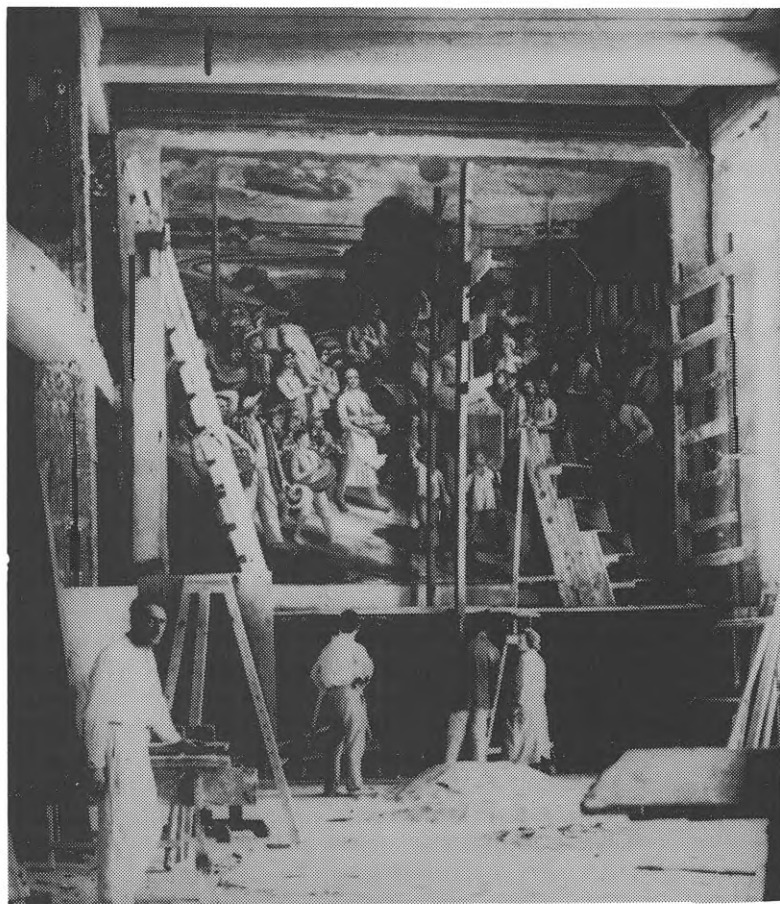
Антоні Бушек, не маючи фінансової допомоги для власної творчості,²¹ пристає до роботи в галузі ужиткового мистецтва, створює школу-робітню порцеляни, де виховує неосвічену, "не зіпсовану" навчанням молодь — "школу Бушка".²²

В серпні 1910 р. Михайло Бойчук з М. Касперовичем і С. Налепінською вирушають у дальшу життєву путь. Вони здійснюють подорож до Італії — Фльоренція, Равенна, Венеція. Хвилюючою була зустріч із "живими", побаченими в природі фресками обожнюваного Джотто, з творами Чимабуе, іншими шедеврами проторенесансу.

Рівно через місяць Бойчук повертається ("повертається" — пише він в листі до Бачинського)²³ до Львова і оселяється в будинок Наукового Товариства ім. Шевченка на вул. Чарнецького, 26. Він займає майстерню, шойно звільнену І. Трушем у зв'язку із спорудженням власного будинку на вул. Обводовій.²⁴

Цьому світлому приміщенню в піддашші НТШ судилося відіграти суттєву роль у мистецькому житті Львова. М. Бойчук виконав тут чимало живописаних і графічних творів, які тепер сприймаються як програма його подальшої творчості. Тут написав він крашу із своїх літературних праць — рецензію на коломийську виставку 1912 р., в якій відбилася найглибша любов художника — зачудованість красою народного мистецтва. В робітні він і мешкав — у характерних для нього аскетичних умовах, серед кошів і скринь із "зразками", спав на похідному ліжку під саморобною полицею й розкішним старим подільським килимом на стіні. Цей куток інтер'єру видно на пожовклих знімках М. Бойчука і С. Налепінської 1910-1911 рр.

У тому ж будинку НТШ проживав юрист Лев Стефанович із сином і двома доньками, Ярославою і Ганною. До старшого сина вчашав товариш, студент Краківської Академії Мистецтв Микола Федюк. Тоді й сталася зустріч Михайла Бойчука з майбутніми

Михайло Бойчук під час монументального оформлення Червонозаводського театру (Харків). За ним фреска *Свято врожаю* (1933-1935)

художниками Ярославою Стефанівною (в заміжжі Музикою) і Миколою Федюком, що набула для них вирішального значення. Хоч педагогічно-виховна діяльність Бойчука у Львові не мала регулярного характеру, зерна його "науки", посіяні тоді, згодом проросли досить буйно. Майстерня залишилася за Бойчуком не менш як чотири роки. А можливо й усі сім: до осені 1917 р., коли Бойчук був обраний професором новоствореної Української Академії Мистецтв. Тоді його твори, фотографії, листи С. Налепінської потрапили до Ярослави Стефанович, які зберігала аж до смерті. Вона продовжувала відвідувати майстерню Труша—Бойчука: НТШ

передало її Михайлові Осінчуку, що прибув до Львова після закінчення Краківської Академії Мистецтв. Згогадка про це постала з натяку на колишнє сусідство з Осінчуком, між іншим, зроненого колись Я. Музикую в розмові з автором цієї статті. Вона підтверджена дружнім листуванням Осінчука з Ганнусею і Ярославою впродовж наступних десятиліть, як видно з далеко неповного епістолярного архіву Я. Музики. Можливо, саме від неї Осінчук сприйняв особливу захопленість українською іконою й Бойчуковою ідеєю відродження візантійської традиції у сучасному мистецтві.

У тій же майстерні пізніше працював Павло Ковжун (що пам'ятають живі свідки) і мешкав з родиною аж до переселення у спеціально придбану митрополитом Шептицьким квартиру на Вроновській, 20. "Під рукою" НТШ на початку 1930-их рр. розвинувся задум Асоціації Незалежних Українських Митців (АНУМ), яку очолили Ковжун, Музика і Осінчук. Скромна робітня перетворилася у головну квартиру, куди постійно тягнуло ентузіастів нового мистецького руху. Тепер ці кімнати капітально перебудовані під звичайне мешкання, як і ряд інших приміщень НТШ. Однак майстерня Бойчука, що стала колицкою АНУМ, повинна бути відроджена.

Станкові твори М. Бойчука, виконані у львівській майстерні, доносять ідейно-політичну атмосферу Львова, коло громадських і культурних зацікавлень середовища львівської інтелігенції. В НТШ знову обговорюється питання про встановлення пам'ятника Шевченкові до 100-річчя з дня народження — серед рисунків Бойчука знаходимо свіжий за рішенням портрет поета (до образу якого як оплоту духовної сили народу не раз звертатиметься Бойчук в подальшій роботі своєї школи-майстерні). Є тут дві, теж дотепер невідомі, натурні зарисовки М. Грушевського. Чималий науковий інтерес являє собою серія зображень митрополита Андрея Шептицького, за якою можна простежити поступовий процес перетворення начерку з природи в синтетичний, узагальнений і монументальний образ. Через багато років саме цей портрет упорядник каталогу VIII виставки АНУМ помістив на його титульній сторінці.

У невеликих і, здавалося б, незавершених "пробах", залишених ніби мимохідь на випадкових кусниках картону, фанери або паперу, насправді постає серйозний пошук нового естетичного канону — демократичного національного типу, що брав би свій початок від простодушних зображень Богоматері в іконах народних майстрів і розвивався на основі спостережень реальности з гідною стриманістю, без сентиментального замилювання, притаманного творінням стилізаторів. У численних зображеннях *Дівчат* та *Жінок* відчувається цільність авторської позиції, відшліфованість ідеї,

Група монументалістів під час оформлення Червонозаводського театру (Харків)
М. Бойчук, К. Гвоздик, І. Падалка, В. Седляр і Марія Юнак (1933-35)

далекої від запобігань перед смаками публіки. Названі вище та інші, виконані в кольорі композиції, створені шляхом пластичного відбору й узагальнення структури, в наслідок чого вони сприймаються як неперехідні, символічні, народно-пісенні образи життя (*Орач, Плач Ярославни* та ін.).

Шедевром мистецької колекції Я. Музики є мальований темперою по золоту на дереві твір М. Бойчука *Двос під деревом*, який увібрав квінтесенцію філософсько-етичних поглядів, мистецьких ідей і технічно досконалих засобів. Яблуня, сповнена плодів, і правічний мотив чоловіка й жінки — це "сучасна ікона" художника, що втілює найвищі для нього цінності екзистенції людини в єднанні з природою. Є в тій колекції й другий твір, протилежний прозорому настрою *Яблуні* — це мідний рельєф,

карбований у Львові найскоріше С. Налепінською за тут же зробленою гравюрою М. Бойчука. В ньому суворо, епічно відтворений трагізм боротьби людини з природою, світом. Характер карбування *Катерини* відповідає вимогам Бойчука до мистецької "речі" — ясні й чисті форми не пересаджені ані зайвими деталями, ні надмірною технічною виробленістю.

Нечисленна група львівських гравюр Бойчука, що включає обкладинки, становить окремий розділ і розкриває ставлення його до цього виду образотворчої діяльності. Впадає в очі, насамперед, "функціональність" аркушів — їх неприхована, вільна "графічність", деяка артистична недбалість з одного боку, а з другого — лаконізм, позаілюстративність змісту, коректна до літературного твору, якщо це обкладинка. І одночасно — ляпідарна виразність кожної лінії, риски шрифту чи орнаменту, без претензій на спеціальну декоративність. У графіці Бойчук теж не зносив публічного декоративізму.

Так же вишукано прості його рисунки, далекі вже від "рубленої" мови дереворитів, зроблені тонкою, "музикальною" лінією.

Кожний з рідкісних творів М. Бойчука вартий, природно, окремої розмови. Не сигновані автором, вони підтверджені написом іншої (Я. Музики) руки. Однак всі вони упізнавані завдяки випромінюваній внутрішній силі й великодушності, вірності тим строгим моральним правилам, які доручив художник своєму мистецтву.

Ця порівняно невелика збірка дає можливість викристалізувати образ Бойчука-художника в комплексі ідейних і мистецьких аспірацій. Зрозуміти, як вплинуло на його ще дитячу свідомість новаторство "талановитого, тямущого і до самопожертви сміливого" Юліяна Панькевича, що малюва Христа й Богородицю в народних гуцульських одягах, що "перший на галицькому ґрунті в іконі св. Миколи, виставленій 1898 р., свідомо знехтував заязозений уже академічний тип зображення і повернув до візантійського типу з суто декоративними й символічними принципами персоніфікації".²⁵

Відчути, з якою впертістю просіював Бойчук пласти академічної науки, вибираючи крихти необхідного досвіду, як ретельно студював найрізноманітніші явища світової мистецької культури, шукаючи власної довершеної, ясно зрозумілої, виразної мови.

Ця збірка примушує, нарешті, осягнути факт, що М. Бойчук на початку 1910-их років є зрілим, унікально зформованим майстром.

Директор Національного музею у Львові І. Свенціцький не пропускає можливості прилучити Бойчука як знавця технології іконного живопису до реставраційної роботи над музейною колекцією, що енергійно поповнюється. У статті "XXV літ діяльності Національного Музею"²⁶ І. Свенціцький так розповідає про цей час:

Виставка *Бойчук і бойчукісти, бойчукізм* у Львівській картинній галерії.
Праці Онуфрія Бізюкова і Миколи Рокицького (весна 1990 р.)

Серед українських митців у Львові не було ні одного, хто би тоді знав техніку реставрації ікони [...]. З'явився в музеї ентузіяст давньої ікони Модест Сосенко, через якого в музей стали припливати чим-раз то кращі пам'ятники живопису. [...] І хоча Сосенко добросовісно переглянув, простудіював приписи фурнагіота, то все-таки ні одна ікона не хотіла його послухати і стати належно законсервованою і зреставрованою. [...] Край цьому положив приїзд до Львова Михайла Бойчука. Хорі музейні ікони найшли накінець справжнього лікаря. Михайло Бойчук працював зі своєю школою від 1910 до 1914 р. переважно в стінах Національного музею, де він і консервував ряд цінних ікон XV і XVI в.

Як тільки колишній Церковний музей дістає нову назву — Національний, — М. Бойчук виконує над входом до будинку мозаїчну таблицю з цим написом, збиту невідомими особами в 1919 р.

"Молодого художника М. Бойчука, який нещодавно приїхав з Парижу" зустрічає 1911 р. в Національному музеї киянин В. Кричевський. Через рік по дорозі на Чернігівщину Бойчук зупиняється у нього в Києві і гаряче доводить значення примітивів у створенні нового мистецтва.²⁷

Російське Археологічне Товариство запросило М. Бойчука провести реставраційні роботи в старовинній церкві с. Лемеші на Чернігівщині, чому передувало його листування з Д. Айналовим, В.

Покровським²⁸ та М. Касперовичем, який жив тоді з родиною у батьків неподалік, у Козельці.²⁹ Є підстави припускати, що робота в Лемешах затягнулася не менш як на три роки. Бойчук не раз приїздить сюди, гостює в родини Касперовичів, там же його з братом Тимком, недавно привезеним з Романівки, застає Перша світова війна.

На прикладі 3—4-ох передвоєнних років, з яких лишилося більше біографічних подробиць у документах, свідченнях сучасників, з'ясованих фактах та знайдених творчих роботах, можна судити про напружений життєвий темп М. Бойчука, його невгамовну працездатність.

Зі Львова він виїжджає до Ярослава (тепер у Польщі) розмальовувати українську церкву XVIII ст. Ця робота не приносить йому задоволення, і справедливо: його розписи новозбудованих нав церкви не гармоніюють з попередніми, залишеними у вівтарній частині львівським монументалістом Л. Вінтеровським³⁰ в сецесійній манері. "Не журись там дуже невдачею в Ярославлю", — втішає його С. Налепінська.³¹

На початку 1912 р. М. Бойчук відвідує в Петербурзі С. Налепінську та її батьків, про що згадує її сестра Ганна. Далі він подорожує по півночі й оглядає мистецькі пам'ятки, стан яких змушує його звернутися через пресу до культурної громадськості Росії.³² Адже він вміє оцінити значення цієї спадщини.

Напевно, роботу над реставрацією ікон в Національному музеї у Львові під час відсутності Бойчука продовжували його невідомі сьгодні учні. Принаймні так радила йому С. Налепінська організувати справу в Лемешах: "Засадиш своїх у ній учеників чистити іконостас, а сам будеш мав час приготувати свої речі на виставку".³³

Після гучного успіху галичанина на паризьких виставках авторитет його у Львові був високий. Тепер він ще більше укріпився: суспільно корисна праця Бойчука співпала з культуротворчими тенденціями НТШ, керованого М. Грушевським. Проблема національного стилю в мистецтві Західньої України, болісно актуальна в тогочасній політичній ситуації, з появою Бойчука набула реальних перспектив. 1912 року його обирають у члени НТШ.

Митець сповнений бажання послужити Батьківщині, сприяти піднесенню громадянських почуттів засобами мистецтва, в яке він глибоко вірить. Він переконаний у правдивості своєї теорії і чує в собі чималі енергетичні можливості для її впровадження. Він шукає прикладення своїх сил насамперед як монументаліст. Він укає замовлення митрополита Шептицького, завдяки якому колишній стипендіят одержав "змогу знайти себе й висловитися на стінах уфундованої [митрополитом] установи", як написано у вступній статті до каталогу VIII виставки АНУМ.³⁴

Виставка *Бойчук і бойчукісти, бойчукізм* у Львівській картинній галерії.
Праці Михайла Осінчука і Петра Холодного-батька (весна 1990 р.)

Г. Налепінська-Печарковська стверджує, що Бойчук 1912-1913 рр. реставрує живопис у соборі св. Юра й створює тут власні фрескові композиції. Це не була "уфундована" А. Шептицьким будівля, але поінформованість мемуаристки в даному питанні обмежена.

Цінний фактаж зате містить офіційний документ — "Звідомлення по праці комітету про охорону пам'яток культури за серпень, вересень, жовтень 1940 р. (під керівництвом М. Голубця)".³⁵ Текст документу повідомляє, що "... комісія визнала побажаним не допустити до руйнування фресків М. Бойчука в будинку роб. поліклініки по вул. П. Скарги, яка теж застерегла собі рішення про долю мальовил у бувшому василіянському монастирі в Словіті". (Відомий мистецтвознавець наївно сподівався, що застереження комісії допоможуть зберегти бузсумнівні для нього цінності).

Наші недавні розшуки підтвердили, що фрески в с. Словіті існують, закриті нині грубим шаром тинку. Вдалося визначити у спорудженій Шептицьким будівлі й "львівську" каплицю по малесенькій фотографії з ледь помітним написом "каплиця Бойчука... вул. Скарги 4", знайдений в архіві Я. Музики. Характер стінного орнаменту на знімку підказав інше місцезнаходження каплиці, не там, де її шукали дотепер. Таємниця існування каплиці зберігалася так сумлінно й довго, що могла бути втрачена назавжди.

М. Бойчук намірявся провести у Львові значно більші й вагомі

роботи. Про це свідчать три первісні (як видно, не здійснені) проєкти поліхромій бані й стін великої споруди. Вони чудом вціліли у фондах ЛНУМ (Львівського музею українського мистецтва) в часи "трасу" 1952 року й спалення творів "націоналістичної спадщини", що там знаходилися.

Ці проєкти разом з названими фресками після їх розкриття стануть унікальним матеріалом для дослідження монументального мистецтва Бойчука періоду його становлення й розквіту у всій повноті комплексного вирішення внутрішнього простору, членіння стін, розташування композицій, чергування їх із орнаментальними партіями і т. п.

Головне ж значення цього львівського здобутку полягає в тому, що в умовах тотальної втрати монументального доробку М. Бойчука та його учнів на Східній Україні він унаочнить основне значення "бойчукізму", котрий полягає не в "пасеїстичному традиціоналізмі", не в досконалій технологічності відродження способів, а в надхненній потребі зміцнювати одвічні морально-етичні, духовні підвалини свого народу — кувати його дальшу долю. Саме в цій потребі полягають і причини живучости бойчукізму до наших днів.

Ще в 1910 р. у колі паризьких друзів М. Бойчук кинув значущу фразу: "Ми постільки є школою візантійського відродження, поскільки наша українська культура була під її (Візантії — *О. Р.*) впливом. "Неовізантизм" — це лише термін для легшого порозуміння, врешті, ми маємо на це право! У себе дома ми називаємося інакше!"

У себе вдома з бігом літ усталилася назва "бойчукізм" не тільки за ім'ям автора теорії, але й за ім'ям її "апостола", місіонера.

Ідейний монументалізм (і не лише суто монументальної творчости) — це та вимога до нового мистецтва, висунута М. Бойчуком, яка була вмотивована суспільними рухами і відповідна духовному піднесенню українського мистецтва в перші декади століття. Вона зливалася з усвідомленням генези української культури, відродженням поваги до її великих давньоруських пам'яток.

Бойчука цікавили спроби, попри всю "сакралізацію" давнього мистецтва, не простого відновлення архаїчних форм "великих стилів", а творчого їх використання. Візантійські "зразки"

... були для нього тільки складниками чогось нового, що носило яскравий народний український характер і було традиційне, а водночас модерне. Недарма Бойчук з кількома своїми учнями працював у Парижі саме в добу народження кубізму (1906-1908). Проте він уважав, що кубізм, як стиль здебільшого теоретичний, годі впроваджувати в тоді ще

малорозвинуте, з селянськими елементами мистецтво українське, тому він від того стилю взяв тільки деякі антиреалістичні елементи для будови картини. (Кубізм не був чужий українським митцям, але перед революцією вони культивували його не на українському, а на російському ґрунті в Москві. Тут були О. Грищенко і О. Шевченко та ціла група народжених на Україні мистців: М. Ларіонов, брати Володимир і Давид Бурлюки, В. Татлін, К. Малевич. Всі вони були фактичними творцями російського кубізму і інших модерних стилів доби). Кубізм увів у мистецтво знову лад і композицію, що були знищені імпресіонізмом, який цікавився найбільше грою кольорових плям, тож стильові шукання Бойчука були на часі.³⁷

Творче розуміння теорії "нового стилю" й методології М. Бойчука приходить у Львові пізніше, коли з'являється тут високоосвічений науковий і мистецький аванґард. У першій половині 1910-их років, коли Бойчук розпочинав свою роботу тут, в австро-угорській провінції вже працювали видатні митці — О. Кульчицька, О. Новаківський, І. Труш, О. Курилас, А. Манастирський. Та як би жваво українське культурне середовище не реагувало на його новаторські погляди, не було митців, які стали б однодумцями-учнями й продовжувачами його справи. Світова війна ще загальмувала культуробудівний процес.

Ось чому, коли 1917 року М. Грушевський, голова Центральної Ради, органу державної влади в Києві після Лютневої революції, виходить з ініціативою створення Української Академії Мистецтв, М. Бойчук охоче приймає його пропозицію увійти в склад викладачів Академії.

Творці Академії були і є представники національного мистецтва, яке виростало з повсякденних потреб, але базувалося на історичному досвіді і національних аспіраціях викристалізувати типові риси українського мистецтва так, щоб воно стало рівноядне серед мистецтв інших народів. Не диво, що найбільший вплив на розвиток мистецтва в Україні мали митці, сильно закорінені в традиції: Нарбут в козацькому бароко, Василь Кричевський у народнім мистецтві, Бойчук у Візантиці — стилі, що найдовше з усіх домінував у українському мистецтві.³⁸

М. Бойчук очолює монументальну майстерню в Академії, де вчать товариші з київського художнього училища В. Седляр, Р. Лісовський, І. Падалка, чимало інших молодих, захоплених Бойчуком людей. Дехто з них вчиться недовго. 1919 р. денікінці розбивають будинок школи ім. Терещенка, де містилася Академія, і монументальна майстерня опиняється на вулиці. Створилася вона у квартирі Бойчуків на Татарці. Це був період найбільшої невлаштованости, але навчання, втім, не припинялося.

Громадянські ідеали, просвітництво, піднесення духовної

культури народу, спільне будівництво, в якому ясно визначене місце творчої особистості, педагога-митця — захоплюють Бойчука. Самовіддане служіння цим ідеям всупереч неймовірним труднощам, голоду, розрусі він сприйняв як своє життєве покликання художника з найширших і найбільш необхідних верств — селянства. Тому він і не полишає Академію, не виїжджає разом з потоком емігрантів, який переважно складала творча інтелігенція. Досить довго Бойчук вірить в те, що зробив єдино правильний вибір. Його переконаності сприяє піднесена атмосфера будівничого руху, консолідація творчих сил, на початках — гармонія слів і справ. У цей період (1924-1926 рр.) повернулося на Радянську Україну немало талановитих і відомих людей, серед яких були М. Грушевський, М. Вороний, В. Касіян, І. Севера та інші.

До М. Бойчука приїздить з Петрограду Софія Налепінська, починає працювати в графічній майстерні Академії, народжує йому сина-первістка, напрочуд обдарованого Петруся. Перші роки київського періоду життя Михайла Бойчука були повні труднощів, безупинної праці в колективі, дружби, загального піднесення.

А ідеї Майстра починають розвиватися тепер і далеко від нього адептами теорії сучасного українського мистецтва, розповсюджуючись його недавніми учнями й свідками успіхів майстерень Бойчука і Нарбута в Києві. Вже 1922 р. з хвилею еміграції у Львові опиняються учень Бойчука і Нарбута Р. Лісовський, друзі з училища П. Ковжун і В. Крижанівський. Приїздять художник П. Холодний, поет і критик М. Вороний, архітектор і мистецтвознавець В. Січинський, архітектор С. Тимошенко, архітектор, реставратор і колекціонер В. Пешанський та інші. Митці швидко знаходять один одного й створюють під опікою Національного музею Гурток Діячів Українського Мистецтва.

У статті "Українське малярство" М. Драган так коротко підсумовує розгалуження Бойчукової школи в тих роках:

Модест Сосенко дає шасливі проби зв'язку з візантинізмом, а М. Бойчук доводить вже до остаточного синтезу перші пошуки, створюючи на Україні першу школу монументалістів — т. зв. "бойчукізм".

П. Холодний, один з найбільших українських художників, продовжив далі знахідки Сосенки і Бойчука, заснувавши у Львові ГДУМ.

Я. Музикова і М. Осінчук творять на границях візантійських традицій і сучасних напрямів, при чому Осінчук більше схиляється до першого, Музика — до другого.

Подібною дорогою ішов В. Крижанівський. На тих же основах працює емальєрка М. Дольницька.³⁹

Вже в середині 1920-их років серед різноманітних тенденцій, впливів європейських шкіл Кракова, Варшави, Мюнхену, Праги,

Парижу, виразно відчувається й тенденція неовізантivismу саме в пляні пошуку "нового українського стилю". Його риси відчутні в монументальній значущості, подекуди — символічності змісту малярських творів, у трактуванні кольору, умовного й безвальорного, логічно організованої форми й лаконічної лінії як рівноцінних чинників мистецького вирішення композиції.

Величезним було значення збірок ікон, мініатюр, народного ужиткового мистецтва Національного музею, з яких користало в різні часи для свого становлення багато українських митців. Серед них були В. Щербаківський, М. Драган, Я. Музика, М. Федюк, М. Осінчук. Особливо інтенсивно проходило це свого роду навчання, коли прибув до музею досвідчений реставратор, знавець давніх малярських технік Володимир Пешанський. "Василь Крижанівський знаходить в збірках Національного музею остаточний напрямок своєї мистецької праці, а через Пешанського і шлях до великого технічного розмаху, — пише І. Свенціцький у вищезгаданій статті.⁴⁰ — Петро Холодний у всій своїй творчості в межах Галицької України рівнож тісно зв'язаний із збірками Національного музею".

Петро Холодний ст., за його власним зізнанням в "Автобіографії", ще в Києві починає творити свій неовізантинізм на основі саме галицьких ікон, привезених М. Біляшівським з фронту. Однак він бере цю традицію "по-сецесійному", стилізаторськи, "не так глибоко, як Бойчук", за що П. Ковжун докоряє йому в одній із своїх статей.⁴¹ Поєднуючи таким чином сецесійний декоративізм із візантійською центричністю композиції, він створює, зокрема, проєкти вітражів для Успенської церкви у Львові й церкви с. Мражниця коло Борислава. В станкових олійних творах Холодний дотримується зовсім іншої, імпресіоністичної манери.

На події початку мистецької біографії Я. Музики проливає світло стаття невідомого автора, написана через двадцять років, з її спогадами "від першої особи":

Шкільне навчання не давало мені вдовolenня [...]. Пізніше я побачила кілька краєвидів І. Труша і "заразилася".

Пізніше я познайомилася з Бойчуком. В його робітні я побачила вперше неовізантійські малюнки. Тоді я захопилася іконним способом малювання. Навіть портрети робила на лад ікон. Ось портрет мужа із того часу.⁴²

Лише тепер, аналізуючи розрізнені факти без допомоги художниці, можна здати собі справу, який глибокий слід в її душі й творчості залишив Бойчук. І не підлягає сумніву, що ці зустрічі мали рішуче значення для вибору Музикою покликання. Ось продовження її розповіді. Реставратор В. Пешанський

вже тоді був хворий і хотів комусь передати свій досвід. Тож закликав

мене до своєї робітні, просив приходити до нього і вчитись. По його смерті (1926 р. — *С. Р.*) я виїхала до Москви, щоб зачерпнути з самого джерела іконописі. Там працювала в майстерні проф. Грабаря. Була кілька місяців у Києві. Кілька літ працювала над відновленням ікон у Національному музеї. А потім прийшло — АНУМ.⁴³

Не виключено, що саме Бойчук, повертаючись з Італії через Варшаву й Львів у 1927 р., нарадив Ярославі Музиці пуститися в далеку подорож до Радянського Союзу для навчання у Грабаря. В Москві — знайомство і початок дружби з бойчукісткою Антоніною Івановою, в Києві — спілкування з іншими бойчукістами, усвідомлення їх енергійної творчої й громадської роботи в Асоціації Революційних Митців України (АРМУ). А потім і у Львові постає АНУМ — Асоціація Незалежних Українських Митців.

У листі В. Седяра, друга М. Бойчука, до О. Павленко⁴⁴ є свідчення про листування Я. Музики з А. Івановою. А на початку 1930-их рр. Я. Музика створює в "бойчукістській" манері екслібрис А. Іванової. Контакти з "Тоньцею" підтримувалися майже до її смерті.

Представлені на виставці бойчукістів у Львові 1990 р. твори Я. Музики підтверджують неперехідний вплив на неї особистости Бойчука. Він позначився у розмаїтті освоєних нею самотужки складних старовинних технік фрески, мозаїки, іконного способу малювання, в блискучому володінні мистецтвом гарячих емалей. Впливи Бойчука відбилися на захопленні "примітивами" й неовізантинізмом. Сотні відрисованих ікон і репродукцій з альбомів, що є в архіві Музики, показують, як наполегливо вона займалася самоосвітою, самовдосконаленням свого індивідуального мистецького письма за методичними принципами "школи Бойчука".

Збирання "зразків" народного мистецтва — підскляних мальовидел, різьби, гончарства, іграшок, виробів з металу — дало дивовижно цікаву й багату колекцію, яка надихала художницю до творчости, була каталізатором її мистецької правдивости, органічности, культури смаку.

Зрештою, і це головне, Я. Музика зробила чималий внесок у творення сучасного українського мистецтва в 20-ті й 60-70-ті роки не тільки як мистець, але і як громадський діяч. На творчій манері художниці Бойчук лишив помітну печать, не позбавивши її самотності, а навпаки, підсиливши її.

П. Ковжун з властивою йому спостережливостю відмічає хід її формування:

Після подорожі по країнах Скандинавії зазначається перелом у творчості Музики. Вона не пішла шляхом Бойчука і його школи, хоч взяла

багато з мистецької суті української ікони, взагалі виросла на візантійському мистецтві. Почав з'являтися свій властивий темперамент, почала розпадатися візантійська композиційна і технічна будова образу, зачала виступати індивідуальність, свій властивий стиль. Цю добу у Музики бачимо як типово експресіоністичний зворот у бік інтелектуального малярства протягом останніх років, що примусив Музику відвідати Париж, Полудневу Францію та Італію, аби підсилити її шукання [...] нового шляху, показав нам Музику як тонкого митця-лірика. На це склалося декоративне чуття, — яке дав Музиці візантійський стиль та народне мистецтво — експресіоністичний вияв у свобідній творчості свого Я.⁴⁵

Особисто Я. Музика спростовувала думку про приналежність її до бойчуків у 1960-ті роки. Звичайно, тоді ім'я Бойчука викликало в пам'яті страшні колізії боротьби з "ворогами народу", "помічниками українського буржуазного націоналізму".

В каральному механізмі цієї "боротьби" було понівечено її життя. В 1948 р. 54-річну Я. Музику заарештували й засудили до 26 років ув'язнення в сибірських таборих. У 1956 р. її звільнили, а в 1961-му реабілітували.

Але справа все ж таки була в іншому. Я. Музика заперечувала беззастережне приписування її до бойчуків в існуючому вузькому розумінні слова, маючи на увазі своє неповторне, власними зусиллями зформоване мистецьке обличчя. І в цьому вона мала рацію.

Однак, вглядаючись в ідейно-мистецькі тенденції цього періоду українського мистецтва на відстані історичного часу, слід прийняти визначення й іншого мистецтвознавця, сучасника-очевидця і навіть учня М. Бойчука — Івана Врони, висловлене ним не в офіційній пресі, а в одному приватному листі 1968 року: "З учнів і послідовників Михайла Бойчука залишилися Кирило Гвоздик та Марія Трубецька у Києві, Оксана Павленко та Антоніна Іванова в Москві, Ярослав Музика у Львові".⁴⁶

Нині, з відстані історичного часу, можна стверджувати, що послідовників М. Бойчука на Україні і, зокрема, у Львові — в широкому розумінні, звичайно, було набагато більше, ніж бачив І. Врона у своєму, обмеженому державними кордонами, мистецтвознавчому полі зору. "Навіть на інші, дужчі індивідуальності Бойчук потрапив вплинути так, що головні напрямки сучасного мистецтва пішли майже без винятку шляхом монументалізму", — відмічає П. Ковжун у 1934 р., маючи на увазі не тільки Лівобережну, а й Правобережну Україну.⁴⁷

Такою індивідуальністю був і Микола Федюк, що разом з Я. Музикою сприйняв "науку" Бойчука безпосередньо від нього самого. Чутливий, мислячий глибоко й самобутньо, ерудований художник з хистом мистецтвознавця, Федюк багато зробив для

піднесення львівської малярської і графічної школи на вищий рівень інтелектуальних європейських вимог. Один з найшанованіших викладачів живопису у Львові, він базував власну концепцію монументального стилю в Галичині на основі дослідження саме галицьких пам'яток — ікон, поліхромій галицьких майстрів у Ягайлонській каплиці на Вавелі (Краків), комплексу мальовидел у Троїцькій каплиці в Любліні, розписів церкви у Лаврові біля Самбора на Львівщині. Він був послідовніший, ніж Холодний, і надзвичайно характерний у своїх малярських працях різних жанрів, зберігаючи водночас і витонченість кольориту.

Михайло Осінчук, що майже одночасно з Федюком навчався у Краківській Академії Мистецтв, поєднував малярську, графічну, критичну і культурно-громадську роботу. Людина обов'язкова, діяльна, з твердими переконаннями, він витворив на Львівщині самостійно і в співпраці з П. Ковжуном низку типових для нього стінних поліхромій та іконостасів у збудованих в неовізантійському стилі церквах. Авторство Осінчука й Ковжуна можна визначити по впевнених традиційних способах komponування декору, орнаментів, по улюбленій палітрі чистих, ледь притьмарених барв. Осінчук завжди залишається поміркованим художником, при тому візантійський канон більш органічний для нього, ніж для Ковжуна, митця й критика експресивного, темпераментного, запального і надзвичайно рухливого, еволюціонуючого. Для Ковжуна розмальовування церков не було творчим покликанням: зароблені в такий спосіб кошти поверталися на оплату АНУМ'івських друків — каталогів, журналу, монографій. Шкода, однак, що їх монументальну спадщину (бо вона була таки спадщина мистецька) довгі роки навіть мистецтвознавці, професіонали, сприймали поблажливо і не "застерігали собі" її збереження як пам'яток української культури.

П. Ковжун високо оцінював обдарування В. Крижанівського, київського емігранта, якому не дано було ширше розгорнутися. Крижанівський провів у Краківській Академії Мистецтв три роки (1921-1923), але академічне навчання не змінило його ніжного ставлення до українських народних мистецьких джерел, це відчутне в нечисленних творах майстра.

Дещо окремо вимальовується постать Святослава Гординського, що починає зі школи О. Новаківського і розвинувся як графік-авангардист європейського рівня в Парижі. З артистизмом віддаючись мистецькій моді, він зарекомендував себе як конструктивіст, але гнучко відгукувався на поклик футуризму, експресіонізму в графіці і в живопису, сплачував данину імпресіонізму, пробував себе у неовізантинізмі. У молоді роки він вважав неовізантинізм скоріше мистецьким засобом для образного втілення задуму. Однак на еміграції Гординський відчув його способом

бачення світу, самовираження, ствердження причетности до традицій української культури. На зміну молодечому відважному експериментаторству прийшли дисципліна форми, виваженість кольорових мас, коректність стосовно до відтворюваних реалій, не позбавивши митця ні творчого темпераменту, ні оптимістичної інтонації.

Василь Дядинок, теж вихованець школи О. Новаківського, який в кінці 1920-их років студював десь у Парижі, найбільше відомий у Львові як автор монументальної праці, поліптиху *Божий гріб*, виконаного за нездійсненими картонами П. Холодного ст. для церкви Успіння. Його вирізняє ефектно зібрана кольорова гама, урочистість якої підсилена широкими контурами по рисунку. Аплікативність живописного рішення поліптиху Дядинюком (автором прекрасних різьб є А. Коверко), відзначала на початку 30-их років львівська преса. Дядинок був також автором декількох історичних, звичайно, неовізантійських композицій — зображень давньо-руських князів в оточенні досить бутафорної шедрої атрибутики.

Ще пізніше, після навчання у Краківській Академії Мистецтв (1929-1934), на львівському мистецькому небосхилі виник ще один маляр, Андрій Наконечний, молодший представник львівської школи неовізантинізму. Йому властивий, так би мовити, маньєристичний підхід до тривкої традиції, що дається взнаки у своєрідних, граціозних його іконах, відомих покищо тільки з репродукцій. Інформацій про монументальну діяльність Наконечного не виявлено.

Очевидно, твори Марії Дольницької не збереглися у Львові, хоч вона користувалася тут визнанням, великою популярністю, була членом АНУМ. Художниця намагалася передати багатьом львів'янам свою майстерність, найздібнішою в оволодінні складною технологією виявилася Я. Музика. У своїх емальєрних творах, відомих в Європі й Америці, Дольницька вишукано сполучає впливи Заходу й Сходу. Зливаючись, вони утворюють авторську манеру, котра подекуди, особливо в секулярних сюжетах, наближається до бойчуківської.

Впровадження теорії Бойчука в реальну художню практику на Східній Україні у 1920-их роках привертало серйозну увагу львівської мистецької публіки. Викликали резонанс книжки, каталоги, журнали, що надходили з-за Збруча. Постійну інформацію й мистецькі портрети бойчукістів друкували П. Ковжун, М. Голубець, В. Січинський та інші. З початком нишівних "розносів" бойчукізму наддніпрянською критикою у львівській мистецькій пресі з'явилися антирадянські інтонації.

На завершення характеристики львівського осередку слід ще раз наголосити на думці, що новий монументальний стиль — неовізантинізм чи, скажемо, бойчукізм, як би не був він

розгалужений — не охоплює всіх віхових і другорядних постатей, що зробили свій внесок у художню культуру Львова і західньоукраїнських земель цього часу. Це була одна лінія, одна тенденція, спричинена усвідомленою потребою самозбереження нації шляхом розвитку в сучасному європейському контексті специфічних рис її культури, яка віддавна мала орієнтальні (візантійські) витоки, народну (аграрну) природу й об'єднувальні потенції.

Міра консерватизму або відкритості, сприйнятливості до нових західніх впливів, безумовно, залежала від особистих якостей кожної творчої людини. Важливо додати, що такий осмислений, концептуальний підхід до суспільних завдань художньої культури згуртовував різні індивідуальності. Цю сполучальну, цементуючу роль у 1930-ті роки відіграла АНУМ.

Підбір експонатів на виставку бойчукістів цього львівського періоду був досить випадковий. Не всіх художників вдалося показати в достатній мірі переконливо. Для цього є вагомі й драматичні причини: спадщина 1920—1930-их років була прискіпливо переглянута й винищена невігласами на початку 1950-их років, під час "ідеологічної" боротьби з забороненим минулим. Імена митців-емігрантів теж нині воскресають з глибокого і, здавалося, безповоротного небуття.

До певної міри краще (якщо наважитися вжити цього слова), склалася нинішня ситуація із спадщиною бойчукістів останнього, двадцятилітнього періоду. Монументальні твори їх, шоправда, були заборонені вже в 1937-1938 роках, після вбивства М. Бойчука та його найближчих колег-друзів В. Седляра, І. Падалки, С. Налепінської, М. Касперовича і викреслення їх зі сторінок історії. Однак більш ранні видання тих років, станкові, графічні твори бойчукістів — відомих експонентів десятків місцевих і закордонних виставок, недавніх корифеїв радянського мистецтва — розсіялися по світу, збереглися в приватних збірках колекціонерів, лишилися у схованках тих, хто вижив з цієї великої й колись дружньої когорти. Хтось відрікся, відступився, навіть затаврував "попівських прислужників", "формалістів" і "недобитків українського буржуазного націоналізму", хтось добував віку по глухих кутах, не наважуючись виставлятися, аби не привертати до себе уваги. Були й такі, менш "одіозні", чия біографія склалася відносно спокійно.

Виставка бойчукістів у Львові 1990 р. не ставила безпосереднього завдання з'ясувати політичний клімат, що поступово утворився на Східній Україні по мірі розквіту культу особи Сталіна, прикручування ідеологічних "гайок", адміністрування некомпетентних, пролізання "нагору" пристосовників, коли "за пляном боротьби з націоналізмом і релігією" злітали в повітря Михайлівський Золотоверхий собор та інші дорогоцінні пам'ятки української культури. Львівська виставка мала іншу мету.

Переоцінка — це справа суспільствознавців, і сучасна радянська й зарубіжна публіцистика всебічно аналізує катаклізми нашої історії тих десятиліть, і в тому числі історії життя М. Бойчука та близьких йому людей.

Наукова література української діаспори, яка з глибокою сумлінністю вивчає мистецькі й літературні процеси на Україні 1929—1930-их років, розпоряджаючись цінними першоджерелами видань тих років, уважно простежує долю бойчукістів-емігрантів у воєнний і післявоєнний час. Треба віддати належне увазі, яка приділялася пізнішому творчому доробку послідовників Бойчука за кордонами нашої країни, впливові їх мистецького досвіду на нове, молоде покоління при житті і навіть після їх смерті. Серед них імена М. Азовського, К. Антонович, С. Гординського, Р. Лісовського, М. Осінчука, П. Холодного (сина) та інших.

Добре досліджена в Польщі й пропагована як самобутнє явище творчість Карла Гіллера, котрий отримав в Українській Академії Мистецтв 1919-1921 рр. такий мистецький поштовх, що вплинув на дальше незвичне його формування — в річиші супрематизму й абстракціонізму — і все ж з рисами бойчукізму із досконалою технологічністю й знайомою пластичною дисципліною живописної структури.

Кровотворні функції культури, притаманні їй властивості до самовідновлення, регенерації, на Україні й, зокрема, в Києві, що був епіцентром української суспільної думки 50—60-их років у період "відлиги", спрацювали напрочуд активно.

Так, був виданий 6-томник *Історії українського мистецтва*, де з належною серйозністю переосмислені явища давньої й нової художньої культури, прокладені між ними вектори внутрішніх і зовнішніх зв'язків, історичної спадковості. Була включена (уривками, правда) й історія мистецтва західних земель України. Особливо важливим був внесок в аналізу діяльності монументальної майстерні М. Бойчука, зроблений І. Вроною, учнем майстерні 1918-1919 р., а потім викладачем історії мистецтв, першим ректором Київського художнього інституту.

Фігура неоднозначна, І. Врона все ж в кінці 1920-их рр., коли викладацький склад і студентський колектив поділилися на табори й між ними точилася постійна боротьба, що виплескувалася на газетні шпальти взаємними звинуваченнями, мав сміливість теоретизувати про природу "пролетарського мистецтва" на Україні, де пролетаріат походив з селянства і мав насамперед національну, а не класову свідомість. "Стихія українського села взагалі, — писав він, — є тепер найяскравіший і найоригінальніший вияв національної української стихії в мистецтві".⁴⁸ І. Врона "виступав проти провінційного розуміння українського мистецтва і був за його широкі зв'язки із світом. Це й був справжній інтернаціоналізм. Тому

Врона теж обороняв бойчукізм за його самостійний і органічний шлях, обороняв право українських митців вчитися з досвіду мистецьких досягнень сучасности, "хай архіформальних і архібуржуазних".⁴⁹

І от у своєму розділі 6-томника й інших публікаціях 60-их років⁵⁰ І. Врона подає старі збережені фотографії забутих фресок і розписів, згадує важливі фактологічні подробиці.

Одночасно в роки "відлиги" Державний музей українського образотворчого мистецтва починає збирати по крихтах станкові твори бойчукістів. Всупереч обережному консерватизмові столичних закладів культури головний охоронець музею Д. Горбачов наповнює фонди дивними, на тогочасний смак, подеколи досить попустими дошками, полотнами, рисунками, графічними відбитками. Невдовзі він поплатився за це відлученням від музею. Тепер кращі (і реставровані) твори цієї збірки, що дали поповнюється, введені в постійну експозицію ДМУОМ.

Нині знову виходять друковані дослідження, каталоги, публіцистичні статті, спогади, де перераховуються численні імена бойчукістів, починаючи з 1917 року.

Ось ці імена:

У 1917-1922 рр. в майстерні монументального мистецтва М. Бойчука вчилися В. Седляр, І. Падалка, Т. Бойчук, О. Павленко, С. Колос, А. Іванова, І. Бауман, О. Сахновська, К. Бородіна, М. Трубецька, І. Липківський, Т. Цимлова, К. Хіллер, Н. Іванченко, М. Азовський, Р. Лісовський, О. Лозовський, Г. Налепінська, В. Бура, Н. Хазіна (Мандельштам). Працювали в майстерні досвідчені митці С. Налепінська-Бойчук, Є. Сагайдачний, М. Касперович, І. Врона, бували К. Антонович, Б. Кратко, І. Плещинський. До другої генерації учнів належали О. Мизін, О. Бізюков, М. Шехтман, М. Рокицький, К. Гвоздик, Є. Холостенко, Н. Ріхерт, Н. Горбенко, О. Кравченко, К. Єлева, В. Кутинська, Г. Гіздер, О. Юнак. Учнями С. Налепінської-Бойчук (яка працювала і в майстерні Г. Нарбута) були О. Сахновська, М. Рубан, В. Бура. Учнями І. Падалки були М. Котляревська, В. Вовченко, О. Довгаль, Б. Бланк, М. Фрадкін, М. Зубар, з молодших — Дражевська, Денисенко, Білик. Не названі тут харківські й одеські монументалісти, що знаходилися в колі впливів Бойчука, співпрацювали з ним. Список цей неповний. Його можна продовжувати.

Немає потреби повторювати те, що вже сказане про останній період творчого життя М. Бойчука в українській літературі. Зупинимось лише на маловідомих або вкрай необхідних для контексту матеріалах, а зацікавлених відішлемо до відповідних доступних публікацій.

Мета ж львівської виставки бойчукістів 1990 р.— показати в оригіналах, репродукціях, архівних фотографіях твори станкового

малярства, графіки, декоративно-ужиткового мистецтва, монументальної творчості в можливій для організаторів повноті з тим, щоб одержати картину для аналізу образної, пластичної, соціокультурної й духовної еволюції бойчукізму.

Перші кроки київської школи Бойчука мають багато спільного з паризькою в концептуальному й пластичному розумінні. В них особливо відчутна заангажованість мистецтвом народного примітиву, прихильність до елегійних мотивів, ідилічних селянських образів, улюблених алегорій, сповнених розважливості, зосередженості й щирої простоти. Цим творінням не раз бракує професійного досвіду, зате є приадна довірливість, глибоке почуття.

В майстерні, як колись у цеху, панував той дух, що свого часу визначав відносини між майстром та його учнями [...] Бойчукові квартири: на далекій Татарці, пізніше на Підвальній, а в останні часи на Банковій вулиці — були завжди переповнені різноманітними зразками. Одні висіли на стінах, інші, як дорогоцінні скарби, були заховані в численних скринях і валізах і лише для вивчення в майстерні або для цікавого відвідувача виймалися. [...] Одночасно з навчанням відбувалися численні диспути й в майстернях, і в навчальних аудиторіях, і в приватних квартирах. Особливо цікаві були диспути після річних творчих виставок художнього інституту або ювілейних загальних виставок усіх видів мистецтва. [...] Але найкраще свідчить про його способи навчання — робота в майстерні, де разом розглядали зразки, разом робили оцінку. Навіть стіни майстерні були об'єктом праці. З них спочатку здирали старий тинк, рисували в натуральну величину шкці, підготовляли свіжий ґрунт для майбутніх фресок. Тут же виробляли всі види й форми фарб, аж до темпері включно, яку в ті часи не можна було ніде здобути.⁵¹

На "Татарці" було зфотографовано кілька фресок М. Бойчука і одна — Касперовича, збережені серед інших унікальних знімків в архіві А. Іванової, яка, за свідченням О. Павленко, записаним С. Білоконом, певний час після приїзду з Петрограду жила у Бойчуків.⁵²

Перша спільна робота другокурсників, виконана в експериментальних умовах за два літні місяці 1919 р. — розписи клейовими фарбами чотирьох корпусів Луцьких касарень в Києві⁵³ — була зчищена при ремонті 1922 р. З 14 великих композицій залишилося тільки три аматорські фотографії, опубліковані І. Вроною. Але й по них видно, як входять у творчу практику нові революційні теми, символічні образи нового життя, а з ними — нові плякатно-лубочні засоби, риси міського фолкльору.

Майстерня бере участь в "монументальній пропаганді", займається агітаційно-масовим мистецтвом, виготовляючи плякати, прикрашаючи агітпоїзди та пароплави, громадські

будинки до революційних свят недосконалими за технічним рівнем і недовговічними, зате наївно-радісними й бадьорими творами. Рідкісні фотодокументи з архіву А. Іванової дозволяють у цьому переконатися.⁵⁴

Бойчук зі своїми учнями в розмірно короткий час увійшов у всі галузі мистецького життя України. Кераміка, ткацтво, килимарство, друкарство (дереворити, книжкова графіка), скульптура — і навіть український ляльковий театр⁵⁵ вперше був відроджений бойчуківцями [...]

Велике враження справила на мистецький світ, ширші громадські кола і навіть закордонних відвідувачів серія портретів, виконаних бойчуківцями для кооперативного інституту. Цей характеристичний факт з життя школи вартий уваги. В часи новітнього українського ренесансу, в період розвитку української кооперації (1924–1927) з ініціативи проф. Ганчеля замовлено М. Бойчукові серію портретів кооперативних і громадських діячів, щоб прикрасити актову залу, вестибюль, коридори і бюра інституту. Коли праця була виконана і портрети розташовані на своїх місцях, почалися відвідини, оглядання і піднялася відома дискусія про художню вартість їх.

На нас портрети зробили колосальне враження. Передусім кількісно, потім одноманітністю оформлення (всі вони були в півторса, в однакових дубових рамах), а головне манерою виконання і спокійними тонами фарб. Серед портретів були: Шевченків, артільного батька Левицького, Маркса, Енгельса та інших, що в цей час у великій кількості і різноманітних формах були широко розповсюджені. Це давало можливість всесторонньо порівнювати портрети школи Бойчука з панівними стандартами. Пригадуємо, що нас вразила найбільше сама різниця між повсякденно баченими і тількишо виконаними образами. Крім загального портретного стилю (іконографічного), що характеризується спільною композицією, гармонією своєрідного портретного руху і гри спокійних фарб, у кожному портреті було щось ще своє, особливе, властиве лише цьому образу. Пригадується, яке колосальне враження справляли портрети на чужинців, що відвідували інститут. Портрети мали чи не більший успіх, ніж кооперативний і товарознавчий музей.⁵⁶

М. Бойчук завжди мріяв виростити колектив ремісників-творців, артистів, які не тільки володіють всіма секретами майстерности, але творять з великим духовним піднесенням і любов'ю. Ставлення до ремесла як до справи духовної культури звучить вже в досить давній статті "З нагоди коломийської вистави українського домашнього промислу", написаній М. Бойчуком у 1912 р., з глибоким почуттям роздумує він про традиції гончарства, різьби по дереву, килимарства, які збереглися ще в народі, а втрачаються сучасними професійними майстрами.

Ті нові речі, — пише він, — вигладжені й слизенькі форми викінченої, але банальної і не шляхетної, що в додатку цвітковані невідповідними взорами з вишивок — мимо їх старанности в обробці і викінченості, вони прикрі й нецікаві. Ніяк не згоджуюся з тими, що вважають се за поступ в нашій гончарній науці — се занепад *свідомости завдання* свого ремесла. [...]

Давні різьби, виконані незвичайно просто, з невеликим накладом праці, але з розумінням великої форми, мають вигляд величавий, монументальний, а новіші предмети, при шаленій педантерії в обробленню і накопиченню матеріалів неестетично ефектовних — виглядають хаотично і людям з незіпсованим смаком не можуть подобатися [...]

На старі килими можна дивитися як на зачаровані грядки, що на них ніколи цвіти не в'януть. Одні темні як земля, цвіти ясні — другі, як земля по дощі — треті жовті, як мохом порослі, висвітлені сонцем — інші сині, а цвіти на них, як з води виростають.

Старі майстри, коли засновували в килимах одним тоном великі латки, приміром тло, то не однаковими нитками скрізь, а мішали кілька відмінків тої самої краски і їх на переміну переплітали. Поперечні нитки снувалися покучерявлено. Коли таким способом тканий килим, то на ньому навіть звичайна чорна вовна дає багатий тон. Коли правильно, одноманітно проходять нитки впоперек цілого килима (як се тепер роблять), то і дуже чорні тони виглядають якось в'яло.

[...] Не треба думати, що на завсігди пропаде наше багатство вікових здобитків у всіх відногах штуки. Але щоб перегодуватися через зиму занепаду і тяжкий передновок, ми повинні позбирати остатки хліба, заки їх знайти можна...⁵⁷

Читаючи давній текст з архаїчною сьгодні мовою, дивуєшся не тільки з його актуальности, але й з шляхетної гідности, що постає з фундаментального знання й розуміння предмету, сили переконаности, посвяти, яка личить Вчителеві. Можна зрозуміти, чому думки, висловлені з таким пістизмом, западали в саме серце людей і лишалися там назавжди.

Василь Седляр, Оксана Павленко, Павло Іванченко, Бернард Кратко, Катерина Бородіна, Євген Сагайдачний підняли на високий професійний рівень Межигірський художньо-керамічний технікум, який став 1928 р. інститутом (закритий 1930 р.). Тут проходило серйозне мистецьке виховання молоді, вирощувалися кваліфіковані кадри для української промисловости, виготовлялися першорядні речі-твори.

Софія Налепінська, Михайло Бойчук, Кирило Гвоздик, Іван Падалка, Антоніна Іванова, Оксана Павленко, Галина Гізлер, Микола Азовський, Василь Вовченко, Микола Рокицький створювали проєкти килимів, декоративних тканин, вибіжок, і одночасно були монументалістами, рисувальниками, майстрами друкованої

книги, ілюстраторами. В. Седляр був автором чи не найкращих ілюстрацій до Шевченкового *Кобзаря*, І. Падалка — до *Слова о полку Ігоревім*, О. Сахновська — до *Лісової пісні* Лесі Українки.

В міру можливостей львівська виставка бойчукістів відбиває захоплене прагнення ренесансу в ужитковому мистецтві й відданість Ремеслу аж ніяк не для добробутних міркувань, а в ім'я "Саді", як інакомовно називав Григорій Сковорода життєтворну народну культуру.

Мудрий Сковорода подарував Бойчукові ще в 1910-их роках чарівний образ *Яблуні*: "Яблони не учи родить яблука, уже сама натура ее научила. Огради только ее от свиней, очисти гусень, отврати устремляющуюся на корень ея урыну..."

Символи народного філософа були органічно близькими етичним постулатам Михайла Бойчука, дидактичній сутності творинь бойчукістів, які плекали традиції національної "натури", взрошували Сад добра, закладений в природі кожної людини. Не випадково зображення Яблуні, Саду й Садівника, немов гасло, емблему своїх культуробудівних діянь найчастіше брали вони сюжетами і в монументальному, і в станковому малярстві, мотивами своїх рукотворних орнаментів.

(Незадовго до смерті Я. Музика створила цикл з семи графічних аркушів під загальною назвою *Символи Сковороди*. Це був своєрідний заповіт художниці друзям-митцям — заклик до повсякденного самовдосконалення, роботи над собою, самопізнання (Нарцис). В той же час це була мовчазна сповідь художниці про довічну, неослабну її прихильність до етичного вчення Бойчука. Ключ до її зізнання схований в аркуші *Яблуня*, сповненому експресії — слідів переживань, зв'язаних з долею високих поривів і борінь великого митця).

Під тиском критики, міняючи свої образні концепції, перехід від епічних, узагальнених образів до конкретних сюжетів, в яких "оспівувалися" героїка революційних подій, бойчукісти у складі АРМУ однак продовжували боротьбу з поверховим стилізаторством, етнографізмом, заземленим натуралізмом — з одного боку, з національним нігілізмом пролеткультівців і представників "лівого" мистецтва — з другого.

До другої половини 1920-их років позиції бойчукістів були міцними, цьому сприяв успіх на міжнародних виставках, радянських експозиціях за кордоном, на Всесоюзній виставці, присвяченій 10-річчю Жовтня у Москві.

Оцінку ролі бойчукістів у сучасному художньому процесі відбив "погляд зі сторони" Я. Тугендхольда, виражений у "Мистецтві жовтневої епохи":

Як же зрозуміти це несподіване явище? Українські художники шукають

традицій, на які вони могли б спертися, як на трамплін, для нового мистецького руху. Передреволюційних традицій тут нема, бо яка ж це традиція "етнографічна бутафорія" [...]? Та зате традиції є у високій майстерності далекого минулого — у фресках та іконах київських соборів, у дивовижній збірці ікон Ханенка, що стала Державним музеєм після революції. І українські художники в пошуках національного стилю орієнтуються не на Москву і не на Париж, а на свою ж Україну і ще далі — на праматір монументального мистецтва — Італію кватроченто.

Треба віддати належне живописові "бойчукістів" — в ньому зразкова монументальна зрівноваженість композиції (Рокицький *Яблуня*, Гвоздик *Пастухи*, Т. Бойчук *За самоваром*). В ньому прекрасна ритмічність ліній, в них теплий і м'який ліризм кольориту, щось дуже схвильоване й специфічно-задушевне, як в українській народній пісні. Характерно, що особливий інтерес викликають тут роботи на революційні теми. Такими є твори Мизіна *Барикади*, *Розстріл*, Шехтмана *Погроми*. Така маленька, майстерно зроблена робота Т. Бойчука *Кони* — дві кістляві шкапи часів голоду й падежу худоби на Україні. Можна сперечатися про вірність нормального підходу цих художників до революційної тематики, та не можна заперечувати глибокої широти й серйозності їх переживання революції. Таких речей ми не багато бачили в нас. Можливо, що тут є ще й об'єктивна причина: Україна — найбільш багатострадална частина нашої країни, що найтяжче потерпіла від усяких батьок, своїх і чужих генералів [...]. Тут тема про погром (*Погроми* Шехтмана) перестає бути предметом архівської ілюстрації, епізодом, "анекдотом" — вона стає епосом [...].

Все ж... Як не поважна тенденція художників АРМУ відродити монументальний живопис у сучасних умовах, тут постає перед нами цілий ряд сумнівів. [...] Чи не перетвориться весь цей традиціоналізм в ту догму, яка законсервує молодий український живопис "під старинку"? Чи не стане технічна майстерність минулого самоціллю? І чи не позбавить ця статична іконність український живопис мужности?⁵⁸

Проблеми бойчукізму стали темою всесоюзного обговорення.

Наслідком широкої популярності й визнання було творче відрядження М. Бойчука, С. Налепінської-Бойчук, В. Седляра, І. Падалки у листопаді 1926 — травні 1927 року до Західньої Європи — Німеччини, Франції та Італії. Небуденність цієї події викликала численні газетні та журнальні інформації про подорож, зустрічі з європейськими митцями.

Невдовзі після повернення М. Бойчука з-за кордону почалася робота над розписами Селянської санаторії ім. ВУЦВК в Одесі, що "було першою в Радянському Союзі спробою вирішення в широкому масштабі складних проблем монументалізму, здійснених за розгорнутим ідейно-тематичним задумом".⁶⁰ Тут працювали з М. Бойчуком його учні й кілька одеських монументалістів. Архівне вирішення інтер'єрів у поєднанні тематичних фресок, широко

репродукованих у свій час, з ритмами орнаментального декору. Відтворює вона й постаті художників у процесі роботи.⁶¹

Фрескам санаторії в Хаждибеївському лимані присвячено багато сторінок хроніки й мистецтвознавчої літератури. Додамо від себе, що цьому великому починанні, яке можна вважати кращим із здійснених монументальних творінь бойчукістів третього періоду, при помітній компромісності в просторовій інтерпретації динамічних багатофігурних сцен в душі "національної романтики",⁶² при відчутному нальоті святковости властиві епічність і гуманістично-ліричний настрій загального ладу. Це дозволило упередженій критиці розвинути давній закид, що тепер стає небезпечним — про "селянську домінанту" у світогляді Бойчука і бойчукістів.

Надходили часи кругової облоги, коли почали по одному зникати учні (І. Липківський, О. Кравченко), коли кожне критичне зауваження набирало сили політичного звинувачення. М. Бойчук був змушений захищатися останніми аргументами:

Я заявляю, що всі зусилля зіпхнути мене в болото реакції, звідки б вони не походили, будуть марні. 16 років моєї безупинної мистецької і педагогічної праці, з яких 10 — в радянській школі, вихованця ряду художників, що показали себе як радянські фахівці, є достатнім доказом моєї участі в будівництві соціалістичної культури на Україні.⁶³

Намагаючись уникнути знанісних переслідувань, М. Бойчук приймає пропозицію директора Ленінградського інституту пролетарського мистецтва Маслова на роботу за сумісництвом.⁶⁴ З 1 вересня 1930 р. М. Бойчук займає посаду завідуючого катедрою композиції на факультеті монументального живопису, і рівно через місяць вже знайомить методичну раду з програмою з композиції, яку він розробив і яка дістає схвалення. Але й тут він не має спокою. Його особиста справа складається здебільша з телеграм-викликів та відповідей. Остання, з 12 жовтня 1932 р., важлива для розуміння стану кореспондента: "Состояние здоровья препятствует выезду в Ленинград, местные организации решительно не отпускают Киева. Бойчук".⁶⁵ ("Стан здоров'я перешкоджає виїздові у Ленінград, місцеві організації рішуче не відпускають з Києва. Бойчук").

У квітні 1932 року під гаслом переходу на позиції соціалістичного реалізму відбулася реорганізація всіх мистецьких об'єднань. Ліквідується й АРМУ. Керівництво мистецтвом переходить на рейки державного централізму. У виданні *Большой советской энциклопедии* цих років написано: "Сталін раз і назавжди визначив шляхи українського мистецтва".

Після самогубства М. Скрипника ідеологією української

культури керує А. Хвиля. Його вимоги до митців недвозначно сформульовані у Відкритому листі оргкомітету Спілки радянських художників і скульпторів з 2 квітня 1934 р.:

Українське мистецтво в боротьбі з націоналізмом зробило у відображенні нашого життя великий крок уперед. Але поруч з ним і виставка ескізів показала недостатню якість і майстерність наших творів. За часи "розквіту" формалізму, який був головним знаряддям буржуазного впливу на наше мистецтво, наші художники, приділяючи головну увагу формальним шуканням, відійшли від використання природи, створюючи стандартний схематичний тип робітника, колгоспника, людини взагалі.

Отже, ми повинні звернути увагу не лише на композицію, колір та культуру рисунка, а й на грамотність побудови людських постатей, використовуючи для цього живих конкретних героїв нашої доби.

Повернувшись із Ленінграду, М. Бойчук найбільше часу буває в Харкові, де живе й викладає в інституті І. Падалка, працюють Б. Кратко та Ж. Дідно. Тут створилося товариське середовище вже тоді, коли О. Павленко із В. Седляром розмальовували Палац піонерів (1929-1930).

У Харкові починається найграндіозніша за розмахом робота бойчукістів — оформлення новозбудованого Червонозаводського театру. З Бойчуком тут працюють І. Падалка, К. Гвоздик, В. Седляр, Б. Кратко і Ж. Дідно, приїздить з Москви О. Павленко.

Розміри фресок сягали 40 метрів. Ідейно-тематична програма відповідала державним вимогам і вкладалася за формою у тріюмфально-динамічну тектоніку активно насадженого бюрократичного неокласичного стилю, що повсюдно відбивався у барабанних ритмах військових маршів, святкових походів та парадних зустрічей, які в авторитарних масштабах завойовують кон'юнктуру соціалістичного реалізму, панують на офіційних виставках, в архітектурних спорудах.

Вдивляючись у репродукції цих розписів, що відбивають, як писалося, патос соціалістичних перетворень і оптимізм героїчних звершень, не можна не відчутти, як відбився політичний натиск на відході від давніх творчих установлень, за виключенням хіба технічної майстерності, на відмові від колишніх етичних постулатів щодо місії мистецтва. Державний контроль над мистецтвом надав усьому комплексові будови разом з поліхромією й пластичним декором пишномовности, помпезности, імперського офіціозу, що наближало останній опус бойчукістів до ходульних зразків, поширених в країнах тоталітарного режиму 1930-их років.

Старі репродукції, що стали документами доби, розсекречують механіку тиску на творчу особу.

Учасниця розписів О. Павленко згадує, як П. Постишев

викликав до себе Михайла Бойчука затверджувати ескізи фресок, як регулярно представники влади приходили спостерігати за роботою. Через 45 років художниця розповідає про відвідини Й. Косіора, "невисокого, голова непропорційно велика, геть лисого, з трошки витришкуватими очима", який зробив влучне зауваження: "Подивіться, які вони у вас молодці! А де ж такі, як я?"⁶⁶

Оксана Павленко нічого більше не додає. Та, порівнюючи фотографії величезного картону *Свято врожаю* (М. Бойчук, К. Гвоздик) і вже закінченої фрески, знаходимо в останній свіжі доповнення — портрети Сталіна, Постишева та Косіора, якими "озбросні" зраділі колгоспники. Напевно, саме для цих доповнень була викликана портретистика М. Юнак. (В ті ж роки М. Бойчук виконує подібний картон для панорамного килима *Обжинки*,⁶⁷ що потрапляє на Республіканську виставку українського народного мистецтва 1936 року).⁶⁸

Поруч з встановленим картоном *Свято врожаю* зфотографований сам Михайло Бойчук — понура постать, засмучене лице, пронизливий погляд на глядача. Можливо, в ньому — усвідомлена наруга?

Складний вираз на обличчі товариша відтворив Б. Кратко у скульптурному портреті, що дійшов до нас єдиною репродукцією в каталозі. Він зобразив митця, який прагнув і вмів чути минуле й творити для майбутнього. Зобразив розгубленим, з примусовою усмішкою на устах — Бойчука, що зрадив бойчукізмів...

Моральна й фізична страта художника, смерть його друзів-митців, загибель їх творів не викреслили бойчукізму з історії мистецтва. Він відроджується, мов фенікс, постає з попелу.

Серед митців на східних, а особливо на західних землях України і в творчих лябораторіях тих, хто живе поза Батьківщиною, спорадично та, можливо, закономірно поновлюються спроби зачерпнути з живих ще джерел, з яких черпав свою духовну силу й розуміння етичної природи творчості Михайло Бойчук.

Адже культуру народу, поки він живий, знищити неможливо.

Тому львівська виставка була присвячена не лише бойчукістам та їх мистецтву, розпорошеному, призабутому, недостатньо дослідженому, але й тим, хто, усвідомлюючи значення цих духовних цінностей для історії культури, зберіг їх, часом ціною значних особистих зусиль.

---

1. Є. Бачинський, "Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбарів на чужині. Спомини старого емігранта за роки 1908-1950", *Нові дні* (Торонто), вересень 1952, стор. 19-20

2. Витяг з 6 червня 1960 р. з академічного звіту про навчання М.

Бойчука у Краківській Академії Мистецтв від 1899 до 1904 р. і нагородження срібною медалею.

3. Ж.-Ю. Мартен, К. Наггар, "Художественные связи: Париж—Москва", Каталог выставки *Москва—Париж, 1990-1930*, (Москва, 1981), стор. 52.

4. М. Александрович, "Суксес українця на парижській осінній виставці", *Діло* (Львів), ч. 158, 1909, стор. 3.

5. Портрети С. Жеромського та його сина Адася (1904), виконані в імпресіоністичній манері, в душі Л. Вичуловського.

6. *Артистичний вістник* (Львів), 1905, зошит 5, стор. 58-62.

7. П. Асеева, *Украинское искусство и европейские художественные центры. Конец 19 — начало 20 века* (Київ, 1989), стор. 108-109.

8. Є. Д-ський (псевдонім Є. Бачинського), "Вистава незалежних та українські малярі", *Діло*, чч. 151-153; Я. Струхаманчук, "З паризьких вражнь", *Діло*, чч. 156-157, 1910.

9. Я. Тугендхольд, "Письмо из Парижа", *Аполлон* (Москва), ч. 8, 1910, стор. 17-18.

10. Автограф М. Бойчука: *Облікова картка педагога Інституту Пролетарського Мистецтва*, НБА АХ СРСР, ф. 7, оп. 3.

11. Г. Налепінська-Печарковська (сестра С. Налепінської-Бойчук), *Життєписи*, рукопис, Архів Г. Налепінської-Печарковської.

12. В газеті *Наша культура* (Варшава), ч. 6, червень 1977, репродуковано фотографію, на якій зображені Х. Шрамм, М. Касперович, молодий поет Т. Налепінський, С. Бодуен де Куртене, С. Налепінська, С. Сегно, Я. Левковська і сам М. Бойчук.

13. Є. Бачинський, стор. 17.

14. Там же.

15. Там же, стор. 20.

16. Г. Налепінська-Печарковська, *Життєписи*.

17. Бодуен де Куртене, Ян, Іван (1845-1929) — польський вчений-мовознавець, професор кількох російських та польських університетів, з повагою ставився до М. Бойчука.

18. Z. Bauduin de Courtenay, "Freski Pompejanskie", «Biuletyn sekcji Historii Sztuki przy Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie», 1930.

19. Лист С. Налепінської до М. Бойчука, 1912, число 1 (копія), Архів Г. Налепінської-Печарковської.

20. Н. Асеева, стор. 115.

21. "Sztuka" (Lwów), 1913 стор. 65

22. "Stownik artystów polskich" (Wrocław: Ossolineum, 1971), т. 1, стор. 282-283.

23. Є. Бачинський, стор. 20.

24. Нині вулиця І. Труша.

25. М. Голубець, *Галицьке малярство* (Львів, 1926), стор. 25-27.

26. *Двадцятьп'ять-ліття Національного Музею у Львові*, збірник (Львів, 1931), стор. 10-15.

27. Н. Асеева.

28. Айналов Дмитро (1862-1939), російський історик мистецтва, з 1903 р. професор Петербурзького університету, автор праці *Еліністичні основи візантійського мистецтва* (1900).
29. Лист С. Налепінської до М. Бойчука.
30. Вінтеровський Леопольд (1886-1927), закінчив Краківську Академію Мистецтв 1897 р.
31. Лист С. Налепінської до М. Бойчука, число 3 (копія), Архів Г. Налепінської-Печарковської.
32. "Несколько замечаний по поводу реставрации живописи в России", *Аполон* (Москва), ч. 5-6, 1912, стор. 220-222.
33. Лист С. Налепінської до М. Бойчука.
34. *Каталог 8-ої вистави АНУМ* (Львів, 1936).
35. ЦДІА УРСР, Львів.
36. Є. Бачинський, стор. 18.
37. С. Гординський, "Люди, ідеї, твори. 50 років українського образотворчого мистецтва", *Збірник Об'єднання українських письменників "Слово"* (Нью-Йорк, 1968), ч. 3, стор. 457.
38. Там же.
39. М. Dragan, "Malarstwo Ukrajinskie", «Sygnaly», 1 березня 1934.
40. Т. Свенціцький, *Двадцятьп'ять-ліття Національного Музею у Львові*, стор. 15.
41. С. Гординський, *Павло Ковжун, 1896-1939* (Краків—Львів: Українське видавництво, 1943).
42. Л. Б., "У Ярослави Музики", *Назустріч* (Львів), 16 грудня 1935.
43. Там же. Практичну реставраційну роботу у цьому музеї Я. Музика продовжувала до 1948 р.
44. "Листи В. Седяра до О. Павленко. 1929 р.", публікація С. Білокона, *Культура і життя* (Київ), ч. 15, 9 квітня 1969.
45. М. Пеньковська (П. Ковжун), "Ярослава Музики. З нагоди вистави її творів", *Жінка* (Львів), 15 грудня 1935.
46. Лист І. Врона до Ярослава Бойчука з 8 червня 1968 р. (Ярослав Бойчук односелець і палкий прихильник М. Бойчука, збирач інформацій про нього. Жив у Празі), Архів Г. Налепінської-Печарковської.
47. С. Гординський, *Павло Ковжун, 1896-1939*.
48. І. Врона, *Культура і революція* (Київ), 1928, стор. 18.
49. С. Гординський, стор. 463.
50. І. Врона, "Стенные росписи на Украине 1919-1920 гг.", *Искусство* (Москва), ч. 10, 1968, стор. 35-39.
51. Ів. Вигнанець, "Михайло Бойчук", *Арка* (Мюнхен), ч. 4, жовтень 1947, стор. 19-24.
52. С. Білокінь, "Біля яблуні", *Україна* (Київ) ч. 5, 1985, стор. 23-27.
53. І. Врона; "Стенные росписи на Украине 1919-1920 гг."
54. С. Білокінь наводить також факт участі бойчукістів у конкурсі на завісу для робітничого театру на Лук'янівці, в якому брав участь і М. Бойчук. Першу премію дістав проєкт М. Трубецької.

55. У Межигірському художньо-керамічному технікумі, під керівництвом П. Горбенка.
56. Ів. Вигнанець.
57. *Літературно-науковий вістник* (Київ) 1912, книга XI, стор. 344-347.
58. Я. Тугендхольд, *Искусство октябрьской эпохи* (Москва, 1930).
59. В архіві А. Іванової збереглася як унікальна фотографія панорами Парижу — натовпу на набережній Сени (ще до її закриття), Нотр-Дам на горизонті. Можливо, її зробив М. Бойчук.
60. І. Врона, стор. 86.
61. На фотографії видно М. Бойчука, М. Рокицького, О. Мизіна, К. Гвоздика, М. Шехтмана, А. Іванову. В роботі брали також участь М. Павлюк, Г. Довженко, О. Бізюков, що виконували спеціально розроблені орнаменти, та скульптори В. Кратко й Ж. Дідно, яким належали барельєфи на порталі. Сюжетні сцени на теми оранки, насадження садів, санаторного лікування селян, сільської кооперації, свята врожаю чергувалися з фресковими зображеннями Маркса, Леніна, Шевченка, Франка та інших, виконані В. Кисиленком і М. Юнаком.
62. Що наближало їх до фресок Д. Рівери. Ці аналогії обговорювалися. Дивись В. Седляр, "Дієго де Рівера", *Критика*, ч. 7, 1928 (Публікація С. Білоколя: *Культура і життя*, ч. 15, 9 квітня 1989, стор. 4).
63. М. Бойчук, "О Бойчуке и бойчукизме. Письмо в редакцию", *Вечерний Киев*, 26 квітня 1929.
64. На запит Інституту Головпрофос рекомендує М. Бойчука, живописця-монументаліста, "що має високу художню культуру". (НБА АХ ССРСР, ф. 7, оп. I, ед. хр. 918).
65. НБА АХ ССРСР, ф. 7, оп. I, ед. хр. 958; ф. 7, оп. I, ед. хр. 46.
66. Л. Череватенко, "Півтора дзвонки до Оксани Павленко", *Україна* (Київ), ч. 20, 1989, стор. 11-14.
67. *Живопис і скульптура*, Альбом, 1935, зошит I.
68. А. Жук, *Український радянський килим* (Київ: "Наукова думка", 1973).
69. *Каталог 6-ої української художньої виставки* (Харків, 1935).

ЗАХІДНЯ КЛЯСИКА НА СЦЕНІ ТЕАТРУ «БЕРЕЗІЛЬ»

Наталія Чечель

Леся Курбас, постійно працюючи над сучасним репертуаром, залучав акторів "Березоля" до театру Шекспіра, Меріме, Гюго, Шіллера. Він будував свій театр, орієнтуючись на світову класику і нову українську драматургію.

В *Едіпі-царі* Софокла, що його Курбас поставив ще у 1918 році в "Молодому театрі", головною дійовою особою і дружньою головному героєві силою став вишукано пластичний хор трагедії. Цар Едіп у виконанні Леся Курбаса — духовний автопортрет художника, його моральних пошуків і душевного неспокою того часу. *Макбета* Шекспіра Курбас уперше поставив у 1920 році в Київському драматичному театрі в дусі тираноборчих настроїв громадянської війни. Режисер прагнув показати на сцені "Шекспіра-поета" і "Шекспіра-театр" (визначення Л. Курбаса), досягти єдності слова і жесту. Він надавав поетичному текстові Шекспіра адекватної пластичної форми. Глибина думки й емоційна насиченість відзначали гру Л. Курбаса-Макбета та Л. Гаккебуш-Леді Макбет.

Продовжуючи пошуки нових, більш активно діючих на глядача форм і засобів художньої виразності, справу виховання нового покоління акторів і режисерів, Курбас у 1922 році створює у Києві експериментальне художнє об'єднання "Березіль". Очоливши театр-лябораторію, в який входило чотири творчі майстерні, режисерський штаб, станція систематизації досвіду, музейна і соціологічна комісії, Курбас розробляє свою режисерську систему і створює свою концепцію революційного театру. Він прагне до безпосереднього контакту з дійсністю, зі своїм сучасником — глядачем. Ідея театру-общини, яка була популярна ще в "Молодому театрі", зазнає деяких змін. На театр покладається місія пророка, вчителя, носія революційного світогляду; театр, на думку Курбаса, повинен вражати глядача, передавати йому свої ідеї.

Якщо в перших виставах "Березоля", таких як сценічна композиція *Рур, Газ* Г. Кайзера, *Людина-маса* за Е. Толлером, *Протигази* С. Третьякова використовувалась експресіоністська символіка, яскраві плякатні і фарсові засоби, то в середині 20-их років театр поступово відмовлявся від плякатної однозначності й агітаційної загостреності, вступаючи у більш складні взаємовідносини з навколишнім життям.

У 1924 році в театрі "Березіль" Курбас пропонує нове тлумачення шекспірівської трагедії. (Прем'єра вистави відбулася 1

квітня 1924 року в Києві). Театральний експеримент дав несподівані й плідні результати.

Макбет, — стверджував Курбас через рік після прем'єри на засіданні режисерського штабу 22 квітня 1925 року, — як у справжньому епосі, належить "Укладу", сучасному йому суспільному "Порядку" і веде боротьбу з ним. Повстаючи проти "Зла", страждаючи від сумнівів і пристрастей, Макбет, за Курбасем, творить ще гірше зло і поглинається ним.

У виставі Курбаса чітко побудоване драматичне дійство розгортається у формі стародавнього епосу і сучасного експресіоністського театру, буфонати і трагедії. Спектакль розповідав про те, як жадоба влади зламала не одну людську долю, загубила не одне життя. Індивідуалістичний бунт Курбаса розцінював як трагічну неминучість, яка, будучи приреченою на поразку, повторюється без кінця.

Образний лаятмотив жорсткого й аскетичного спектаклю Курбаса — закривавлена ніч, ніч із зарізаним сном (оформлення В. Меллера). На фоні цегляної задньої стіни порожньої, затягнутої чорним сценічної коробки, рухалися станки і блідо-зелені щити з написами червоною фарбою: "Провалля", "Замкові ворота", "Макбет", "Заля". Люди, освітлені тривожним світлом прожекторів, опинялися на протязі історії. Рухи акторів, одягнених у стилізований одяг з деталями військової форми, були підкреслено ламані, гротесково загострені. В конструктивістську графіку *Макбета* вривалися різкі крики дійових осіб, регіт воротаря-блязня — А. Бучми, який читав в інтермедіях об'яви і кидав у залу сатиричні репліки на злобу дня: від сучасної політики до внутрішніх справ театру. (Бучма з'являвся також і в образі єпископа). Загострюючи концепцію спектаклю і встановлюючи якісно нові взаємовідносини між актором і глядачем, Курбас уперше в українському трагічному театрі застосовує метод відсторонення й іронічної оцінки того, що діється: зігравши епізод, актори "виходили з образу" — йшли за куліси підкреслено повсякденною ходою, сценічна дія перебивалася інтермедіями й пантомімами (сзуїти, присяга воїнів, сінокіс, таїнство коронування — чехарда королів). Режисер звертав особливу увагу на асоціативність сценічної образности. У спектаклі звучав орган. Трагічні злети поєднувалися в театральній постановці з фарсовою соковитістю й іронічною холодністю. Музика Масканиї, Палестрини і Шуберта, марш Шумана переривалися сигналами, звуками барабану або труби. (Музичний супровід композитора А. Буцького). Нервовий ритм спектаклю був то швидкий, то уповільнений, з моментами повної статички. Почуття були оголені і льокально виражені. Настороженість, переляк, страх, лють, радість різко змінювали одне одного. Актори говорили то скоромовкою, то співуче, простягали руки, шарахалися, метушилися. Вони діяли

часом, як сомнамбули, маріонетки. І все — за ретельно продуманим пляном.

Розвінчуючи честолюбців і владолюбців, розповідаючи про прозаїчну повторюваність злочинів у боротьбі за владу, розширюючи межі часу, Курбас тлумачив історію Макбета узагальнено, як повчальну притчу.

В *Жакерії* за Меріме театр продовжує пошуки, які він розпочав у *Джیمмі Гігґінсі* за Сінклером (1923) і *Макбеті* Шекспіра (1924), прагне до глибокого, багатогранного розкриття своєї теми за допомогою епізації театральної постановки. У спектаклях "Березоля" цього періоду використовуються принципи документалізму, написи і плякати, що пояснюють і коментують сценічну дію, ефекти монтажу, відчуження, форми притчі, баляди. Все це нагадує пошуки молодого Брехта, який створює естетику свого епічного театру. Виявляючи риси історизму у своїх постановках, Курбас разом з тим — в душі театральної естетики 20-их років — актуалізує клясику. Курбас в цей час, як і Меєрхольд, захоплюється жанром трагіфарсу. Синтетичний стиль театру "Березіль" пов'язаний з багатим досвідом українських народних театральних вистав, яким була властива мальовничість фарб, поетична музичність, іскрометний гумор, сміливе сполучення трагедійних і комедійних інтонацій. Театр веде активний діалог зі світовою клясиною і національною художньою традицією.

Спектакль *Жакерія* за Проспером Меріме, який поставив Борис Тягно і Лесь Курбас, київські глядачі вперше побачили 12 листопада 1925 року. В *Жакерії* народне повстання було показано як бунтівна вибухова вогняна стихія, але разом з тим сліпа і жорстока. Масове видовище було забарвлене тривожно-експресіоністськими і героїко-романтичними барвами. Фолкльорна образність сценічного рішення надала виставі святкового ігрового характеру.

Розуміння героїчного у театральної естетиці Курбаса складалося під впливом сучасних революційних подій і національного фолкльору, який відображав багатостраждальне життя українського народу. Режисер Тягно і художній керівник постановки Курбас наповнили *Жакерію* повітрям історії. ("Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації і бредуть народи, і віки, і сам час...", — писав М. Хвильовий). Разом з історичними спогадами в *Жакерію* увірвалися реальні тривоги і пристрасті сучасності. "Ми бачимо в *Жакерії* середньовічний бунт васалів, — писав Ю. Смолич у харківській газеті *Культура і побут* 3 січня 1926 року, — і пізнаємо в мистецькому перетворенні анархічну селянську стихію, таку знайому нам в часи громадянської війни. З-за асортиментів середньовіччя повстають знайомі моменти з селянських повстань на Україні".

У режисерському задумі Тягна *Жакерія* постала як трагедія темної, по-дитячому наївної, безпорадної і анархічної маси — головного героя подій. При всій стихійності боротьби повсталі селяни мали свого ватажка — брата Жана. Й. Шевченко в рецензії на виставу писав: "Широкими, яскравими лініями креслить Бучма постать монаха Жана..." (*Комуніст*, Харків, 23 жовтня 1926). В Амвросія Бучми будо надхненне обличчя, вогненний погляд, поривчасті рухи, піднесений тон.

Взята за основу п'єса Меріме була скорочена і композиційно перебудована. З'явилися нові сцени, нові дійові особи (блазень Буфон, шинкар Абрамсон, вчений), деякі герої дістали нові характеристики. П'єса була розділена на епізоди, які контрастували своїм ритмом і настроєм.

"Всесвіт, — підкреслював Лесь Курбас на засіданні режисерського штабу 4 лютого 1926 року, — побудований за принципом безкінечних співвідношень". Розбиваючи художній твір на частини і вільно співвідносячи їх між собою, Курбас будував художню концепцію реальності шляхом сценічної синтези. "Мистецтво, особливо театр, — писав Курбас у своєму щоденнику, — це могутній засіб перетворення матерії".

На перший погляд, у 20-их роках існує ясність співвідношень. З одного боку опозиція критичної думки, з другого — оптимістичне сприйняття революції як доброї сили, віра в те, що зло — це залишки, щось другорядне, скороминуше. Гротескову картину старого світу "Березіль" розгортав у *Золотому череві* Ф. Кром-мелінка в постановці Курбаса, *Пролозі* Л. Курбаса і С. Бондарчука та деяких інших виставах періоду 1926—1927 років. У новій самостійній роботі молодого березільського режисера Бориса Тягна — спектаклі *Король бавиться* В. Гюго в перекладі М. Рильського, прем'єра якого відбулася 19 березня 1927 року в Харкові, в гострих гротескових засобах розігрувалася трагедія блазня Трібуле, який збунтувався проти свого нелюдського становища. Театр, складаючи пісню про маленьку людину ще з *Джиммі Гіггінса*, йшов шляхом поглиблення психологічних характеристик і положень п'єси. Драма Гюго у постановці Тягна набула трагедійного масштабу.

Сальонова вишуканість і елегантність, які панували у двірських епізодах спектаклю *Король бавиться*, подавалися в карикатурному трактуванні. Підкреслюючи тему гедонізму, театр ставив п'єсу Гюго немов би в стилі рококо. У найрізноманітніших варіаціях двірських церемоній і забав театр демонстрував фаєрверк сатиричних характеристик. Постановник загострював конфлікт між блазнем Трібуле й королем, його оточенням і, сміючись, викривав світ, який прогнів і прирікає маленьку людину до постійного горя і відчаю.

Прискорені темпи соціалістичного будівництва поряд з ентузіастичним устремлінням мас містили небезпеку нівелювання особистості. Прекрасна ідея і могутня держава давили і підіймали своєю надлюдською неосяжністю. Море гасел, наказів та закликів поглинало доцільність щоденної скромної праці, первинність природних почуттів та потреб, вікових законів співіснування.

Сценічний простір розділено навпіл. З одного боку — двір будинку Трібуле: грубо збита дерев'яна лава і сходи, що ведуть нагору — чи на горище, чи на терасу; з другого — умовне зображення королівського палацу: на фоні чорної стіни праворуч викарбовано білий абрис арок, зверху нависає королівський герб. Над усім домінувала чорна рухома оксамитова завіса. "Особливо гарна оксамитова чорна завіса, що повзла вгору, — читаємо в рецензії на виставу. — Вона робить три діла відразу: посилює враження «ночі-чорнильниці», підкреслює грозу й зливу, і попереджує своїм погрозливим провалом про трагічний кінець" (*Пролетарий*, Харків, 30 березня 1927).

Блянш-О. Даценко і блазень Трібуле-Й. Гірняк самітньо протистояли величезному холодному світові, що їх оточував. Чітка несподівана інтонація, перенаголошене слово, "перетворений" (термін Курбаса) гіперболізований, експресивний жест, підкреслені рухливі вуста і пронизливий погляд трагічних очей на вибіленому обличчі Трібуле, вдягнутого в яскраве вбрання блазня-горбуна, двірської ляльки. Гра Йосипа Гірняка — одного з найталановитіших акторів театру Леся Курбаса — інтелектуала, лицедія — "розумного арлекіна" (термін Курбаса) — нервового, збудливого, виразного, — являла собою справжній психологічний гротеск.

Дочка Трібуле Блянш перетворилася у спектаклі на мовчазний персонаж. О. Даценко-Блянш будувала свою роль на лаконічній пантомімічній грі. В листі до автора актриса згадувала, що для неї особливо важливим "не загубити внутрішньої зосередженості" в цій ролі. "Блянш не говорила, але слухала (це був її «прийом», завжди була активна в цьому, звідси і особливості її поведінки і ні в якому випадку *не було*.. в цьому характері її пластики ніяких ілюстративних і побутових жестів". На образі Блянш лежав знак приреченості. Мрійлива, меланхолійна Блянш-Даценко грала на флейті й вслуховувалась в її ніжні звуки.

Театральна естетика Курбаса ґрунтувалася, як вже говорилося, на синтезі різних художніх стилів і методів. Посєднання експресіоністської загостренности й романтичної трагедійности властиве більшості вистав "Березоля". Для Курбаса "німецькі експресіоністи при всій їхній одірваності від справжнього стержня історії, були типовими активістами, які щось од світа хотіли, якимсь хотіли його бачити, якимсь змінити" (Леся Курбас, "Сьогодні

українського театру і Березиль". Промова на театральному диспуті в будинку ім. Блакитного, Бібліотека журналу *Вагліте*, Харків, ч. 9, 1927, стор. 30). Курбас вважав, що нова німецька драма і взагалі сучасність має багато спільного з епохою "шторм унд дранг", що їх об'єднує волелюбний, протестуючий характер (Див.: Лесь Курбас, "Нова німецька драма", *Музагет*, Київ, ч. 1—3, 1919, стор. 116).

Бунтівний дух Шіллера надихав Курбаса. Спочатку його цікавили *Розбійники*, але потім пляни змінилися і в "Березолі" почали працювати над *Змовою Фієска в Генуї*. "В цій п'єсі славетний драматург передає весь молодий запал нової німецької буржуазії", — вважав режисер (*Робітничка газета пролетар*, Харків, 11 листопада 1928).

Одночасно з постановкою *Змови Фієска* Курбас працював над *Войцеком* Георга Бюхнера. П'єса Бюхнера не була поставлена в "Березолі". Майже готову виставу, в якій Войцека мав грати Й. Гірняк, його дружину — С. Федорцева, офіцера — В. Блавацький, лікаря — М. Крушельницький заборонив репертуарний комітет НКО. Прем'єра передбачалася на листопад 1927 року. (Мабуть, занадто гостро звучала тема нівелювання і розпаду особистости, фатально тяжкого становища простої людини).

Курбас почав роботу над *Змовою Фієска в Генуї*, змінивши Януарія Бортника, який у 1928 році очолив театр сатири і музкомедії "Веселий пролетар", що відкрився у Харкові. Прем'єра спектаклю відбулася 11 листопада 1928 року в Харкові.

Текст *Змови Фієска в Генуї* театр змонтував як сценарій. Окремі епізоди швидко змінюють один одного. (Картини першої дії: "За завісою", "Бенкет", "Кімната Веріни"; друга дія: "Леонора і Джулія", "Кімната Джанетіно", "З картиною", "Вулиця"; третя дія: "Замах на Фієско", "Будуар", "Змова у Фієско"; четверта дія: "Повстання"). Різко змінюється їхній характер і ритм. П'єса скорочена, змінена її композиція, переставлені деякі смислові акценти — все для того, щоб посилити тему заколоту, що назриває.

У виставі немає постаті добродушного дожа, поважного благородного старця Андреа Дорія. Джанетіно Дорія не племінник дожа, не претендент на престол, а герцог. Він — володар Генуї, грубий тиран, який розтоптав свободу і честь республіки. Таким чином у театральному варіанті тексту Шіллера у порівнянні з оригіналом змінений розподіл сил. На сцені — варвар-тиран Джанетіно і бунтівник Фієско, який піднімає республіканське повстання проти тиранії.

Змова Фієска в "Березолі" пронизана сучасними мотивами, які виявляють політичний зміст п'єси. Курбас, як завжди, обирав твір з широким простором для філософського мислення та історичних аналогій, шукав у клясичній постановці вирішення питань, які його

хвилювали на той час. У багатьох виставах Курбас розмірковує над проблемами влади, героя, юрби і героїчних діянь. На порозі "великого перелому" 1929 року український режисер-новатор розгортає у шіллерівському спектаклі картину переродження прогресивних республіканських ідей, морально-психологічну драму роздвоєння революціонера. ("І тепер я маю одне тільки право: нікому, ніколи й нічого не говорити, як розколось моє власне «я». М. Хвильовий "Я").

Відчуваючи відверту антипатію до культу сили, тиранічної влади, яка будується на демагогічних перекручуваннях високих ідей, Курбас з захопленням дивиться на Фієско-бунтаря, але засуджує Фієско-владолобця і відстоює аскетичне шире республіканство Веріни, спрямоване на загальне добро і суспільну рівність. У спектаклі театру "Березіль" протистояли один одному два герої — реальний та ідеальний. У привабливому Фієско засуджувалося честолюбство і владолобство, а в суворому Веріні оспівувалося самовідречення і беззавітне служіння народові. (Зауважимо, що у виставі була пом'якшена ідейна колізія між "елінством" та "назарейством", розроблена Шіллером на рівні трагічного конфлікту Фієско й Веріни. Революціонер Фієско-О. Сердюк, зважаючи на об'єктивні умови заради власних інтересів, перетворювався в "реального політика", насправді — перероджувався. Борючись з тиранією Джанетіно Дорія, він не міг запропонувати народові нічого, крім нової тиранічної влади.

Оскільки Україна не мала політичної державної самостійності після 1654 року (за винятком недовгого існування УНР), зловісна тема боротьби за королівську владу, властива шекспірівському *Макбетові*, була для неї неактуальна. Тема повстання сприймалась набагато гостріше, як і тема зради своїх співвітчизників, товаришів по зброї. В *Тарасі Бульбі* Гоголя, *Полтаві* Пушкіна, *Саві Чалому* Карпенка-Карого, *Богдані Хмельницькому* Корнійчука серед інших розглядаються трагічні колізії зради, відступництва й переродження.

Фієско в тлумаченні театру і виконанні Леся Сердюка — герой, а не характерний персонаж. Актор будував ролю на грі надмірних сил і різних якостей свого персонажу. Приваблювала невгамовна життєва енергія Фієско, захоплювала ризикована сміливість його задумів і вчинків. Але поряд з Веріною-Данилом Антоновичем він програвав, бо, як писала Марина Цвєтаєва, "є сила більша за чари — святість". Сердюк "грає Фієско, як спокійного, хитрого, розумного честолюбця з полум'ям у грудях і посмішкою на вустах, — читаємо в газеті *Харковский пролетарий* з 13 листопада 1928 року, — честолюбця, який переповнений думкою про особисту владу..., іде до задоволення своєї пристрасти. Йому протистоїть Антонович-Веріна, політик-ідеаліст, який

бачить у владі високе служіння своєму народові і вбиває свого товариша за те, що він зрадив цей ідеал". Про Д. Антоновича у ролі непохитного республіканця Веріни, О. Сердюк говорив, що у виконанні актора була і психологічна глибина, і "висока патетика, і динаміка". (Магнетофонний запис з 10. IX. 1984 р. — Архів автора).

Спектакль театру "Березіль" оформив московський художник, киянин, учень студії О. Мурашка та О. Екстер — Н. А. Шифрін. Як видно з записів в його робочому бльоку, що зберігся в архівах, Шифрін йшов до підкреслено динамічної конструкції — триповерхової башти, яка вільно оберталася і нагадувала вертепну скриньку, через ряд попередніх рішень. Оригінальні були його костюми. Крізь прозорий тюль і газ старовинного мальовничого вбрання на актрисах було видно короткі сукні. Чоловіки одягнені у практичний одяг радянського інтелігента 20-их років. Джемпер в ялинку, короткі бриджі, стягнуті в колінах, високі гетри — так вбрані герої на портретах Анатолія Петрицького.

Невимушено граючи різними стилями, вільно обходячись зі своїм персонажем, сучасний актор у театрі "Березіль" енергійно створював трагічне видовище на історичний сюжет. (Творці вистави розвивали "теорію гри" Ф. Шіллера, яка була близька до ігрової природи театру Курбаса). Республіканська трагедія Фрідріха Шіллера розгорталася як туго намотана спіраль: спресована сила спрацьовувала стрімко й ритмічно.

Спіраючись у своїй пошуках на прадавні українські сценічні здобутки, Курбас був лідером українського радянського театру 20-их років, його постановки задавали тон і в багатьох випадках визначали плин театального життя республіки. Новаторська творчість Курбаса проходила в умовах контрастів і суперечностей, ентузіазму й ідейного максималізму, сумнівів і зневіри. Ми спробували зрозуміти творчий світогляд талановитого Майстра трагічної долі, відтворюючи трагедійні спектаклі Курбаса і його учнів, які були поставлені в театрі "Березіль" на основі західнього класичного репертуару.

ПРАВДА ПРО ІСТОРІЮ ВСТАНОВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ
(листопад 1917 — листопад 1918)

Володимир Дорошкевич

В своїй хаті своя правда
І сила, і воля.

Т. Шевченко

Справедливість цих слів Великого Кобзаря засвідчила вся подальша історія України. Не маючи своєї хати, Україна втратила і силу, і волю, про що, зокрема, свідчить жакхливий голод 1933 року і Чорнобильська катастрофа. Перебудова в країні розбудила національну свідомість населення України і поставила питання: як жити далі? Як зберегти Україну та її народ? Самосвідомість українського народу впритул підійшла до розуміння того, що порятунок може прийти тільки з боку реалізації права на самовизначення, коли Україна стане незалежною. Про це йшла мова на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, де розглядалася національна політика партії в сучасних умовах. В ході розгляду було підкреслено, що партія повертається в сучасних умовах до реалізації ленінського принципу самовизначення націй, очищеного від перекручень, яких чимало допускалося у минулому. Інакше кажучи, вересневий Пленум ЦК КПРС (1989) повертає нас до буремних подій грудня 1917 р., коли саме реалізувався в політичному житті України ленінський принцип самовизначення пригноблених народів самодержавної Росії.

Розроблення права народів Росії на самовизначення було настійною потребою часу. В багатьох областях Росії, що була "тюрмою народів", після падіння самодержавства виник і набув широкого розмаху національно-визвольний рух. Розроблення цієї проблеми взяла на себе РСДРП(б) на чолі з Леніном. Проблема самовизначення народів вона розглядала як зворотну сторону проблеми анексії території пригноблюваного народу. Ленін показав, що боротьба за соціалізм у Росії може бути успішно доведена до переможного кінця тільки в тому випадку, коли пролетаріат перетворить можливість повного усунення національного гніту в дійсність, тобто послідовно проведе демократію в усіх сферах, "аж до визначення кордонів відповідно до «симпатії» населення, аж до повної свободи відокремлення".¹ Хто виступає проти свободи

---

¹Доповідь виголошена на республіканській конференції "Україна в сучасному світі" 16 червня 1990 р.

відокремлення, той стає на плятформу анексії, тобто на плятформу "порушення самовизначення нації, встановлення кордонів держави всупереч волі населення".² Отже, анексія передбачає "1) поняття насильства (насильне приєднання); 2) поняття чужонаціонального гніту (приєднання "чужої" області і т. п.) і — іноді — 3) поняття порушення status quo". Звідси випливає, що бути "проти анексій значить бути за право самовизначення".³ Це був важливий висновок партії, яка в 1917 році взяла курс на соціалістичну революцію. Він відбивав картину боротьби за національну незалежність, яку очолила на Україні Центральна Рада. Тимчасовий уряд усе робив для того, щоб придушити силою визвольний рух українського народу. Ці зусилля Тимчасового уряду були зафіксовані в Маніфесті VI з'їзду більшовицької партії, де говорилось, що проти "українців ведеться рішуча атака не тільки декретами, але й кірасирами".⁴ Ця атака досягла такої руйнівної сили, що Тимчасовий уряд почав підготову судового процесу проти Центральної Ради, звинувачуючи її у державній зраді. 21 жовтня 1917 року міністер юстиції Тимчасового уряду Малянтович дав телеграфний наказ Київській прокуратурі "негайно притягти до відповідальности Генеральний секретаріат і Малу Раду".⁵ Проте судити Центральну Раду Тимчасовий уряд вже не встиг. Відбулася Жовтнева революція, в наслідок якої до влади прийшла партія більшовиків. Партія засуджувала політику національного гноблення Тимчасового уряду по відношенню до України, називаючи цю політику анексіоністською. Виступаючи на I Всеросійському з'їзді Рад 9 червня 1917 р. Ленін сказав: "Це є шось нечуване. Ви і ваш уряд, ваші нові міністри на ділі продовжуєте з Фінляндією і Україною політику анексій. Ви чіпляєтесь до українського з'їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це — політика, яка є наругою з прав народности, що терпіла муки від царів за те, що діти її хочуть говорити рідною мовою. Це значить боятися окремих республік".⁶ Більшовики були проти політики анексій, тому їх уряд гарантував народам Росії право на самовизначення. 2 листопада 1917 р. Ленін підписав "Деклярацію прав народів Росії", яка проголошувала: "1) Рівність і суверенність народів Росії. 2) Право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної держави".⁷

Прагнучи до незалежности, український народ проголосив 25 жовтня 1917 року Українську Народну Республіку. Проте це проголошення необхідно було закріпити конституційно. Цим закріпленням Україна ставала б незалежною самовизначеною державою.

Процедура реалізації права на самовизначення конституційним шляхом була визначена VII (квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), якою було проголошено, що питання про

утворення незалежної держави вирішується шляхом референдуму або національної конституенти. В цьому напрямі і розвивалося політичне життя в Українській Народній Республіці. Різні політичні сили готувалися і взяли участь у виборах до Установчих зборів, що проходили у листопаді 1917 р. На цих виборах на Україні більшовики одержали лише 754,000 голосів, або 10 відсотків усіх голосів, українські есери і українські соціал-демократи — 3.9 млн. голосів, тобто більше половини усіх голосів проти 1.9 млн. голосів, поданих за російських есерів, при загальній кількості голосів на всій Україні 7.6 млн. Коментуючи результати виборів, Ленін слушно зауважив, що при такому стані справи "ігнорувати значення національного питання на Україні... значить робити глибоку і небезпечну помилку".⁸ Ось дані результатів виборів в Установчі збори по Луганську: за українські партії подано 42 тис. голосів, за меншовиків — 4.8 тис., за есерів — 27 тис. і відповідно в Установчі збори пройдуть від українських партій — 10 чол., від есерів — 4 чол., від більшовиків — 4 чол.⁹

Ленін мав рацію. Вибори в Установчі збори — це був одночасно референдум українського народу, в процесі якого була висловлена воля населення України до створення самостійної держави. Спираючись на цю волю, Центральна Рада 9 січня 1918 р. приступила до опрацювання IV Універсалу, який вона ухвалила вночі 11 січня 1918 р. Цим актом було проголошено самостійність України, незалежність її від Росії. Здійснилася віковична мрія українського народу — він здобув волю, у повній відповідності з Деклярацією прав народів Росії. Але в тяжкий час народилася вільна Україна, як констатувалося в IV Універсалі. В цей час Рада Народних Комісарів, вважаючи недоцільним утворення незалежної української держави, розв'язала справжню війну з Центральною Радою, в процесі якої, як сказано в Універсалі, більшовицькі війська грабували хліб українських селян і без всякої платні вивозили його в Росію, не жаліючи навіть зерна, приготованого на засів, вбивали неповинних людей і сіяли скрізь безладдя, злодійство, безчинство. І це була правда. Почалася жорстока війна з вільною Україною, яка по суті була анексіоністською, оскільки велася проти чітко висловленої волі українського народу до створення незалежної держави.

Дійсно, констатуючи глибину національної проблеми, виявлену в ході виборів до Установчих зборів на Україні, Ленін робить висновок, що для нього, як для інтернаціоналіста, національне питання є питання порівняно маловажливе, другорядне, якщо не десятирядне. Чому? Тому що, перш за все, важливі основні інтереси пролетарської диктатури, керівна роля пролетаріату стосовно до селянства, "далеко менш важливе питання, чи буде Україна окремою державою, чи ні".¹⁰ Це була справжня лінія у націо-

нальному питанні більшовицької партії. Ще в 1915 р. Ленін писав: "Ми не за утопію дрібних держав, не вимагаємо скрізь і завжди «самостійності національних держав»".¹¹ Чому ж більшовики не вимагають завжди самостійності національних держав? Тому що більшовики-марксист, а "ні один марксист, не розриваючи з основами марксизму і соціалізму взагалі, не зможе заперечувати, що інтереси соціалізму стоять вище, ніж інтереси права націй на самовизначення".¹² І оскільки українські більшовики всі марксист, то для них національного питання на Україні не існувало. Про це незаперечно свідчать факти. Так, один з лідерів більшовиків Г. П'ятаков 4 червня 1917 р., під час обговорення на засіданні Київського комітету РСДРП(б) питання про ставлення до українського національного визвольного руху, заявив, що більшовикам "взагалі підтримувати українців не приходиться, оскільки пролетаріатові цей рух не вигідний. Росія без української цукрової промисловости не може існувати, те ж саме можна сказати відносно вугілля (Донбас), хліба (Чорноземна полоса) і т. д."¹³ Таке ставлення до національних сподівань українського народу характерне було для всіх представників більшовицької партії: про це яскраво свідчить один лист К. Ворошилова в ЦК РСДРП(б) з 19 листопада 1917 р., в якому він писав, що в Луганському повіті завелика неприємність "з панами українцями... Взагалі ця хвиля шовінізму (мова йде про вимогу самовизначення України — В. Д.), яка поки, на щастя, охопила тільки верхи населення, дає себе боляче відчувати. Нам уже нав'язують Раду і забороняють визнавати Петроградський уряд. Звичайно, поки ми плюємо на цю всю шумиху, але в найближчому майбутньому будуть неприємности. До 17 листопада ми працювали з українцями разом. Як тільки визнали владу Рад в центрі і на місцях, в тому числі і на Україні, зараз же українці нас залишили, як не визнаючих Української центральної Ради".¹⁴

Про негативне ставлення українських більшовиків до самовизначення України свідчить хоча б те, що вони на Україні не видали жодної газети українською мовою. В цьому пляні цікавий лист секретаря ЦК РСДРП(б) до Бюра воєнних організацій РСДРП(б) XII армії з 15 січня 1918 р., в якому він писав: "У відповідь на ваш лист про соціал-демократичну газету українську повинні вам повідомити, що, здається, тепер ще наша газета не виходить, але кроки до її видання розпочинає Одеський комітет партії, й ЦК пішов назустріч цьому їх кроку матеріальною підтримкою...¹⁵ За цих умов вплив більшовиків на український народ був незначний, що і відбилося на результатах голосування за їх список: *всього 10 відсотків зібрав цей список*. Реальність національного руху на Україні в наявності, що і засвідчив Ленін у своїй промові на першому Всеросійському з'їзді військової

флюти 22 листопада 1917 р.: "Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу".¹⁶ Здавалося б, український народ мав всі законні підстави для утворення незалежної національної держави. Але ці законні підстави увійшли в суперечність із програмою партії більшовиків, метою якої була боротьба за соціалізм. Звідси і заява Леніна про те, що пролетаріят Радянської Росії простягне "братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії",¹⁷ навіть якщо ця боротьба проти-лежна волі українського народу, яка відбилася в анкеті ЦК РСДРП(б), розісланій всім місцевим більшовицьким організаціям з метою виявити наслідки виборів в Установчі збори. У відповіді на питання анкети про особливості життя луганські більшовики повідомили: "Живемо в Україні, де нас гонять, кажучи: «Геть з нашої хати», має бути багато неприємностей".¹⁸ Для чого ж простягувати братерську руку українському народові всупереч його волі? Для того, щоб створити "соціалістичний союз трудящих" двох країн. Такий союз, на думку Леніна, відповідатиме корінним інтересам пролетаріату, революції. Інтереси революції, інтереси робітничої класи — ось найвищий закон. А цей закон вимагає суворої боротьби проти контрреволюції.¹⁹ Таким чином більшовицька партія, як панівна партія, вводила в свою політику подвійний стандарт: з одного боку проголошувався формально демократичний декрет про право народу на самовизначення, а з другого — він відкидався найвищими інтересами революції, які формувалися в ЦК РСДРП(б). Цей подвійний стандарт з повною відвертістю виявився у відповіді Я. Свердлова на звернення українських більшовиків до ЦК РСДРП(б) в листопаді 1917 р. дозволити їм називатися соціал-демократичною робітничою партією України. "Утворення особливої партії української, — відповідав Я. Свердлов, — як би вона не називалась, яку б програму не приймала, вважаємо небажаним. Пропонуємо тому не вести роботу в цьому напрямі. Інша справа скликання крайового з'їзду чи конференції, яку б ми розглядали, як звичайний обласний з'їзд нашої партії... Така наша точка зору на порушене вами питання".²⁰ Звідси однозначно випливало, що якщо національний рух входив у суперечність з найвищими інтересами революції, соціалізму, то він ставав контрреволюційним і з ним необхідно було вести сувору боротьбу. Один з керівників київських більшовиків Є. Бош у своєму виступі на обласному з'їзді РСДРП(б) з грудня 1917 р. говорила з цього приводу: "В епоху фінансового капіталу національний рух перестав бути революційним. Він перестав бути народним. На Україні він не є народним... Як тільки скинуто було національне гноблення, буржуазія стала вести бо-

ротьбу за національне визволення. Виходячи з цього, ми кажемо, що будемо боротися з владою буржуазії на Україні і створювати свій власний орган влади".²¹

Так Центральна Рада перетворилася на контрреволюційну і Рада Народних Комісарів розпочала з нею запеклу боротьбу. Ця боротьба була розпочата під гаслом встановлення диктатури пролетаріату у формі Радянської влади, бо тільки ця влада могла забезпечити перехід до соціалізму будь-якого з народів Росії, в тому числі і українського. Реалізація цього гасла примусила українських більшовиків розгорнути широкомаштабну боротьбу за створення Рад на всій території України і, виконуючи вказівку Центру, тобто ЦК РСДРП(б), скликати I Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому Центральна Рада передала б владу урядові робітників, біднішого селянства і солдатів. Рада Народних Комісарів в особі Сталіна заявила представникові Центральної Ради І. Поршеві 30 листопада 1917 р.: "...Наша загальна думка — негайно скликати крайовий з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів на Україні. Питання про радянську владу в центрі і на місцях не допускають ніяких відступлень".²² Українські більшовики доклали чимало зусиль для реалізації вказівки Центру про організацію крайового з'їзду Рад. Під їхнім впливом на Україні в грудні 1917 р. було організовано, за підрахунками вчених-істориків, близько 300 Рад. Ті з них, які були під впливом більшовиків, виступили як органи диктатури пролетаріату, як, наприклад, в Криворізько-Донецькому басейні, де функціонували 140 Рад. Спираючись на діяльність цих Рад, українські більшовики вирішили скликати I Всеукраїнський з'їзд Рад 4—5 грудня у Києві, запросивши взяти участь у ньому і Центральну Раду. Коли зібрався цей з'їзд у Києві, то з'ясувалося, що із 300 діючих Рад на з'їзді представлено всього 49 в кількості 124 осіб. (Організаційне бюро чекало на з'їзд близько 500 осіб делегатів).²³ Всього на з'їзді було присутніх 1,300 осіб.²⁴ З'їзд, відображаючи волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів, висловив вотум довіри до Центральної Ради, оскільки "проголошенням 3-го Універсалу Центральна Рада стала на шлях широких соціальних реформ і приступила до найшвидшого скликання українських Установчих Зборів".²⁵ Група делегатів у кількості 124 осіб не підкорилася рішенням з'їзду, покинула з'їзд і 6 грудня на своїй нараді, виконуючи вказівки Центру про встановлення Радянської влади за будь-яку ціну, прийняла рішення про нешадну боротьбу з Центральною Радою, про негайне обрання всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і про необхідність переїхати для продовження роботи у Харків.²⁶ Чому у Харків? Бо у Харкові вже був обмежений суверенітет Української Народної Республіки військами Центру під командуванням В. Антонова-Овсієнка, що були направ-

лені через Україну на Дон для боротьби з повстанням Каледіна.

В цей час у Харкові зібрався надзвичайний III з'їзд Рад Донецького і Криворізького басейнів для обговорення поточних політичних питань. Але з'їзд, як з'ясувалося, виявився неправомочним, бо на ньому із 140 Рад області було представлено всього 46 (32.8 відсотка) в кількості 77 осіб. А за регламентом, прийнятим одногосно попереднім обласним з'їздом Рад, для правомочності з'їзду необхідно, щоб на ньому було представлено 50 відсотків Рад області. Проте більшовицька фракція з'їзду, посилячись на виключність політичного моменту, добивається проголошення неправомочного з'їзду правомочним.

В чому ж полягала виключність політичного моменту? В тому, що Центр вимагав, не рахуючись ні з чим, проголошення Радянської влади на Україні з метою офіційного виправдання анексіоністських дій військ Антонова-Овсієнка. Ця вимога Центру була передана обласному з'їздові Рад Донецького і Криворізького басейнів С. Бакинським, представником обласного Комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, направленою з Києва у Петроград для обговорення принципів партійного будівництва на Україні.²⁷ Ця вказівка Центру виходила, мабуть, з теоретичної тези, згідно з якою всяка спроба, пряма чи посередня, розглядати питання про Установчі збори з формально-юридичного боку, в рамках звичайної буржуазної демократії, без урахування класової боротьби і громадянської війни, є зрада справи пролетаріату і перехід на точку зору буржуазії.²⁸ Фракція більшовиків на з'їзді не могла стати на точку зору буржуазії і вирішила твердо нехтувати формально-юридичним боком справи. Будучи неправомочним, т. зв. обласний з'їзд об'єднався з групою представників 49 Рад в кількості 124 осіб, що брали участь у Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві, і проголосив себе "З'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів України за участю частини селянських депутатів".²⁹ Таким чином, влада Рад на Україні була проголошена від імені 96 Рад з 300, що існували на Україні. Це менше третини. Звідси видно, що волю всього українського народу цей самозваний з'їзд не відображав, та й не міг відображати. Більшовицька фракція з'їзду, яка взяла на себе відповідальність, всупереч волі українського народу до незалежності, проголосити Радянську владу на Україні, спиралася всього на 10 відсотків її виборців. В основному це російськомовне населення, що працювало на підприємствах не національного, а всеросійського масштабу. Так, наприклад, напередодні Жовтня в Катеринославі нараховувалось коло 100 заводів, з них 20 всеросійського значення. На цих заводах працювало коло 70 тисяч робітників. Саме ці загони трудівників далекі були від національних сподівань українського народу. Про це, зокрема, свідчить резолюція Катеринославського губерньського з'їзду Рад

робітничих і солдатських депутатів з національного питання з 5 грудня 1917 р., запропонована більшовиками. В ній міститься заклик до робітників, солдатів і селян взяти найактивнішу участь у виборах до українських Установчих зборів і голосувати за списки не національного самовизначення, а "революційного інтернаціоналістичного соціалізму".³⁰

Таким чином, проголошення Радянської влади, ігноруючи волевиявлення українського народу, не могло не відбуватися шляхом ігнорування формально-юридичного боку справи. Головним порушенням правових норм було проголошення Радянської влади замість проголошення національної незалежності Української Народної Республіки. Тому Радянська влада була владою меншости над більшістю. Вона мала цілковитий процентристський характер. І, звичайно, уряд, створений так званим з'їздом, Народний секретаріат, позбавлений підтримки народу ("Називали себе урядом, — згадував В. Затонський, — та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас уряд був без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного..."),³¹ міг мати тільки маріонетковий характер, не маючи національного ґрунту. Він був створений "по случаю", тобто мав єдине завдання: організувати боротьбу з Центральною Радою, значить, із прагненням українського народу до незалежності. Про це сказано в одному з листів Народного секретаріату до уряду РРФСР, написаному у квітні 1918 р.: "... Народний Секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящі маси місцевостей, на які посягає ця Центральна Рада".³² Про маріонетковий характер Народного секретаріату свідчить також резолюція І з'їзду Компартії України "Про Народний секретаріат":

Враховуючи: 1) що повстання на Україні розвивається не під лозунгом відновлення влади Народного Секретаріату, а під лозунгами відновлення Радянської влади на Україні і об'єднання Радянської України з Радянською Росією; 2) що Народний Секретаріат, який.. не зміг стати в період громадянської війни на Україні її організуючим центром, не є тим бойовим прапором, за яким могли б піти широкі маси; 3) що існування Народного Секретаріату, як центра Радянської влади, в умовах відсутності Рад як органів влади на місцях, є шкідливою фікцією, що веде до самообману мас, І з'їзд комуністичних організацій України постановляє: оголосити Народний Секретаріат розпущеним.³³

Таким чином, більшовики України, виконуючи вказівку Центру, нав'язали українському народові владу, яка суперечила його волі до незалежності. І оголосивши війну Центральній Раді, ця влада прийняла до неухильного виконання анексіоністський плян Центру: знехтувати волею українського народу і проти його волі

утримати Україну в кордонах Росії. Але для такої війни необхідні були військові сили. І такі сили Центр надав Народному Секретаріатові, який розташувався у Харкові, оскільки Раднарком обіцяв "новому урядові братньої республіки повну і всіляку підтримку у справі боротьби за мир".³⁴ На ці військові сили було покладено завдання здійснення анексії України Радянською Росією. Як же відбувалася анексія? Перш за все був анексований Донецько-Криворізький басейн. Так, в листі Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) в ЦК РСДРП(б) з 7 вересня 1917 року доповідалось, що у басейні створена революційними силами республіка.³⁵ Юридично ж ця республіка була оформлена в кінці лютого 1918 р., про що сповіщається в телеграмі Ф. Артема на ім'я Я. Свердлова: "Обласний з'їзд Рад прийняв резолюцію про створення Ради Народних Комісарів Донецько-Криворізького басейну як частини загальноросійської федерації Рад."³⁶ Штучно створена Донецько-Криворізька Республіка стала пляцдармом для розгортання боротьби проти Центральної Ради.

29 листопада 1917 р. у Петрограді відбулася нарада з участю наркомів іноземних справ, освіти і зі справ національностей, на якій приймається рішення припинити переговори з Центральною Радою з питання про передачу українському народові у відповідності з постановою Ради Народних Комісарів з 16 листопада 1917 р. його історичних реліквій, дальші переговори про строки і порядок передачі реліквій вести з українською фракцією ЦВК.³⁷ Зауважимо, що це рішення приймається тоді, коли ще немає Радянської влади на Україні, а Раднарком визнає уряд Центральної Ради. Днем пізніше Ленін викликає до себе представника українських більшовиків С. Бакинського і просить детально висвітлити йому історію взаємовідносин українських більшовиків з Центральною Радою.³⁸ Результатом розгляду питання про Центральну Раду на засіданнях Раднаркому був "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради", автором якого був Ленін. 4 грудня 1917 р. Ленін підписав Маніфест і того ж дня верховний головнокомандуючий М. Кириленко передав його Центральній Раді. Цим ультиматумом Рада Народних Комісарів оголосила Центральну Раду контрреволюційною, а її Генеральний Секретаріат "урядом зрадників соціалізму".³⁹ У ноті-відповіді Центральна Рада, не прийнявши ультиматуму і розцінивши його як втручання у внутрішні справи Української Народної Республіки, попередила Раду Народних Комісарів, що "...якщо народні комісари Великої Росії, приймаючи на себе всі наслідки майбутніх бід братовбивчої війни, примусять Генеральний Секретаріат прийняти їх виклик, генеральний секретаріат ніскільки не сумнівається, що українські робітники й селяни, захищаючи свої права і свій край, дадуть належну відповідь народним комісарам".⁴⁰

5 грудня 1917 р. Ленін призначає В. Антонова-Овсієнка командуючим військами, що діяли проти контрреволюції на півдні Росії. В. Антонов-Овсієнко негайно виїжджає до Харкова. Бо у Харків 8 листопада 1917 р. Раднарком направив зведений загін з п'яти гвардійських полків. Цей зведений загін кількісно збільшувався за рахунок приєднання частин місцевих гарнізонів.⁴¹ Посівши посаду командуючого військом, В. Антонов-Овсієнко спочатку маскував свій намір втрутитися у внутрішні політичні події республіки. Так, в заяві з 6 грудня 1917 р. він запевняв, що революційне військо, яке рухається з півночі, нічим не загрожує самостійності України і не зазіхає на життя українців.⁴² Для такого втручання йому потрібні були підстави. І вони були знайдені. Після одержання відповіді Центральної Ради на ультиматум Раднарком оголосив війну Центральній Раді. Це оголошення війни Ленін передав головнокомандуючому М. Криленкові, що і послужило підставою для розпочинання воєнних дій проти Центральної Ради.⁴³ Але по суті це було оголошення війни українському народові. Доказом цього може служити резолюція обласної конференції РСДРП(б) Донецького і Криворізького басейнів про зміцнення влади Рад, про відношення до Установчих зборів і контрреволюційної Центральної Ради, що проходили у Харкові 5—6 грудня 1917 р. під керівництвом Ф. Сергєєва (Артема), члена ЦК РСДРП(б). В цій резолюції констатовалося, що "маси біднішого населення України ще не усвідомили згубного значення для них розриву їх з революційним робітником, селянином і солдатом Півночі і не усвідомили те, що Рада для них означає перемогу поміщика і капіталіста над робітником і селянином". В цих умовах скликання Установчих зборів України, яке було проголошено в III Універсалі Центральної Ради, "без всякої участі і контролю в їх скликанні з боку організованих навколо Рад мас робітників, солдатів і селян буде контрреволюційним". Виходячи з цих міркувань, конференція заявляє: "Центральну Раду — зняряддя контрреволюції — оголосити ворогом всіх трудящих і експлуатованих мас Української і Російської Народних республік".⁴⁴ Дивна логіка у більшовиків України: влада, якій в більшості своїй довіряє населення України, проголошується антинародною. Але ця дивна логіка мала своє зовнішнє джерело: інтереси Центру. Центрові вкрай потрібно було здійснити анексію України з її мінеральними і хлібними ресурсами. Приводом для такої анексії Раднарком висунув дві обставини: "відповідальність за долю демократичного миру, який зриває Рада, і за безчинства Каледінців, яких прикриває Рада".⁴⁵ Про те, що це були штучні приводи, свідчать такі міркування. У переговорах про демократичний мир виставлявся пункт про забезпечення права на самовизначення, про що свідчить конспект Леніна програми переговорів про мир.⁴⁶ Тому при розробленні мирного

договору Україна мислилась як незалежна держава. Але більшовики, підписуючи Брестський мир з Німеччиною, розраховували на резолюцію в ній, яка скине владу кайзера, в наслідок чого цей мир буде анульований. І тоді дуже важливо, яка влада утвердиться в незалежній Україні. Якщо влада Центральної Ради, то незалежність України після анулювання Брестської угоди буде справжньою, і її треба буде визнавати. Що приведе до відокремлення від Росії, відповідно до IV Універсалу Центральної Ради. Якщо ж утвердиться Радянська влада, то буде відновлена анексія України, яка була юридично закріплена резолюцією I Всеукраїнського з'їзду Рад, в якій визначалась Українська Республіка як федеративна частина Російської Республіки.⁴⁷

Для того, щоб надати допомогу маріонетковому урядові Народному Секретаріатові в боротьбі за владу з Центральною Радою в незалежній Україні, Ленін дає 1 березня 1918 р. вказівку надзвичайному комісарові у справах України Орджонікідзе, згідно з якою необхідне "створення єдиного фронту оборони від Криму до Великої Росії з залученням до справи селян, рішуче і беззастережно перелицьовування наших частин, що є на Україні, на український лад — отаке тепер завдання. Треба заборонити Антонову називати себе Антоновим-Овсієнком, він повинен називатися просто Овсієнком. Те саме треба сказати про Муравйова (якщо він залишиться на посту) та інших", бо за Брестською угодою всі великоруські війська повинні бути відведені з України.⁴⁸ Вірно зауважив В. Затонський у своїх спогадах про ролі Леніна в боротьбі за владу на Україні: "хитрий був, старий..."⁴⁹

Другим приводом оголошення війни Центральній Раді став суворий нейтралітет стосовно до Каледіна, який проголосила Центральна Рада. Про те, що Центральну Раду штучно пов'язали з Каледіним говорить ряд фактів. Одним із них є згадуваний вище лист Ворошилова до ЦК РСДРП(б), в якому він писав: "Про каледінщину у Вас в Петері багато пишуть, але дуже мало з того, що з'являється в газетах відповідає дійсності. Ми живемо пліч-о-пліч з донцями і нічого покищо".⁵⁰ Ту ж саму штучність ми знаходимо у другому документі-протоколі засідання Центрального Комітету Балтійської флотії з 27 листопада 1917 р. На цьому засіданні виступив матрос-балтієць Самсонов з повідомленням про наслідки своєї поїздки на південь Росії для боротьби з Каледіном. Ось що розповів Самсонов:

...наше завдання було виступити проти генерала Каледіна. По приїзді у Петроград нам пояснили, що з боку Каледіна нема небезпеки, чому і одержали інструкцію для врегулювання підвозу хліба у Петроград, а також і у Москву, потім відправились у Москву, де нам довелося зустрітись із мічманом Раскольніковим і його загоном, який нас направив у Московський воєнно-революційний Комітет, де нам висвітили питання продоволь-

ства. Вони кажуть, що на півдні багато хліба, але [доставу] весь час гальмує Українська військова рада. Після цього ми відправились у Харків, де, ознайомившись, знайшли, що дійсно, хліба тут достатньо. Проте, коли ми звернулись в комітет продовольства, тут нам сказали, що для Петрограда вони хліба дадуть, так як в Петрограді "не всі більшовики, чому і можемо дати хліб"... Якби Київська військова рада не перешкоджала вивозу хліба, то можна було доставити [його] у Петроград.⁵¹

Вивезення продовольства з України на Північ і було головною метою оголошення війни Центральній Раді, яка, захищаючи честь і гідність громадян Української Народної Республіки від грабунку, який організувала Рада Народних Комісарів на її території, перешкоджала безкоштовному вивозу продовольства. Так, матрос Акімов, що в складі делегації моряків-балтійців був відряджений до Чорноморської фльоти в листопаді 1917 року, сказав 28 листопада 1917 р. на засіданні Центрального Комітету Балтійської фльоти, що їм було поставлено завдання "організувати залізничний і річковий транспорт для перевезення продовольства із південних губерній".⁵²

На думку Леніна, необхідна "тверда постановка продовольчої справи для створення твердої і міцної армії".⁵³ Без України продовольчу справу Радянська Росія вирішити була неспроможна. Саме у створенні умов воєнним шляхом для організації продовольчої справи на Україні і полягали, слід гадати, інструкції В. Антонову-Овсієнкові, які він одержав від Леніна напередодні свого від'їзду до Харкова. Розуміючи, що подібна організація продовольчої справи може викликати протест і опір українців, Ленін 10 грудня 1917 р. викликає до себе представника від більшовиків України С. Бакинського, знайомить його із завданням, поставленим перед В. Антоновим-Овсієнком, пропонує йому негайно виїхати у Харків, щоб налагодити ділові товариські стосунки між Антоновим-Овсієнком і місцевими партійними і радянськими працівниками.⁵⁴ Це завдання Леніна С. Бакинський неухильно виконував протягом всього періоду боротьби військ В. Антонова-Овсієнка з Центральною Радою. Антонову-Овсієнкові ж для війни з українськими військами потрібен був помічник, який зміг би перетворити військо, висловлюючись словами Леніна, на військо "дисциплінових диктаторів робітничої кляси, пролетарських диктаторів", які б не залишили без покарання жодного куркуля, жодного багатія і несторонника хлібної монополії. І такий поплічник знайшовся: це — Муравйов, колишній царський полковник, згодом есер. 8 грудня 1917 р. Ленін призначає Муравйова начальником штабу загону військ Антонова-Овсієнка. Восні дії на Україні цього пролетарського диктатора забезпечили умови для організації продовольчої справи в Радянській

Росії. Для організації цієї справи також потрібен був "пролетарський диктатор". І за поданням Сталіна 19 грудня 1917 р. Ленін призначає С. Орджонікідзе тимчасовим Надзвичайним комісаром району України для об'єднання дій функціонуючих там радянських організацій у всіх галузях їхньої роботи (військовій, продовольчій, банківській та ін.). Всі ці "пролетарські диктатори" вкупі і здійснювали плян Раднаркомом анексії України.

Далі події розгорталися таким чином. Коли Муравйов став "пролетарським диктатором", на чолі військ Центру він пішов на Полтаву, якої досяг 6 січня 1918 р. Свідчення про діяльність "пролетарського диктатора" Муравйова у Полтаві залишив нам видатний російський письменник українського роду В. Короленко. За його свідченням, війська Муравйова вступили в Полтаву в той час, коли бідніші верстви населення і солдати "займалися суцільним скотським пияцтвом". В цей час Муравйов у Раді робітничих і солдатських депутатів заявив: "Нам кажуть, судіть, але не страчайте. Відповідаю: буду страчувати, але не судити". Коментуючи ці слова Муравйова, В. Короленко записав у своєму щоденнику: "Для мене ця людина (з безсумнівним чорносотенним минулим) — загадка, і навряд чи Ленін, який прислав схвалення його методів у рішенні соціальних проблем, залишиться у великих дурнях".⁵⁵ Навівши залізний пролетарський порядок у Полтаві, Муравйов завернув на Київ, який він оточив 26 січня 1918 р. і повністю ним оволодів, керуючись жорстоким наказом: "Громити нещадно місто". І громив його запалювальними снарядами. Центральна Рада була позбавлена влади в Києві: анексія України стала фактом історії. Привертає до себе увагу телеграма Леніна Муравйову з 17 лютого 1918 р., в якій вояки Муравйова названі як "доблесні герої визволення Києва".⁵⁶

Таким чином, у грудні 1917 р. — січні 1918 р. Радянська Росія, оголосивши нічим не спровоковану війну Центральній Раді, здійснила анексію України. Юридичним прикриттям цієї анексії було проголошення Радянської влади на Україні 11 грудня 1917 р. і створення маріонеткового уряду Народного Секретаріату, який і допоміг Центрові здійснити анексію. Про це свідчить заява Сталіна з 4 квітня 1918 р. В. Затонському, який був тоді головою Центрального Виконавчого Комітету Рад незалежної України: "достаточного играли в правительство и республику, кажется, хватит, пора бросить игру".⁵⁷ Анексія України була жажливим насильством над волею українського народу — бути незалежним.

Історія зберегла нам імена авторів пляну анексії України. Вони були вказані на засіданні ЦК РСДРП(б) 29 листопада 1917 р., на якому розглядалася заява українських більшовиків. Останні звернулися у ЦК РСДРП(б) з проханням "дозволити

називатися соціал-демократичною робітничою партією України з огляду на те, що Російська СДРП(б) по-українськи означає руська. Зважаючи на необхідність обговорити всі дані за і проти, і відсутність часу — це питання передається в бюро ЦК (Сталін, Ленін, Троцький і Свердлов)... цій четвірці надається право вирішувати всі екстренні справи".⁵⁸ Вивчивши всі за і проти, означена четвірка при вирішенні українського питання виходила з того, що за час окупації України Німеччиною за Брестською угодою "більшовизм на Україні став свого роду національним рухом".⁵⁹ Спираючись на це, 18 квітня 1919 р. на засіданні ЦК РКП(б) вони прийшли до висновку, що створилися умови для центристського варіанту вирішення українського питання, а саме: ввести тверду людину в уряд України і вважати у відповідності з рішенням з'їзду ЦК Компартії України обласною організацією, яка користується відповідними правами і несе відповідні обов'язки.⁶⁰

Так Україна і залишилася на правах області Радянського Союзу з обмеженими правами і дуже широкими обов'язками (у розпорядженні України Центр залишає лише 5 відсотків промислової продукції, що вона виробляє⁶¹). Це обумовило обласний рівень керівництва на Україні, яке неухильно нечувани страждання. Провідниками такої згубної політики на Україні за 72 роки Радянської влади були: Г. П'ятаков (1918), Е. Квірінг (1918—1919), С. Косіор (1919—1920), В. Молотов (1920—1921), Д. Мануїльський (1921—1923), Л. Каганович (1925—1928), С. Косіор (1928—1938), М. Хрущов (1938—1947), Л. Каганович (1947), М. Хрущов (1947—1949), Л. Мельников (1949—1953), О. Кириченко (1953—1957), М. Підгорний (1957—1963), П. Шелест (1967—1972), В. Щербицький (1972—1989), В. Івашко (1989—1990).

Анексія живе в політичному житті республіки, залишаючись підставою його процентристського спрямування. Таке спрямування відбилосся в проєкті керівного документу "Програмні принципи діяльності Компартії України", що його буде розглянуто на XXVIII з'їзді Компартії України. У цьому проєкті проголошується для комуністів справою величезної ваги процентристське завдання забезпечити активну участь України "у будівництві та зміцненні оновлюваної радянської федерації — держави вільних і суверенних республік, об'єднаних на основі спільних цілей".⁶² Центристська спрямованість пронизує всі сторони проєкту, запропонованого XXVIII з'їздові Компартії України.

Щоб позбутися центристської орієнтації в політичному житті України, необхідно визнати факт анексії України Радянською Росією незаконним проголошенням Радянської влади на Україні і проголосити на основі IV Універсалу Центральної Ради Україну незалежною державою. Для цього Верховна Рада УРСР має створити

комісію для вивчення всіх обставин, що призвели до анексії України, і прийняти відповідне рішення.

20 травня 1990 року

1. В. І. Ленін, *Повне зібрання творів у 55 томах (1969-1975)*, т. 30 (Київ: Політвидав України, 1972), стор. 21.
2. Там же, стор. 24.
3. Там же.
4. *КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів*, т. 1 (Київ: Політвидав України, 1978), стор. 490.
5. ЦДІАЛ, д. 1405, оп. 349, спр. 1467, арх. 10.
6. В. І. Ленін, т. 32, стор. 278.
7. *Декреты советской власти*, т. I (Москва: Госполитиздат, 1957), стор. 40.
8. В. І. Ленін, т. 40, стор. 18.
9. *Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями*. Ноябрь 1917 — февраль 1918 г. (Москва: Госполитиздат, 1957), стор. 62-63.
10. В. І. Ленін, т. 40, стор. 19.
11. В. І. Ленін, т. 27, стор. 417.
12. В. І. Ленін, т. 35, стор. 241.
13. *1917 год на Киевщине. Хроника событий* (Київ, 1927), стор. 104.
14. *Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)...*, стор. 287.
15. Там же, стор. 154.
16. В. І. Ленін, т. 35, стор. 111.
17. Там же, стор. 112.
18. *Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)...*, стор. 62.
19. В. І. Ленін, т. 35, стор. 179.
20. *Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)...*, стор. 251.
21. *1917 год на Киевщине*, стор. 430.
22. Там же, стор. 534.
23. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине*. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов в 3-ех томах. Том 2 (Київ, 1957), стор. 566.
24. Е. Бош, *Национальное правительство и Советская власть на Украине* (Москва, 1919), стор. 21.
25. *1917 год на Киевщине...*, стор. 440.
26. Там же, стор. 437.
27. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине*, стор. 571.
28. В. І. Ленін, т. 35, стор. 159.
29. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине*, стор. 570.
30. *Звезда*, ч. 153, 5 грудня 1917.
31. В. Затонський, "Уривки з спогадів про українську революцію", *Архіви*

України, ч. 1, 1990, стор. 55.

32. *Очерки истории Коммунистической партии Украины* (Київ: Політ-издат, 1964), стор. 243.

33. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*, т. 1 (Київ: Політвидав, 1976), стор. 12.

34. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине*, стор. 594.

35. *Борьба за власть Советов в Донбассе* (Сталино, 1957), стор. 115.

36. Там же, стор. 322.

37. *Декреты Советской власти*, т. 1 (Москва, 1957), стор. 170.

38. *Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника*, т. 5 (Москва, 1974), стор. 99.

39. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине*, стор. 593.

40. *1917 год на Киевщине...*, стор. 434.

41. *Из истории борьбы за установление Советской власти* (Москва, 1943), стор. 107.

42. *Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні*, т. 1 (Київ, 1967), стор. 289.

43. *Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника*, стор. 224.

44. *Донецкий пролетарий*, ч. 36, 15 грудня 1917.

45. *Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника*, т. 5, стор. 11.

46. В. І. Ленін, т. 35, стор. 116-117.

47. *Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине*, стор. 576.

48. В. І. Ленін, т. 50, стор. 50-51.

49. В. Затонський, "Уривки з спогадів про українську революцію", *Архіви України*, ч. 1, 1990, стор. 63.

50. *Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)...*, стор. 280.

51. *Протоколы и постановления Центрального Комитета Балтийского флота. 1917-1918* (Москва, 1963), стор. 283-284.

52. Там же, стор. 290.

53. В. І. Ленін, т. 36, стор. 323.

54. *Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника*, т. 5, стор. 122.

55. П. І. Негретов, В. Г. Короленко. *Летопись жизни и творчества. 1917-1921* (Москва, 1989), стор. 50-51.

56. В. І. Ленін, т. 50, стор. 365.

57. *Очерки истории Коммунистической партии Украины*, стор. 243.

58. *Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917— февраль 1918* (Москва, 1957), стор. 155.

59. В. І. Ленін, т. 36, стор. 456.

60. *Известия ЦК КПСС*, ч. 12, 1989, стор. 144, 148.

61. В. А. Ивашко, "Как идет перестройка на Украине", *Известия*, 9 вересня 1989.

62. *Вечірній Київ*, 5 квітня 1990.

ТЕЛЕБАЧЕННЯ УКРАЇНИ

Іван Машенко

В Українського телебачення — дві дати народження. 1 лютого 1939 року о 12 годині дня Київський телецентр "провів першу передачу із задовільним результатом". А сталася ця подія у приміщенні Українського радіокомітету, що містився тоді на Хрещатику — неподалік від нинішньої консерваторії. Передача тривала 40 хвилин. За цей час було показано портрети, різні написи тощо. Довоєнне київське телебачення базувалося на так званій "механічній системі" ("диск Ніпкова") з розверткою всього 30 рядків. У Києві мовлення велось аж до нападу фашистів у 1941 році.

Частими гостями невеличкої студії були тоді видатні майстри української сцени.

Іван Машенко

Необхідно відзначити, що у світову історію розвитку сучасної системи електронного телебачення ще у 20-ті роки зробив свій вагомий внесок українець Борис Грабовський (1901—1965). Син переслідуваного царатом відомого поета Павла Грабовського, він волею складних обставин долі змушений був практично все життя провести далеко від української землі. Учений-самоук, Б. Грабовський з юнацьких років захопився проблемами "дальногобачення". У 1925 році він одержує в СРСР патент ч. 5592, а потім, у відповідності з правилами діючої тоді міжнародної конвенції про винаходи, додатковий патент ч. 16733. Цими документами зафіксовано його пріоритет на винахід першої у світі *повністю електронної передавально-приймальної системи телебачення*. 26 липня 1928 року Б. Грабовський, який тоді жив і працював у Ташкенті, на околиці цього середньоазійського міста демонструє в дії свій винахід, проводить перший у світі сеанс передачі на відстань *рухомого зображення електронним способом*. Однак загалом слабкий на той час розвиток електронної промисловости в Радянському Союзі, негативне ставлення до цих експериментів з боку московських і ленінградських прихильників панівної тоді системи "механічного телебачення" (зокрема, в майбутньому першого радянського професора телебачення П. Шамова), призвели до того, що відкриття Б. Грабовського на тривалий час було віддане забуттю.

I, фактично, лише після Другої світової війни панівним стало електронне телебачення. Київ ще лежав у руїнах, коли 1947 року на Хрещатику, 26 почалися роботи з проєктуванням, а через два роки — будівництво третього в СРСР (після Москви й Ленінграду) телецентру. Поруч на високому пагорбі вулиці Бориса Грінченка заклали 180-метрову телевізійну вежу (функціонувала до спорудження 1974 року на Сирці, неподалік від печально знаменитого Бабиного Яру, нинішньої 380-метрової). Перший на Україні телевізійний центр почав діяти 6 листопада 1951 року. Тоді у киян було всього 150 телевізорів. Передачі велися через день невеликими бльоками. В основному то були випуски новин і художні кінофільми, концерти професійних артистів та аматорів, вистави київських театрів. В 1954 році Київський телецентр отримав пересувну телевізійну станцію (ПТС), і телебачення одержало можливості вийти на вулиці й площі, завітати на стадіони й до театрів. Серед фундаторів київського телебачення — директор студії кандидат мистецтвознавства М. Пашин, головний режисер заслужений діяч мистецтв М. Казневський, відповідальний редактор К. Вакуленко, художник С. Зарицький, перша українська телевізійна дикторка О. Даниленко.

У 1955 році, слідом за Київською, почала діяти Харківська студія телебачення. Наступного року голубі екрани власних телецентрів спалахнули в Донецькій та Одеській областях. У 1957 р. до ладу діючих стала Львівська телестудія. 1958 рік — час народження Дніпропетровської і Луганської студій, а у 1959 році запроцювали на Україні ще чотири програмні телецентри — у Симферополі, Херсоні, Запоріжжі та Миколаєві. Далі було започатковане власне телевізійне мовлення у Сумах, Чернівцях й Ужгороді. На цьому спорудження програмних телецентрів на Україні на тривалий час припинилося (не рахуючи введених у дію міні-телестудій у Керчі та Конотопі, які невдовзі припинили своє існування). А натомість телефікація республіки стала розвиватися шляхом прокладання радіорелейних ліній та кабельних магістралей зв'язку для подачі програм з центру до місцевих ретрансляторів. У 1962 році за допомогою ретрансляційних мереж передачі Київської студії телебачення одержали жителі Чернігова, Житомира, Білої Церкви, Прилук, Вінниці, Богуслава, загалом їх приймали у семи областях України. В тому ж році телецентр республіки розпочав мовлення по другій програмі (передачі з Москви).

На порі постало завдання об'єднати зусилля обласних студій телебачення для створення єдиної загальнонаціональної програми. І от 20 січня 1965 року на своїх домашніх екранах глядачі багатьох областей республіки вперше побачили заставку "УТ" (Українське телебачення). Об'єднану телепрограму відкрила репортажем "По рідному місту" Харківська студія, показавши після цього прем'єру телевізійного спектаклю. Потім в етер

вийшов півгодинний випуск "Новин України". У тому році обсяг об'єднаної програми УТ склав 200 годин мовлення. У населення республіки було 2.5 мільйона телевізорів. Однак, через недостатню протяжність внутрішньореспубліканських ліній зв'язку та передавачів у більшості областей передачі республіканської і місцевої студій та Центрального телебачення транслювалися по одному каналу, витісняючи одна одну.

Роздільне двопрограмне мовлення було введено на Україні з 6 березня 1972 року. Тоді в передавальній телемережі республіки налічувалося 88 телестанцій (з них 19 — двопрограмних), а також 177 ретрансляторів малої потужности. У населення було 9 млн. 660 тис. телевізорів.

У 1968 році на Київському телецентрі розпочалася підготовка кольорових передач. Незадовго перед тим тут з'явився й відео-запис. З 1975 року столична телестанція перейшла на трипрограмне мовлення, а за нею третій канал ввели в дію у Харкові, Симферополі, Дніпропетровську та інших містах.

Нині все населення республіки має змогу приймати одну програму, понад 90 відсотків — дві (УТ і I програму ЦТ), більше половини жителів роблять вибір передач з трьох каналів. У Києві з травня 1982 року діє чотири програми. Загалом щодобовий обсяг передач чотирьох каналів у 1991 році сягнув 60 годин на добу. У жителів республіки — близько 15 мільйонів телевізорів (з них більше половини — кольорові). На Україні працює п'ять заводів, які випускають телеприймачі (у Києві, Львові, Дніпропетровську, Симферополі, Харкові).

Щоденний обсяг передач Української національної телепрограми перевищує 15 годин, з них 2 години щоденно на республіканську мережу готують обласні студії (найчастіше зі своїм доробком виходять на УТ Львівська, Харківська, Донецька, Одеська студії). На національному телеканалі представлено передачі усіх видів і жанрів. Майже третину власного мовлення займає інформація. Четверта частина відводиться передачам для дітей та молоді. В рік УТ демонструє близько 300 художніх фільмів, показує понад 70 театральних вистав, сотні концертів, спортивних трансляцій. Серед "старожилів" українського телеекрану — програма "Сонячні кларнети" (редактор В. Мельник). За півтора десятиліття її існування у цьому телетурнірі аматорського мистецтва було представлено понад дві тисячі народних самодіяльних художніх колективів — вокальних, хорових, танцювальних.

Ідея національного відродження, духовного розвитку української культури і рідної мови все впевненіше завойовує позиції на екрані УТ. Серед добре знаних новітніх передач цього спрямування — літературно-публіцистична програма "Плеяда" (автори і ведучі І. Дзюба та Л. Лисенко), цикли "Живе слово" (редактор К. Розстальна)

та "Дзвони Чорнобиля" (коментатор Л. Бондарчук), серіал "Говоримо українською" (диктори О. Косяченко та В. Власенко) й інші.

Деклярація про державний суверенітет України, прийнята Верховною Радою УРСР, сприяла активізації міжнародних контактів республіки у багатьох напрямках. Розширюється співробітництво Українського телебачення із зарубіжними телеорганізаціями. Зримим його проявом стала підготовка міжнародних телевізійних мостів. За участю УТ організовано близько двадцяти космічних теледіялогів — з Англією, Західною Німеччиною, Словаччиною, Болгарією, Індією, Фінляндією. Особливо хвилюючим було екранне рукостискання через океан братів-українців — телеміст Львів—Вінніпег (1989). Тож цілком перспективними слід вважати нові подібні проєкти міжнародних телемостів з берегів Дніпра до української діаспори в США, Канаді, Австралії, країнах Латинської Америки.

Інтерес в українському світі можуть представляти й краші роботи студії телевізійних стрічок "Укртелефільм", яка діє у Києві з 1966 року. Щороку її режисери знімають близько п'ятдесяти картин різних жанрів — документальних, художніх, музичних, фільмів-спектаклів, стрічок-портретів видатних митців України. Багато картин з маркою студії "Укртелефільм" удостоєні престижних нагород. Так, ще у 1970 році на Міжнародному фестивалі телевізійних фільмів у Монте-Карло художня стрічка режисера В. Греся "Сліпий дощ" виборола Гран-прі "Золота німфа". Призерами фестивалів були фільми "Симфонія" (режисер Р. Синько), "Червона рута" (режисер Р. Олексів), "Образи" (режисер О. Бійма), "Усмішка Артеку" (режисер В. Арсенєв), "Терміново потрібні" (режисер В. Гузик) та інші. На додаток до традиційного кіноспособу створення фільмів на 35-мм целюлоїдній плівці, від 1982 року студія "Укртелефільм" почала знімати картини й на відеоплівці за допомогою електронної техніки. Це збагатило творчі можливості. Об'єднання "Відеофільм" створило понад сто екранних робіт. Значний інтерес глядачів викликали фільм-балет "Ольга" (режисер В. Скворцов), фільм-вистава "Ретро" (режисер В. Лизогуб), фільм-концерт "Магічне коло" (режисер І. Кобрин), чотирисерійний політичний детектив "Останній довід королів" (режисер В. Кісін). Великий резонанс у світі одержала трисерійна документально-публіцистична відеострічка "Чорнобиль: два кольори часу", творці якої на чолі з художнім керівником роботи Л. Мужуком у 1989 році удостоєні Шевченківської премії.

Новітньою прикметою телевізійного життя на Україні останнього часу є поява поряд з державним телебаченням незалежних кабельних станцій. Вони почали функціонувати в ряді районів Києва, у Запоріжжі, Миколаєві, у невеликому містечку Славутич, де нині живе обслуговуючий персонал Чорнобильської атомної електростанції...

Українське телебачення — на порозі свого "третього народження". У Києві на Сирці, неподалік від однієї з найвищих у світі телевізійних веж (380-метрової), завершується спорудження нового апаратно-студійного комплексу (АСК) Республіканського телебачення.

З усіх кінців столиці України буде видно його 24-поверховий редакційний корпус, навколо якого розміститься вісім студійних павільйонів (нині на Хрещатику УТ має всього п'ять). Окрасою комплексу стане й концертна студія на 450 місць, звідки можна буде вести прямі передачі масового характеру. Введення в дію нового АСК дозволить у півтора раза збільшити обсяг телемовлення. А головне, з'явиться творчо-виробнича передумова для створення програми УТ-2 — "Каналу національного відродження". Крім того, тримільйонний Київ одержить свою окрему регіональну телепрограму.

Розширяться і горизонти Українського телебачення. За допомогою потужної ракетно-космічної системи "Енергія" плянується в найближчі рік—два вивести на геостаціонарну орбіту супутник зв'язку безпосереднього телевізійного мовлення "Гелікон" на 8—12 каналів. Один з них передбачається виділити Україні для трансляції її національної телепрограми. Спрямований з-піднебесся сигнал покриє не лише всю республіку, а й охопить більшу частину європейського континенту.

У свою чергу український народ починає прилучатися до світових телевізійних джерел, долаючи вимушену "телевізійну бльокаду". Бо тривалий час Україна перебувала за "залізною завісою" щодо можливості приймати на її території зарубіжні телепередавання. Тепер здійснюються проєкти подавання з космічних телетрансляторів програм західноєвропейських і американських телекомпаній на етерно-кабельні багатоканальні мережі у Києві та в інших українських містах. Це будуть програми Сі-ен-ен, міжнародний спорт, музична. Через передавачі у Києві почалася трансляція і релігійних передавань.

Реалізуючи своє національно-культурне творче кредо, Українське телебачення прагне в 90-их роках міцно увійти в сім'ю світових телекомунікаційних систем.

НЕОПУБЛІКОВАНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Федір Погребенник

Виданими *Розмовами про сільське господарство* (у п'яти книжках, 1904—1910), "Спогадами" і "Щоденником" не вичерпується творчий набуток Є. Чикаленка. Добрий знавець мови, він видав популярну розвідку "Про українську літературну мову" (1922), опублікував десятки статей у редактованих ним виданнях (переважно без підпису, як редакційні).

Важливою частиною літературної спадщини автора є його листи до діячів української культури, розкидані по різних архівах. Мої пошуки за ними ще не завершені, але вже сьогодні можемо сміливо сказати, що виявлені неопубліковані досі листи Є. Чикаленка мають першорядне історико-літературне й громадсько-культурне значення. Готуючи до друку епістолярій М. Коцюбинського, мені свого часу довелося простудіювати листи Є. Чикаленка до нього, уривки з яких я навів у коментарях до тому шостого *Творів* письменника (К., 1962), але, зізнаюся, не в такому широкому обсязі, як це годилося б. Тоді цитувати листи цього діяча, звертатися до його спадщини загалом було... небезпечно.

Сьогодні можемо без перебільшення сказати, що в листах Є. Чикаленка відбита частина культурного розвитку нашого народу, зокрема його журналістики, що вони містять багато достовірних свідчень про творчість видатних письменників, дають об'єктивну характеристику тих складних умов, у яких розвивалося українське художнє слово, культурне життя на Наддніпрянській Україні загалом.

Пошуки в архівах України дали змогу виявити, крім листів Є. Чикаленка до М. Коцюбинського, що кидають особливо яскраве світло на їх автора і на особу адресата, листи до М. Комарова, І. Липи (Одеса), С. Єфремова, М. Грушевського, Ф. Вовка, О. Маковая, Б. Грінченка, сина Левка (Київ), М. Аркаса (м. Миколаїв) та інших. Це, безумовно, тільки дуже незначна частина адресатів. Дальші пошуки (як на Україні, так і поза її межами), без сумніву, розширять коло адресатів Є. Чикаленка, листи до яких збереглися. Зокрема, повинні бути листи Є. Чикаленка до В. Антоновича, В. Дорошенка, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Тишкевича та ін. Але й та частина його листування, що сьогодні відома, свідчить про широту і розмаїття громадсько-культурних зацікавлень автора, про наполегливу послідовність його заходів у справах розвитку українського духовного життя, відстоювання прав рідного народу на свою самобутність.

У листах Є. Чикаленка до М. Коцюбинського багато теплоти,

сердечности, турботи про письменника, його талант, його здоров'я. Подаються у них звістки про діяльність редколегії газети *Рада*, є оцінки непоодиноких літературних явищ, серед них — і творів М. Коцюбинського. З багатьох захоплюючих оцінок його творчості наведемо лише відгук на оповідання, що заходами Є. Чикаленка побачило світ в журналі *Киевская старина*. У листі з 29 листопада 1901 р. Є. Чикаленко пише:

Ваше напрочуд гарне оповідання сьогодні одібрав і, можна сказати, одним духом прочитав його голосно своїй родині. Якби Ви бачили, з якою увагою, з якими напруженими нервами всі слухали, скільки сліз котилось з очей слухачів!

Якби Ви мали цілий ряд таких оповідань, тобто написаних так талановито, то всі питання... про те, що ми говоримо "язьком" чи "наречием", чи потрібна для нас література, чи повинні обмежитися "підлітературою" згинули б самі собою. Тільки фактами ми можемо завоевати для себе повагу, признання прав на існування.

Ото ж, голубе, пишіть, пишіть; Вам Бог дав не один талант, а десять, і гріх закопувати їх у канцелярському смітті.

Дай же Вам, Боже, сили, щоб Ви написали ще багато живих оповідань, тільки побільші об'ємом. Завтра я передам рукопис в редакцію і певен, що оповідання швидко надрукують, але боюсь, що цензура викине дещо з початку і кінця" (Ш, 10874).

Листування Є. Чикаленка й М. Коцюбинського свідчить про їхнє обопільне турбування про українську культуру, зокрема літературу. Завдяки увазі редактора *Ради* на сторінки цієї газети потрапило багато відомостей про життя і творчість письменника, а основне тут вперше з'явилися друком новелі "Як ми їздили до Криниці" та "Лист". Таким чином, листування Є. Чикаленка з автором повісті *Fata morgana* є однією з багатьох ліній творчих взаємин двох визначних діячів нашої культури, яких насамперед об'єднували спільні громадсько-національні інтереси, шире вболівання за долю народу, турбота про його краще майбутнє.

Є. Чикаленко, перебуваючи в Одесі, близько зійшовся з М. Комаровим та І. Липою, разом з ними брав активну участь у громадсько-культурному житті. Виїхавши з Одеси, він відчув органічну потребу вести листування з давніми друзями, хоч це було певною мірою й небезпечним. Адже царська адміністрація тримала під постійним наглядом всіх, хто цікавився українськими справами, був причетним до національно-демократичних рухів. Що стосується І. Липи, то він загалом був під суворим наглядом політичної охоранки, зазнав переслідувань з боку царату, сидів у тюрмі за приналежність до "Товариства тарасівців". Пошуки за листами до цих діячів увінчалися успіхом: в Одеському Дер-

жавному архіві, у фонді І. Липи (опис І, справа ІІ) виявлено кілька десятків листів Є. Чикаленка за 1898—1905 роки. Вони охоплюють широке коло громадських і літературно-творчих зацікавлень їх автора, містять багато цікавих інформацій про духовне життя на Україні даного періоду, зокрема про діяльність тих періодичних видань, до яких був причетний Є. Чикаленко, в першу чергу про *Киевскую старину*, що виходила в світ при значній його фінансовій і моральній підтримці. Тут знаходимо змістовні відгуки про творчість багатьох письменників ХІХ — початку ХХ ст., зокрема М. Коцюбинського, С. Єфремова, Б. Грінченка, Д. Мордовця та ін. Ці листи ніколи, ніким не використовувалися в пресі, хоч мають непересічне історико-літературне значення. При нагоді зазначимо, що архів І. Липи у 30-ті роки зазнав значних втрат: з нього зникли листи О. Катренка, М. Дикарєва, Г. Коваленка, О. Луцького, Г. Хоткевича та інших. Наявні епістолярні матеріали належним чином не описані, а головне — у своїй більшості не опубліковані, приречені, на жаль, на животіння. Настала, здається, пора по-господарськи поставитися до усіх тих скарбів нашої культури, що маринуються у цьому (і не лише цьому!) архіві, а все цінніше, що тут знаходиться, опублікувати.

Це ж слід сказати й про багатющий архів М. Комарова (фонд 28), що зберігається у відділі рукописів Одеської Державної бібліотеки ім. М. О. Горького. Тисячі цінних історико-літературних пам'яток тут десятиліттями не готуються до друку, не публікуються, серед них листи до М. Комарова з різних частин українських земель, з-за кордону, серед них листи письменників і вчених, громадсько-культурних діячів — В. Александрова, К. Анищенко, В. Антоновича, О. Багалія, К. Білиловського, М. Вороного, М. Грушевського, М. Димитрієва, С. Єфремова, Я. Жарка, П. Житецького, М. Зіньківського, О. Коваленка, І. Нечуя-Левицького, М. Левицького, М. Лисенка, В. Леонтовича, О. Лотоцького, Б. Познанського, Р. Сембратовича, М. Старицького, І. Тобілевича, М. Чернявського і десятки, десятки інших.

Серед адресатів М. Комарова зберігаються і листи Є. Чикаленка, що стосуються громадсько-культурного життя на Україні, видавничої справи, розвитку літератури. У деяких його листах наводяться бібліографічні дані про поширення українського художнього слова в світі, зокрема, спираючись на В. Леонтовича, Є. Чикаленко у листі з 12.X.1903 р. оповістив про те, що в "Іспанськiм журналі "Illustracion espana y Americana" за 1877 р. поміщено чотири статті В. В. Лесевича про Т. Г. Шевченка".

Чимало листів Є. Чикаленка зберігається в різних державних інституціях Києва, насамперед у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Так, у фонді С. Єфремова, який більше півстоліття мав статус обмеженого користування (матеріали з нього заборонено було друкувати) є 17 листів Є. Чикаленка. Вони

стосуються переважно літературно-критичної та журналістської діяльності цього вченого і літератора, який тривалий час був у приятних стосунках із Є. Чикаленком. У непоодиноких його листах наявні проникливі, глибокі оцінки тих чи інших літературних виступів, у тому числі С. Єфремова. На підставі цих листів можна сміливо стверджувати, що Є. Чикаленко активно стимулював літературно-критичну діяльність свого молодшого побратима, був уважним і доброзичливим його дорадником. Так, прочитавши у журналі *Киевская старина* критичний нарис С. Єфремова про І. Франка, він писав своєму адресатові у листі з 10 листопада 1903 р.:

Наділив Вас Бог великим талантом! Не забувайте, що се Вам говорить «лютий критик», який на все дивиться... скептично! Як же ж нам з Вами зробити так, щоб сей талант розвивався, щоб його використовували так, як слід? Що б його видумати, аби Ви мали охоту писати, писати і писати.

Треба нам з Вами про се серйозно поговорити і щось видумати, аби Ви покинули механічну роботу, а взялись виключно за творчу", сповіщав Є. Чикаленко С. Єфремова у листі з 10.XI.1903 р., прочитавши першу частину його статті про І. Франка (*ІЛ*, ф. 120, ч. 475).

Тривалим у часі і багатим за змістом є листування Є. Чикаленка та Б. Грінченка (відділ рукописів ЦНБ), яких єднала спільна турбота про долю української культури в умовах деспотичного царського режиму. У листах знаходимо цікаві свідчення про ті митарства, які проходив Є. Чикаленко, прагнучи дати своєму народові українською мовою популярні брошури про сільське господарство, організовуючи й видаючи рідною мовою періодичну пресу. "Подав я до цензури «Розмови про сільське хозяйство», другу книжку... Не знаю, чи пустять без перепон, чи, може, знову доведеться скаржитись до міністрів", — пише автор 1 лютого 1898 р. Навіть на безневинну розповідь про те, як краще обробляти землю, викохувати коней, доглядати рогатий скот потрібен був дозвіл цензури, яка намагалася заборонити будь-яке видання лише за те, що воно — українське.

У непоодиноких листах до Б. Грінченка порушуються питання розвитку української літератури, її поширення на селі. Є. Чикаленко був активним пропагандистом українського художнього слова, зокрема творчості Т. Шевченка, серед селян, організовував у Кононівці вистави самодіяльних авторів (серед них траплялися й талановиті митці) для народу. У листі з 27 серпня 1897 р. він розповідає Б. Грінченкові про такий цікавий експеримент на селі:

Торік я послав додому 10 примірників *Кобзаря* і просив роздати їх від мене на спомин. Гостюючи тепер дома, я згадав про це, і мені скортіло узнати, яка шана випала моїм дарункам.

У перве ж свято заходжу до одного сусіди і питаю невеликого хлопця, бо хазяїна не було дома, де та книжка, що колись прислав я.

— А ось вона, — сказав хлопець і, зібравшись на лаву, він в одну мить досяг з сволюка обгорнену хусточкою заяложену книжку, в котрій я насилу узнав *Кобзаря*, так він був зачитаний. У другій хаті повторилось те саме.

З епістолярних матеріялів, що їх пощастило розшукати у родині Є. Чикаленка, особливе зацікавлення викликає лист до В. Винниченка з 31 березня 1917 р. (на жаль, закінчення листа не виявлено). Є. Чикаленко з боєм сповіщає:

Я писав Вам свої скарги на безладдя, яке повстало в Києві з початком визволення. Всякі таракани, блошиці і кусливі мухи, що сиділи увесь час по щілинах, бавилися то в мистецтво й читання російських лекцій, махом повилазили на світ Божий і почали порядкувати: хто мав більше нахабства, той став верховодити. Я від природи людина несмілива, нездатна до боротьби, зараз усунувся, бо не з моїми нервами встрявати в той розбрат. Та й добре зробив, бо потім, коли хтось поставив мою кандидатуру в Ц [ентральну] раду, то мене провалили... Хоч зайнятий я тут (у Перешорах на Херсонщині — Ф. П.) до втоми од світання до смеркання, а все-таки вночі не дають мені спати думки про будуще. Все я боюсь за долю України.

Тривогою про майбутнє України пройняті і його листи до сина Левка: "Взагалі, скрізь повна дезорганізація. Тепер надія тільки на соціалістичний уряд, може він налагодить якось справу, хоч мені не віриться, бо дуже вже глибоко пішла по селах анархія — всякий робить, що хоче і як хоче, і нема нікому впину", — пише Є. Чикаленко в листі з 10 травня 1917 р. Господарські клопоти в листах Є. Чикаленка до сина проступають у парі із його роздумами про долю народу.

Розшукані, безумовно, далеко не всі листи автора за цей період, їх було більше. Пошуки повинні тривати.

Важливу частину неопублікованої творчої спадщини Є. Чикаленка складають розшукані мною документальні записи, що є продовженням його "Щоденників". Ці записи стосуються багатого на події в історії України 1918 року, містять схоплені проникливим і спостережливим оком автора картини політичного і культурно-духовного життя нашого народу у складний і відповідальний час його історії: тут маємо не лише фіксацію тих чи інших фактів і явищ, але й більш-менш ґрунтовне і системне їх осмислення, об'єктивне, наскільки могу судити, висвітлення. Рукопис охоплює 22 сторінки

тексту, списаного з обох боків. Свої записи автор робив безпосередньо після тих чи інших подій. Хронологічно вони охоплюють час від 5 квітня 1918 р. до 22 січня 1919 року, коли Є. Чикаленко змушений був залишити Наддніпрянщину й емігрувати в Галичину. Рукопис, крім авторського тексту, містить ряд важливих додаткових документів: газетних, зокрема, вирізок — з помітками й заповненнями Є. Чикаленка. Так, на друкованому тексті "гетьмана всієї України" П. Скоропадського, опублікованому в газеті *Народна думка* 5 травня 1918 р., біля речення "Настоящою грамотою я оголошую себе гетьманом всієї України" Є. Чикаленко дав такий коментар: "Якби Скоропадський був розумнішим, то не сказав би, що оголошує себе, а висловився б, що його «обрано» гетьманом, не сказавши ким, але все-таки «обрано». Тоді не було б такого обурення, тоді менше було б підстав обвинувачувати його в узурпації влади. Крім того, про повернення прав на земельну власність треба було сказати не так різко, бо це найбільше обурило селянство і може викликати аграрні розрухи та бунти". На одній з газетних вирізок (*Одесская мысль*, ч. 10) є розшифрування псевдоніму "Андрій Горленко" (це — В. Піснячевський).

Що стосується щоденникових записів за 1918 — початок 1919 років, то вони, як правило, мають розлогий характер, містять авторські коментарі до тих чи інших подій, оцінку певних явищ, фактів, історичних осіб. Відчувається, що над автором не тяжіла самоцензура, він відкрито висловлює свої думки про важливі події, аналізує їх, розмірковує над ними. Окремі хронологічні записи розростаються у ґрунтовні статті-роздуми, медитаційно-атеїстичні нариси. Щоденникові записи Є. Чикаленка охоплюють багато історичних діячів цього періоду (В. Винниченко, М. Грушевський, С. Петлюра, О. Шелухин та ін.), тут багато мовиться про діяльність Центральної Ради, про настрої різних верств населення, політичну боротьбу різних партій і угруповань, ставляться питання розвитку української культури тощо. Будучи причетним до багатьох подій, підтримуючи стосунки з розмаїтими колами громадсько-культурної інтелігенції, Є. Чикаленко був добре поінформований про те, що відбувалося тоді на Україні, він тверезо оцінював тодішню ситуацію, зокрема критично ставився до багатьох політичних діячів, у тому числі й до гетьмана Скоропадського, відмовившись зайняти високий пост в його уряді.

У нотатках Є. Чикаленка чимало уваги приділено питанням культури, зокрема літератури. Зворушує, зокрема, опис подорожі представників Київської "Старої громади" на могилу Шевченка 29 квітня 1918. "Там ми радились про те, як впорядкувати могилу, скільки землі прирізати кругом могили, зробити її державною, як яри прикріпити, як розвести парк, відкіля провести воду, де поставити літні бараки для приїжджих і д. ц.". Душею

всіх цих задумів, яким тоді не судилося здійснитися, був Є. Чикаленко. Зафіксував автор і таку важливу культурну подію, як відкриття в Києві 21 травня 1918 р. на вулиці Пушкінській ч. 1 українського клубу, на яке прийшов сам гетьман Скоропадський (відкрила свято Л. Старицька-Черняхівська), були присутні брати Тобілевичі — артисти М. Садовський та П. Саксаганський.

Є. Чикаленко у своїх неопублікованих щоденникових записах розповів, як проходила перша в Києві панахида, присвячена пам'яті гетьмана Мазепи, над яким ще лежала атмосфера царського синоду. Це відбулося 11 липня 1918 р. в Софіївському соборі: "На панахиді зійшлося маса народу, яка не потовпилась вся на цвинтарі Собору, а ще було багато і на площі. По скінченні панахиди весь натовп з прапорами вийшов на площу, із співами «Ще не вмерла Україна» рушив на Софіївську вулицю, щоб піти по Хрещатику, але взвод німецької піхоти перепинив дорогу і завернув натовп знов на площу, тоді вся маса народу сунула до пам'ятника Богдана, там співала знов «Ще не вмерла», «Як умру, то поховайте...».

Так, ці дві пісні завжди йшли поряд на великих народних торжествах, і їх не могли заглушити ні царські опричники, ні інші сатрапи.

Для розуміння складної політичної ситуації на Україні 1918—початку 1919 р., для характеристики тогочасних подій, політичних і громадсько-культурних постатей, щоденникові нотатки Є. Чикаленка є першорядним документальним матеріалом, що мають безперечну вартість історичного першоджерела. Хоч, цілком зрозуміло, освітлення тих чи інших явищ і подій у них певною мірою має суб'єктивний характер. Так само не всі його судження можуть вважатися недискусійними.

Маючи переважно громадсько-культурний характер, стосуючись у першу чергу багатьох політичних подій, щоденникові записи розкривають характер діяльності, спосіб думання їх автора, дають багатий матеріал для відтворення багатьох сторінок його життя, проливають яскраве світло на ті чи інші факти біографії. Цікавими є, зокрема, роздуми Є. Чикаленка про свої спогади. У записі з 6 квітня 1918 р. читаємо:

Вчора був я у Андрія Васильовича Ніковського і там застав Д. В. Марковича. Обидва вони напосілись на мене, щоб я друкував свої мемуари. Маркович, який колись чув, що я дещо читав з них, вимагав, щоб я обов'язково зараз здавав їх в друк. А я доводив їм, що цього зробить я не можу ось з яких причин. У мене є конспективно написані спомини від дня мого народження (1861 року) до 1885 року, які можна було б зараз друкувати, але вони самі по собі не мають ніякого громадського інтересу. Потім, єсть у мене на кшталт діаріуша, починаючи з 1907

року. Тут є багато цікавого для внутрішньої історії українського руху, але друкувати його я не вважаю можливим за свого життя. Мимоволі в цьому писанню я являюсь "цяцею", а, будучи по натурі подібним до гоголівського Собакевича, всіх чи майже всіх своїх знайомих чи соробітників змалював "беками". Мені навіть скільки раз приходило на душу кинути все оте писання в грубу, бо навіщо воно? Наприклад, я опишу Грінченка, Грушевського такими, як я їх знав, розумів, зо всіми їхніми хибами, яких я не міг спокійно переносити. Але для історії укр(аїнського) відродження це не має ніякого значення; може якраз їхні хиби, оте надмірне тшеслав'є, славолюбіє, упертість і були таким імпульсом, що примушували їх робити, і в результаті вони зробили колосальну роботу в порівнянні з роботою, зробленою скромними, м'якими, безкорисними діячами нашими. Так я собі міркую, але от Ніковський та Марковський напосідаються, щоб я оте все зараз друкував. Але друкувати все-таки я не р'ішаюсь, а писать далі буду, бо мене вже давно кортить знов взятись за свій шоденник. Я перестав його писать мало не чотири роки тому, як почалась війна, а з нею й цькування всього українського і мене особисто. Я боявся, щоб писання моє не попало в руки жандармерії і не нарбило лиха людям, про яких я згадую. Правда, я всі свої мемуари писав так обережно і так неповно, що й наполовину вони не похожі на дійсність. Наприклад, я ніде й натяка не роблю на нашу організацію Т(овариство) у(країнських) п(оступовців), а про з'їзди, про загальні збори кажу, як про зібрання гостей у мене на святах...

Не знаю, чи зможу я колись описати те, що діялось за цих чотири роки, що я не записував... Я дуже шкодую, що не записував нічого особливо цікавого вже після початку революції. Хоч я й не брав безпосередньої участі в будіванні держави нашої, але з 25 октября 1917 року я сидів у Києві і бачився з багатьма громадськими діячами... Але фактично не міг тоді писати, бо майже весь час я був хворий... Тепер я почувую себе зовсім здоровим, маю інтерес до всього і знов мене бере охота записувати те, що я переживаю, що спостерігаю в громадському житті України, в центрі якого я стояв з 1900 року, тобто з мого переходу до Києва" (арк. 1—2).

Я навів цей, може, трохи довгий уривок з метою показати ставлення автора до історичних подій і осіб, висвітлити його розуміння своєї ролі як хронікера-літописця того часу.

Пошуки літературної спадщини Є. Чикаленка тривають. Не сумніваємся, що вони будуть продовжені як у нашій країні, так і за її межами. Все цінне, що залишили нашому народові у спадок його видатні діячі, повинно бути зібране, упорядковане, надруковане, бо то важливі сторінки української історії, культури, літератури.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І НАЦІОНАЛЬНА ЕМАНСИПАЦІЯ (стаття перша¹)

Микола Рябчук

Історія багатьох проблем — це, значною мірою, історія слів. Якщо ми уважно приглянемо до історії терміну "громадянське суспільство" в СРСР, ми до певної міри зрозуміємо й історію становлення цього суспільства, його сьогоденний стан та найближчі перспективи. Власне, ми зрозуміємо, що історія його досить убога, сьогоденний стан маловтішний і перспективи, скажімо прямо, туманні.

Дійти до цих невеселих висновків можна, звичайно, і без історичних екскурсів та філософських теоретизувань — на підставі самого лише емпіричного досвіду. Криваві міжнаціональні побоїща в Закавказзі й Середній Азії і не менш жорстокі акти насильства військових частин проти мирного населення в різних районах країни, параноїдальний антисемітизм у Росії і провокаторська діяльність так званих "інтерфронтів" у неросійських республіках, сваволя місцевих властей у проведенні "демократичних виборів" і цілковита нездатність населення багатьох регіонів, особливо сільських, скористатись бодай куцими можливостями горбачовської "гласности" й лібералізації; фатальна роз'єднаність народу й інтелігенції і ще фатальніші міжусобиці у нечисленному таборі політично активних демократичних сил — усе це, погодьмося, аж ніяк не додає оптимізму навіть найзавзятішим ентузіястам горбачовських реформ. А про скептиків то вже й годі казати.

Польський журналіст Ришард Капусцінський переконаний: "Якщо не враховувати інтелігенції, що становить у радянському суспільстві жалюгідну меншість, середній рівень культури дуже низький. Політичної культури практично не існує... Вони такі атомізовані... Немає жодного зв'язку між, скажімо, робітниками й інтелігенцією. Коли шахтарі у Воркуті застрайкували, ніхто з Москви не приїхав підтримати їх, допомогти організуватись... А крім того — моральна криза... Все розвалюється. Сталін виявився злочинцем. Комунізм мертвий. Релігію відібрано давним давно. Їм нічого не залишилось. Нічого, у що можна б вірити" (*Дітройт Фрі Прес*, 9 квітня 1990).

Не менш песимістичні прогнози висловлюються і в самій Росії. Володимир Цуканіхін із Вязьми Смоленської області пише в газеті *Советская молодежь* (10 лютого 1990):

Дозволю собі лише припустити, чим майбутня гласність і демократи-

зація визначатимуться: наступним рівнем нашої деградації. Образно кажучи, нам підсунуть молодичю-свободу під той час, коли буде вже надто пізно. При виді її щедрот ми повтішаємося очима, пальчиками соромітними поблудимо — і все, ситі. Саме це тепер із багатьма відбувається — пускають млосно слину, читаючи про наші жажливі порядки, та понад усе бояться їх переміни. Є ще, правда, окремі персони з підвищеною потенцією й темпераментом — для них приготувані охолоджуючі запал засоби. До часу! Черговий виток терору їх і перемеле... То що ж, виходить, ми приречені? Скоріш за все — так. Хвороба зайшла надто далеко. Необоротно. Є критичні рівні переохолодження, втрати крові, зневоднення організму. Втратив літр, два — ще можна влити донорську кров, реанімувати. Але витекла критична крапля — і все, організм порятувати не можна. Російський етнос, його духовний і фізичний організм втратив необоротно багату "кров". Як історична спільність ми покидаємо Історію.²

Мефістофельський усміх Олександра Зінов'єва, що цілу свою книжку назвав каламбуром "Катастрофка", обґрунтовується, зрештою, не лише суб'єктивними журналістичними спостереженнями, а й конкретними статистичними викладами. Найсвіжіша з них — опублікована газетою *Нью-Йорк Таймс* (29 березня 1990) на підставі першого спільного радянсько-американського опитування громадської думки, проведеного в різних районах СРСР наприкінці минулого року. Радянське суспільство "надзвичайно конфліктне, розколоне й неспокійне", — коментує результати проведених дослідів американський професор Джордж Гербнер. Подібну думку висловлює і його московський колега Борис Грушин: "Майже 50 відсотків населення вдоволені своїм життям. Вони бідні, ошукані в усіх сферах, в усіх відношеннях, але вони задоволені. Цей результат не є для мене несподіваним, але він сумний".

Безумовно, наведені вище думки й спостереження відбивають важливі аспекти сьогоднішнього радянського суспільного буття чи, радше, побуту. Вони багато дають нам до зрозуміння труднощів радянської перебудови й можливих небезпек, що на неї чигають, але мало що — до зрозуміння її рушійних сил, її не таких уже й мізерних здобутків в окремих галузях і, відповідно, її перспектив — не лише "катастрофчних", а й, цілком імовірно, "перестроєчних".³ У кожному разі, півмільйонні демонстрації у Москві на підтримку перебудови, вражаючі успіхи демократичних сил у Прибалтиці й Західній Україні, досить висока (всупереч твердженням Р. Капусцінського) організованість шахтарських страйккомів, небувало високі тиражі ліберальних газет і журналів, не менш фантастична кількість усілякого політизованого самвидаву у радянських містах і, зрештою, дедалі вища активність численних самодіяльних громадських груп і організацій, — усе це дає підстави всерйоз замис-

литися над проблемою формування громадянського суспільства в СРСР як над справою не цілком безнадійною і безпідставною.

Обійтися без історичних екскурсів ми тут, зрозуміло, не зможемо: вже сама історія терміну "громадянське суспільство" в радянській суспільній думці непомилково вказує на досить малий інтерес дослідників до проблеми громадянського суспільства як такої.⁴

Не заглиблюючись тут у відмінності між тлумаченням терміну "громадянське суспільство" у Гегеля й Маркса (ці відмінності, зрештою, впродовж останніх двадцяти років ґрунтовно досліджені — як на Заході, так і у східноєвропейських країнах,⁵ де офіційний марксизм в останні десятиліття не був ані надто офіціозним, ані надто догматичним, вкажемо лише на одну небезпечну і, можна сказати, фатальну підміну, що відбулася в радянських (власне, в російських) перекладах Маркса: гегелівський термін "die burgerliche Gesellschaft" був послідовно відтворений тут як "буржуазне суспільство", що в контексті проповідованої марксизмом теорії класової боротьби набуло виразно негативного забарвлення. Не навчившись мислити категоріями громадянського суспільства, мільйони радянських людей почали мислити категоріями класової боротьби. Притаманна марксизмові антибуржуазність закономірно обернулася антигромадянськістю і, зрештою, антисуспільністю. Узявшись будувати за Марксом нове суспільство, росіяни збудували сталінізм — цілковиту несподіванку з точки зору марксіського вчення і глибоко закономірну річ з точки зору вчення гегелівського.

У погляді на суспільство й державу російські марксистки виявилися значно меншими діалектиками, ніж Гегель, якого вони вважали всього лиш за Марксового предтечу саме у царині діалектики. Абсолютизувавши ідею класової боротьби і знехтувавши ідеєю класової співпраці й порозуміння, вони порушили хитку гегелівську рівновагу між особистим, суспільним і державним і закономірно прийшли до етатизму, тобто до тотального одержавлення всього і вся.⁶ Цю еволюцію марксистської держави в бік етатизму, а не обіцяної "безкласовості" ще на початку століття передбачив Іван Франко.⁷ У статті "Що таке поступ?" (1903) він писав:

Віра у необмежену силу держави в будувашім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кождий чоловік у будувашім устрою від уродження до смерті буде державним урядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування; потім буде визначувати йому роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості — ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабливого в такому погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися і що в рот вложити завтра; для тих мільонів беззахисних дітей, що виростають або

зовсім без опіки родичів, або терплять не раз муки і знушання від злих, темних, п'яних або хорих родичів та опікунів. Життя в Енгельсовій народній державі було би правильне, рівне, як добре заведений годинник. Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшеним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би шезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховувати не свободних людей, але лише пожиточних членів держави, зробилось би мертвою духовою муштрою, казенною. Люди виростали б і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою.

А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках кермо тої держави? Сього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ті люди мали би в своїх руках таку величезну владу над життям і долею мільонів своїх товаришів, якої ніколи не мали найбільші деспоти. І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманічів — усе одно, чи родовитих, чи вибираних — над мільонами членів народної держави. А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманічі захопити її назавоігди! І як легко при такім порядку підтяти серед людності корінь усякого поступу й розвою і, довівши весь загал до певного ступеня загального насичення, зупинити його на тім ступені на довгі віки, придушуючи всякі такі сили в суспільності, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового. Ні, соціал-демократична "народна держава", коли б навіть було можливим збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшій разі великою завадою для дійсного поступу (Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти т. Т. 45, с. 341—342. К., 1986).

Український філософ, як бачимо, блискуче провидів те, що через півстоліття Мілован Джилас уже на підставі конкретного досвіду назве влучним терміном "нова кляса". Сьогодні природа етатичного суспільства починає нарешті досліджуватись і в Радянському Союзі, при чому означення радянської держави як держави етатичної стає дедалі поширенішим. Чудову статтю на цю тему видрукував торік російський публіцист А. Фадін — спершу в журналі *Родник* (під назвою "Тягар величі" — мається на увазі тягар імперської величі), а невдовзі і в збірнику московського видавництва "Прогресс" "В человеческом измерении" ("В людському вимірі"), де вона мала вже більш "академічну" назву "Тягар етатичної свідомости". Природа російського етатизму досліджується тут іще від царсько-імперських часів і, що особливо важливо, переконливо показується спадкоємність етатичної свідо-

мости в російському комунізмі по відношенню до великодержавницьких амбіцій російського царизму, — те, що відомий російський філософ Н. Бердяєв означив афористичною формулою: "Від Третього Риму — до Третього Інтернаціоналу".

Знаменною видається публікація в газеті *Известия* — багатомільйонному офіційному органі Верховної Ради СРСР — статті економіста В. Радаєва й історика О. Шкаратана "Повернення до витоків. Роздуми над проєктом Плятформи ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії, або Від якої спадщини ми відмовляємось" (17 лютого 1990). Виступаючи проти характерного для радянської пропаганди впродовж багатьох десятиліть "лобового протиставлення" капіталізму й соціалізму, згадані вчені стверджують: "Але суспільство, збудоване нами, гадаємо, лежить у цілком іншому вимірі. На нашу думку, це система етатизму, тобто суспільство, засноване на тотальній державній владі, де будь-яка життєдіяльність людей одержавлена й інтереси людей зводяться до інтересів держави". Далі йде гостра і вельми ґрунтовна аналіза радянського етатизму, що закономірно завершується роздумами про перспективи формування громадянського суспільства в СРСР — як своєрідної протилежності етатизму. Характерною, хоч і, може, малозрозумілою для зарубіжного читача, є прихована полеміка авторів наведеної нижче цитати із так званими "почвенниками" чи "неослов'янофілами", тобто з російськими націоналістами, які категорично заперечують західній шлях розвитку й наполягають на російській специфічності чи, радше, винятковості.

Вважається, — пишуть В. Радаєв та О. Шкаратан, — що етатизм зруйнував село. Але чому ми забуваємо, що він зруйнував і місто? Ще з Давньої Русі минуле країни було пов'язане з розвиненим міським життям. І зачатки громадянського суспільства були породжені містом. "Цивілізація", "громадянське суспільство", "громадянин", "город" — не випадково усі ці слова пішли від одного кореня. І не в сільській глушині шукати б нам наше майбутнє. Але де ті перші дореволюційні інститути громадянського суспільства — незліченна кількість усіляких політичних, релігійних, милосердних добровільних співтовариств? Усі вони були знищені державою у її невтримному прагненні до соціальної однорідності. У цьому розумінні доведеться зробити велетенське зусилля, аби усвідомити, що стійкість і багатство суспільства впливає з його дедалі складнішого різноманіття. Що тільки зростаюче знизу громадянське суспільство в союзі з демократичною державою здатне створити передумови для нормального, здорового, соціально орієнтованого життя.

І висновок:

Соціалізм, що ми його розуміємо як рух,⁸ є сукупність загальних орієн-

тирів, серед яких люди можуть вибирати власні Храми і власні шляхи до цих Храмів. Що ж то за орієнтири? Передусім — перехід до економіки з багатоманіттям рівноправних форм власності. Розвиток ринку. Формування інститутів громадянського суспільства, відмова від поділу суспільства на авангардні й ар'єргардні класи і прошарки, опертя на всі здорові соціальні сили, врахування їх різномірних економічних, політичних, національних і культурних інтересів. Утвердження пріоритету загальнолюдських цінностей.

Як бачимо, всі розмови про громадянське суспільство в сьогоднішній радянській публіцистиці тісно пов'язуються з жорсткою критикою все ще пануючого в СРСР етатизму, більше того — вони є виразно вторинними щодо цієї критики. Зрозуміти подібну парадоксальну ситуацію неважко: публіцисти й філософи воліють мати справу з явищем, яке реально існує в СРСР, а не з ідеальною абстракцією, яку ще потрібно матеріалізувати в дійсності. Зрозуміло також, що ця абстракція формулюється як своєрідний антипод етатизму, другий член бінарної опозиції: все, що не є суспільством етатичним, є, очевидно, суспільством громадянським; усе, що сприяє руйнуванню однієї структури, очевидно, сприяє становленню іншої.

Якщо врахувати, що сам термін "громадянське суспільство" почав осмислюватись у Радянському Союзі лише недавно — після визнання Горбачовим пріоритету загальнолюдських цінностей, і фактичної відмови від т. зв. "класової боротьби"; якщо зважити також на те, що про громадянське суспільство пишуть покищо головним чином журналісти й інші "аматори" (як я, наприклад), а не професійні філософи й соціологи, легко збагнути причину всіляких спрощень на цьому терені та загалом невисоку конструктивність, — чи я б сказав, — романтичну льозунговість — розмов про громадянське суспільство в СРСР.⁹ Як перший крок на шляху до свободи, демократії і справжнього громадянського суспільства подібні спрощення, звичайно, неминучі і, мабуть, допустимі; однак надалі негативістська логіка "від супротивного" може виявитись безперспективною: повалення тиранії ще не тотожне встановленню демократії, ліквідація рабства ще не означає свободи, а відмова від етатизму не веде автоматично до суспільства громадянського.

На жаль, — стверджує відомий радянський учений, член-кореспондент АН СРСР С. Аверінцев, — у головах навіть більш чи менш демократично настроєної інтелігенції не існує глибокої поваги до закону. Більше того, немає й досить чіткої різниці між несимпатичними особисто вам думками та протиправними діями, забороненими законом. Ті чи ті дії злочинні зовсім не тому, що люди плекають і пропагують певні погляди. А тому і лише тому, що ці дії порушують правопорядок. А тим часом тут у

головах цілковитий хаос. До останнього часу були закони, котрі, як звичайно, не дотримувались. При чому не дотримували їх ані люди, які нам не подобаються, ані ті, які нам подобаються. І лихе, й добре робилося мов би в обхід закону, а регулювалося все ідеологічними заборонами, які, на відміну від законів, були дієвими (*Советская культура*, 17 лютого 1990). І далі: Сьогодні, коли тоталітаризм якщо не пішов, то потіснений, ми стикаємося з людським типом, який при всій ненависті до тоталітаризму у своїх повсякденних звичках і нормах поведінки виявляє зформованість, запрограмованість саме тоталітарними умовами життя.

У тій же газеті (до речі, теж досить офіційній, оскільки видається ЦК КПРС), окрім С. Аверінцева, за круглим столом під назвою "Політика і культура" виступали також фізик-теоретик А. Шабад, що був свого часу довіреною особою академіка Сахарова, та історик С. Станкевич, народний депутат СРСР. Їхні ключові висловлювання, гадаю, варто навести, оскільки вони засвідчують добре розуміння радянськими інтелектуалами суті проблеми, а водночас і певну загальниковість та неконкретність в усьому, що стосується шляхів її вирішення.

Наше нове громадянське суспільство справді народжується у незліченних конфліктах — соціальних, економічних, політичних, — стверджує С. Станкевич. — У цьому зв'язку нам потрібна, коли хочете, реабілітація конфлікту. Тривалий час уся офіційна пропаганда була збудована на тому, що серйозних конфліктів, у яких сторони заперечували б одна одну, у нас взагалі бути не може... Конфлікт розглядався як щось неймовірне, аномальне, як наслідок чієїсь підривної дії... А тим часом гостро відчувається потреба саме у цивілізованому конфлікті, у певній "культурі незгоди". При чому "культура незгоди" має бути притаманна обоим сторонам. Скажімо, влада повинна любити своїх опонентів, плекати їх — адже зникнення опонентів чи їх здрибнення неминуче веде до деградації самої влади. На жаль, покищо конфліктуючі сторони дбають не про зняття, а про підтримання конфлікту.

Мабуть, не вперше в історії російського суспільства, — стверджує А. Шабад, — спостерігається духовна криза. І, природно, виникає зразу тенденція — звернутися до коренів, до минулого, пошукати — чи нема там чогось, на що можна спертися і що варто відновити й відбудувати. Але це лише найпростіша частина шляху — згадати минулий досвід. Тепер уже ясно — цього недосить.

Звичайно, нашому суспільству цю першу половину шляху треба обов'язково пройти і якомога скоріше, щоб виробити і ствердити нормальні духовні цінності. Проте необхідно, на мій погляд, звертатися й до культур інших цивілізацій, крім нашої. Звичайно, Сергій Сергійович (Аверінцев) має рацію: покладатися на релігію в цій ситуації не можна,¹⁰ це не вирішить усіх проблем.

Як бачимо, росіяни мають певні зачатки демократичних традицій, а головне — мають значні інтелектуальні сили, здатні сприйняти й адаптувати світовий демократичний досвід до російських умов. Проблема лише в тому, чи зуміють ці сили провести російський народ між Сцїллою ортодоксального комуністичного імперіалізму, який іше не здав своїх позицій, та Харібдою імперіалізму некомуністичного, "опозиційного", який, проповідуючи ідею "рятування Росії" від всесвітньої "жидо-масонської змови", обстоює позиції виразно шовіністичні, антисврейські і антидемократичні. Інакше кажучи — чи збагнуть російські радикали, що боротьба проти тоталітаризму в Росії — це значною мірою боротьба проти імперської, етатичної свідомості, що плекалася в російському обивателі не якихось там 60 років сталінського й післясталінського владарювання, а всі 600 років існування російської держави.¹¹

Я не маю, скажімо, жодного сумніву щодо можливості відновлення громадянського суспільства у Прибалтиці, але я, на жаль, дуже сумніваюся щодо його перспектив у Середній Азії — досвід більшості країн мусулманського світу робить, на жаль, усіх нас невинуватими скептиками в цьому питанні. Я не берусь судити так само і про перспективи громадянського суспільства у Росії: готовність російських інтелектуалів перейняти європейський досвід наражається на відчутий опір російських націоналістів, переконаних у якомусь особливому, винятковому, "неєвропейському" шляху розвитку їхньої батьківщини. Як свосрідну реакцію на некритичне засвоєння європейського досвіду їхню позицію можна зрозуміти, але як далекоюсяжна політична й ідеологічна програма подібний "антиєвропеїзм" може виявитись катастрофічним: "особливий", "національний" шлях Північної Кореї, Ірану чи Лівії є найсумнішим тому підтвердженням. Російський націоналізм — це, по суті, єдиний сьогодні національний рух у Радянському Союзі, що стоїть на виразно антидемократичних, імперсько-великодержавних позиціях.¹² Антисемітизм, притаманний цьому рухові, є частковим проявом великоросійського шовінізму, що залежно від місцевості й ситуації може набути антимолдавського, антиказахського, антиукраїнського тощо характеру. Ідея імперської величі й національної винятковості неминуче штовхає російських націоналістів до етатизму та вельми консервативних, антиєвропейських і антидемократичних національних традицій. Саме на ґрунті етатизму й неприйняття західної демократії відбувається прогресуюче "зрощування з шовіністичними тенденціями деяких діячів партійного апарату", що, на думку російського політолога Є. Амбарцумова, є "головною небезпекою для нашого демократичного розвитку, та й для горбачовської перебудови" (*Советская культура*, 24 лютого 1990).¹³

Що ж стосується інших національних рухів (принаймі, у європей-

ській частині СРСР), то у своєму сепаратистському відштовхуванні від Москви, вони закономірно відштовхуються і від панівної там імперської, етатичної ідеології, кладучи акцент у своїх визвольних змаганнях не так на власній самобутності (і тим більше "винятковості"), як на власній *європейськості*, власній — на відмінну від росіян — приналежності до духовної Європи з її ліберальними, демократичними традиціями.

Польський дослідник Анджей Загєвський шість років тому блискуче помітив цю особливість східноєвропейського "націоналізму" чи, радше, "індепендентизму":

Радянська Росія принесла в нашу частину Європи чимало специфічного. Вона напродукувала доношників, брехунів, цензорів і лежнів, нездатних до жодної праці. Та водночас, сама того не бажаючи, вона дивовижним чином вплинула на людей сильніших і шляхетніших. Вона пробудила в них небувалий потяг до правди, свободи, гідности, до книжок і картин... до Європи. І тепер Європа існує на нашій частині континенту саме в цій своїй іпостасі — як Європа мрій, ілюзій, надій, поривань... Небувалий культурний потяг до цієї Європи виявився парадоксальним наслідком "совєтизації" (цит. за Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture. Ed. by Ladislav Matejka. Ann Arbor, 1987).

Примусова "совєтизація", впроваджувана Москвою у Прибалтиці, Молдавії, на Україні, мала подібні "парадоксальні наслідки": "Європа мрій, ілюзій, надій" робилась для прибалтійських, молдавських, українських інтелектуалів дедалі привабливішою, а такі "європейські" терміни, як "свобода", "демократія", "громадянське суспільство", набували для них ідеального, ледь не магічного значення.¹⁴

Голова Народного руху України за перебудову, знаний поет, депутат українського парламенту Іван Драч заявив в одному інтерв'ю:

Рух — за еволюційний розвиток суспільства. Ми вже достобіса "наїлися" тих переворотів, які, окрім бід, голоду, людомору, кривавого терору, нічого не дали, особливо нашому народові. І тому намагаємося пильнувати, щоб по можливості йти європейським шляхом. Маю на увазі чехословацький варіант, угорський варіант, навіть польський. Але не румунський і не китайський... Нам, вважаю, дуже твердо треба йти в напрямку Європи. До недавнього часу вона закінчувалася Берлінською стіною, а тепер Європу можна означити [...] межами Радянського Союзу. Тому, звичайно, Рух добиватиметься, щоб Україна не була відцурана від загальноєвропейського процесу. Земля, де знаходиться географічний центр Європи, повинна бути у цьому процесі!" (*Культура і життя*, 25 лютого 1990).¹⁵

Не менш цікаві у цьому відношенні і висловлювання львівського мера Богдана Котика — місцевого, так би мовити, Бразаускаса — єдиного львівського "апаратчика", що за підтримкою Руху був обраний нещодавно до республіканського парламенту:

За своєю структурою — як союз рівних сил — Рух є різновидом української Солідарності. Ми багато що запозичили з передвибірчої тактики прибалтійських народних фронтів, перейняли досвід їхніх видань... Їхній приклад (Солідарності і Народних фронтів) був для нас як моральним поштовхом, так і конкретним кроком стратегії й тактики (*Нью-Йорк Таймс*, 26 березня 1990).

Сказане, зрозуміло, не означає, що всі національно-визвольні рухи автоматично є рухами ліберально-демократичними, зорієнтованими на формування громадянського суспільства. Сказане означає лише, що жодна нація не є апріорно ізольованою від світу і принципово нездатною до засвоєння передових суспільних ідей, вироблених цивілізацією. Все залежить лише від того, чи є у цій нації досить впливові інтелектуальні і політичні сили, здатні сприйняти світовий досвід і прищепити його ширшим масам відповідно до національних умов і традицій. Громадянське суспільство, зформоване у Японії, Індії й деяких інших країнах т. зв. "третього світу", має більш ніж виразну національну специфіку, а проте засвоєння європейських демократичних традицій — усього того, що ми називаємо спадщиною французької революції, — виявилось й тут неодмінним. "Демократія — жажлива річ, казав Черчіль, але людство не придумало покищо нічого кращого..."

(Стаття друга)

Відродження націоналізму, що відбувається нині в СРСР як природна реакція на багатолітню примусову "радянізацію" всіх народів (зокрема й російського), має настільки різні прояви, що мусимо говорити принаймні про два різні види націоналізму: шовінізм, — що ставить національну самобутність і винятковість понад усі інші загальнолюдські, демократичні цінності, та "індепендентизм", — що вважає національну емансипацію лише складовою частиною загальнодемократичного процесу.

На щастя, шовінізм — ані в релігійно-фундаменталістській, ані в імперсько-великодержавницькій формі — не є характерним сьогодні для українського національно-визвольного руху. Тим не менше процес демократизації і формування громадянського суспільства на Україні ускладнюється іншими вельми чинниками: поперше — значною залежністю від Росії і, відповідно, від демократизаційних процесів там; залежністю, з якою мусять рахуватися не

лише українці, а й, як бачимо, литовці та інші народи СРСР. І, подруге, — значним відставанням Східної України від Західної в національно-культурному та соціально-політичному розвитку, що є результатом їхнього відмінного історичного досвіду.

Коли б ішлося лише про Україну Західню, всі українські суспільно-політичні проблеми були б загалом тотожні сьогоднішнім проблемам естонським, латвійським чи литовським: у вересні 1939 року Західня Україна, яка ніколи раніше не входила до складу Росії, була окупована радянською армією на підставі таємних сталінсько-гітлерівських протоколів і силоміць приєднана до СРСР. Весь суспільно-політичний досвід Західної України типовий для країн Східної Центральної Європи. Він включає в себе інституції середньовічного європейського права (Литовські Статути, Магдебурзьке право тощо), конституційний розвиток у рамках Австро-Угорської монархії (з кінця XVIII ст. до 1918 р.), короткий період державної незалежності у рамках ЗУНР (Західньо-Української Народної Республіки, що утворилась на руїнах габсбурзької імперії і невдовзі була окупована новоутвореною Польщею), зрештою, розвиток під Польщею, а почасти й Чехословаччиною (Закарпатська Русь) у міжвоєнний період.

Усе це, безумовно, сприяло формуванню громадянського суспільства на Західній Україні ще в дорадянський час, і все це, очевидно, відіграло свою позитивну роль в останні роки — аж до недавньої вельми переконливої перемоги національно-демократичних сил Західної України на виборах до місцевих Рад та до республіканського парламенту. Характерно, що більшість новостворюваних інституцій громадянського суспільства в Західній Україні має виразно традиціоналістську орієнтацію в тому розумінні, що майже всі вони не просто створюються, а *відновлюються*, всі вони посилаються на реальних (а часом і мітичних) попередників у дорадянській Галичині. Так, найпопулярніші "самвидавні" газети сьогоднішнього Львова взяли собі назву *Віче* та *Поступ* (*Поступ* видав майже сто років тому вже згадуваний Іван Франко, ліберал і європеєць, — з Франка, до речі, вони взяли собі й мотто до газети: "Більше поту, менше крові"); "відновленими" вважають себе сьогодні й скавтська організація "Пласт", молодіжний СНУМ, Маріїнське товариство милосердя, Студентське братство, різноманітні політичні й політизовані організації. Навіть офіційний літературний журнал *Жовтень* поспішив переіменувати назву на *Дзвін* (теж колись видавав Франко), футбольна команда СКА перейменувалася в "Галичину", а популярний естрадний театр "Не журись!", що виріс із політично-мистецького андеграунду на самому світанку горбачовської гласності, своєю назвою теж апелював до кабареткової традиції довоєнного (дорадянського) Львова. Я вже не кажу про відновлення такої справді поважної

інституції, як Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка — на проти-вагу офіційній чи, радше, офіційній Академії наук УРСР, чи про свідому переорієнтацію республіканського Товариства шанувальників української мови в русло діяльності довоєнної "Просвіти" — з її мережею Народних домів замість занедбаних і забюрократизованих сільських клубів та будинків культури тощо.

Подібним чином, як зазначав свого часу Маркс, французькі революціонери вбиралися в тоги римських республіканців.

Про високу організованість громадянського суспільства в Західній Україні, я гадаю, свідчить не лише переконлива перемога тамтешніх демократичних сил на виборах, а й такий, скажімо, "льокальний" факт, як успішний бойкот виборів в одному з районів Тернопільської області, де партійна номенклатура не дала людям висунути жодного незалежного кандидата. За цих обставин лише бойкот давав би підстави вважати вибори недійсними і добиватися нової номінації. А оскільки агітувати за бойкот заборонено законами УРСР, — виборці мусили, як то кажуть, з півслова зрозуміти, що від них вимагається, — досягти цього можна, гадаю, лише при досить високій громадянській свідомості населення та наявності розгалужених "неформальних" зв'язків.

Та, на превеликий жаль, Західня Україна складає менше як четвертину всієї республіки; яшірка, як ми знаємо, часом може відкинути хвіст, рятуючись від небезпеки, а проте вона не може відкинути усього свого тулуба. Тим не менше, Західня Україна може бути чудовим каталізатором демократизаційних процесів по всій Україні — не лише подаючи добрий приклад своїм землякам зі Сходу, а й безпосередньо впливаючи на загальноукраїнський політичний і духовний контекст¹⁶.

Що стосується Східньої України, то, хоч вона й була упродовж трьох століть російською колонією, проте, навіть втрачаючи мову, більшість східніх українців не ототожнює себе з Росією.

Українська нація як така, — писав п'ять років тому Р. Шпорлюк у статті "Україна і Росія", — функціонувала як зорганізована одиниця за допомогою мережі всіляких суспільних, господарських, культурних і політичних організацій у тих державах, які дозволяли таку діяльність, але вона мала схильність майже зникати там, де держава не толерувала жодних добровільних асоціацій, культурних, політичних чи релігійних. Мільйони українських мігрантів, які попали в Сибір, Далекий Схід та в інші частини Росії, втратили свою мову й ідентичність і асимілювалися, тоді як ті українці, які емігрували до Америки, зуміли зберегти, а навіть розвинути чимало своїх давніх традицій завдяки політичному плюралізмові, що переважає в Канаді і Сполучених Штатах. Навіть під пануванням Австрії та Польщі, які являли собою набагато менш ліберальні суспільства, ніж Сполучені Штати й Канада, українці заснували складну структуру суспільних, релігійних, госпо-

дарських (споживчих і виробничих кооперативів) та політичних організацій. Українці функціонували там, де була свобода асоціацій, проте вони переконалися, що російська держава відверто ворожа до самого їхнього існування як нації.

Ця скорочена аналіза деяких основних рис української історичної свідомости полегшує зрозуміти, чому такі відмінні постаті як соціаліст і народник Михайло Драгоманов (1841—1895) і консерватор монархіст Вячеслав Липинський (1882—1931) інтерпретували українську національну ідентичність історично і підкреслювали зв'язок України з Заходом як формуючий чинник. Згідно з Драгомановим, "найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII в. (тобто до встановлення російського панування) була більше зв'язана зі Західною Європою, і хоч з проволокою (завдяки татарам!), та все ж ішла разом із Західною Європою в суспільному і культурному процесі". Липинський дійшов до таких самих, по суті, висновків: "Основною різницею України від Москви єсть не мова, не плем'я, не віра... а інший, витворений віками устрій політичний, інший... метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства" (Цит. за: *Віднова*, 1987, ч.6—7, стор. 329—330).

Уся та "складна структура суспільних, релігійних, господарських та політичних організацій", про яку говорить вище Р. Шпорлюк, як і всі відмінності України від Росії, на яких пристрасно наголошують ідеологи українського національного руху, мають, на мою думку, найбезпосередніше відношення до проблеми громадянського суспільства на Україні. Бо навіть якщо запідозрити всіх трьох згаданих вище українських авторів у нещирості чи принаймні у намаганні видати бажане за дійсне, тобто доглядіти елементи громадянського суспільства там, де їх насправді немає, то все ж навіть саме це їхнє намагання видається мені вельми симптоматичним: воно зайвий раз засвідчує виразну "європейську" орієнтацію практично всіх ідеологів українського національного руху. Важко навіть уявити собі освіченого українця, який би обстоював суверенність і самобутність своєї нації, протиставляючи її Європі та європейським демократичним інституціям, — як це, на жаль, поспіль роблять сьогодні (і робили завжди!) ідеологи російського націоналізму. "До тоталітарної системи ми ставимось негативно, — стверджує знаний російський публіцист М. Антонов, — але ми вважаємо, що перспектива не за західною демократією. У нас її ніколи не буде (!)... В історії Росії бували періоди, коли наша країна була найдемократичнішою (?!) країною світу" (*Советская культура*, 24 лютого 1990).¹⁷

Без об'єктивних соціологічних обстежень нам важко судити,

наскільки подібні настрої поширені серед росіян взагалі і серед російськомовного населення України зокрема, однак серед українців подібні настрої навряд чи можуть будь-коли поширитися: Росія ніколи не була для них "найдемократичнішою країною світу", а "специфічна" російська демократія, протиставлена "західній", зроду не вішувала їм нічого доброго.

Досить глянути на сьогоденний стан Західньої України і Східньої, зокрема порівняти їхній національно-культурний і суспільно-політичний розвиток, аби збагнути різницю між європейською та "специфічною" російською демократією; західні українці, котрі не жили так довго у "найдемократичнішій країні світу", як їхні земляки зі Сходу, справді зазнавали всіляких утисків і під Польщею, і під Австро-Угорщиною, а проте не спізнали ані тотальних заборон на мову, освіту, національність, ані зрештою, справжнього геноциду. Східні українці спізнали це все і навіть більше того: у них було відібрано історію. В радянських школах, як і в царських, історія України практично не викладалася, а в академічній історіографії вся вона зводилася, по суті, до історії Росії та, згодом, до історії комуністичного (тобто російського чи, як ми тепер кажемо, "російськомовного") руху на Україні. Об'єктивні історичні дослідження майже не з'являлися, праці давніх істориків не передруковувались і навіть не допускались у відкриті фонди бібліотек. Під негласною забороною опинилася навіть історична белетристика: нечисленні твори, що потрапляли в друк, мусили переходити не лише літературну, а й "фахову" цензуру в Інституті історії. Доходило до курйозів: пишучи роман про опришків, письменник неодмінно мусив привести в Карпати якогось втеклого разінця чи пугачовця, аби той міг стати найближчим приятелем головного героя і тим самим "наочно" втілити ідею дружби російського й українського народів...

Як бачимо, упродовж багатьох років історія України була не менш небезпечною дисципліною в СРСР, ніж генетика чи кібернетика. В чому полягала ця небезпека?

Позбавивши поневолені народи панування над власною політикою, господарством і культурою, Москва намагається забрати в них і минуле, в якому вона правильно вбачає останній залишок їхньої духовної незалежності, — писав Р. Шпорлюк у згаданій статті "Україна і Росія". — Якщо вони приймуть офіційну історію як рамки, в яких будуть себе розглядати, вони перестануть бути окремими націями і таким чином утратять спроможність діяти самостійно. Отже, позбавлення народу його минулого може бути більш нищівним і злочинним колоніалізмом, ніж колоніалізм, який грабує в нації її підземні багатства, накидає їй дискримінаційні умови торгівлі, розпускає її військо і урядовий апарат, або призначає чужинців на всі керівні пости (*Віднова*, стор. 320).

Україна зазнала всіх форм колоніалізму, та головне — в неї було відібрано історію.¹⁸ Комплекс неповноцінності, який почав вироблятися в українців за цих умов, закономірно сприяв їхній асиміляції. Особливо фатальною для українців виявилася втрата ними своєї питомої самоназви "русин", а точніше — перебрання цієї (чи, власне, подібної) назви росіянами у XVIII ст., коли Петро Перший, розбудовуючи імперію, закономірно звернувся у пошуках історичних коренів до Київської Русі, проголосивши її прямою попередницею Московського царства.¹⁹

Подібні підміни не такі вже й рідкісні в історії — згадаймо хоча б середньовічну Священну Римську (!) Імперію на території Німеччини чи ближчий до нас приклад Румунії, що своєю назвою теж запретендувала на "свяшений" зв'язок зі Стародавнім Римом і його цивілізацією. Щоправда (на превелике щастя), румуни не окупували Італії, не проголосили італійців "малорумунами", а їхню мову — всього лиш "малорумунським" діалектом "великорумунської".

Тим часом українці (русини), ставши "малоросами", почали втрачати й відчуття свого щонайпрямішого і найбезпосереднішого зв'язку з Київською Руссю; ставлення до українців як до "малоросів", тобто як до росіян з певним мовно-етнографічним "дефектом", поширилось серед інших народів; "Малоросія", зрештою, зникла з карт світу, а образливий для кожного українця артикль "the" перед назвою його батьківщини закономірно увінчав колоніальний статус колись вільної й цивілізованої слов'янської країни.

Повернення українцям їхньої історії, яке розпочалося останнім часом, — це могутній чинник пробудження національної свідомості, емансипаційні наслідки якого важко передбачити. Для нас важливо, однак, інше: повернення українцям історії — це, крім усього, ще й повернення їм історії їхнього громадянського суспільства, усіх його праформ і першоелементів, а відтак і могутній стимул формування цього суспільства у сьогоденні.

Останні події на Україні показують, що громадське життя, яке наростає й урізноманітнюється тут у міру поглиблення загальної лібералізації, має переважно українське забарвлення — це помітно не лише у Львові та Києві, а й у багатьох, здавалося б, сильно зрусифікованих українських містах (Харків, Одеса, Дніпропетровськ тощо). На це є кілька причин, головні з яких:

а) Новостворювані інститути громадянського суспільства, як правило, звертаються до історії у пошуках історичних аналогій та власних "першоджерел", відбувається своєрідна "сакралізація" минулого — виразно українського й безумовно демократичного.

б) Новостворювані інститути громадянського суспільства звертаються також до сучасних аналогій і близького їм сусіднього

досвіду— найближчими тут знову ж таки виявляються *національні* інституції Прибалтики та Західної України.

в) Новостворювані інститути громадянського суспільства, що з'являються покищо переважно в містах, починають поступово впливати і на соціальну, а відтак і національну емансипацію сільських жителів, що майже на 100 відсотків є українцями, а проте залишаються майже непомітними у політичному житті України з огляду на напівфевдальні відносини, що панують на селі.

г) Новостворювані інститути громадянського суспільства на Україні виникають передусім на українській (точніше — неросійській) етнічній основі, оскільки українці (євреї, поляки, німці, греки та інші неросійські народності України), зазнали більших утисків, а, отже, й активніше обстоюють свої права перед тоталітарною *російською* державою, зокрема й через створювання відповідних інститутів громадянського суспільства. Російське населення України виявляє покищо певну нерішучість: з одного боку, воно не хоче розлучитися з привілеями, які дає йому приналежність до панівної, "імперської" нації, її мови й культури, а з іншого боку, місцевий патріотизм, а також очевидна економічна вигода української емансипації пробуджують у них певні симпатії до українського національно-демократичного руху. У кожному разі, всі зусилля бюрократично-партійного апарату створити на Україні щось на зразок прибалтійських "інтерфронтів" не увінчалися покищо успіхом. Навіть визнання торік української мови державною в УРСР не викликало різкого спротиву з боку російського населення — як це було, скажімо, за подібних обставин у Молдавії, Латвії та Естонії. Справа, можливо, й не в толерантності: просто українська мова досить близька до російської, в наслідок чого всі росіяни на Україні досить добре її розуміють, а нерідко й володіють нею активно.

Гляньмо, отже, коротко на останні українські події і спробуємо на підставі помічених нами тенденцій зробити деякі висновки.

Україна, найбільша і, як іронізував торік на Першому з'їзді народних депутатів Борис Олійник, "найсумирніша" з-поміж радянських республік (не рахуючи Росії), пробудилась нарешті до політичного життя. Під тиском громадськості подав восени у відставку партійний вождь України, знаний українофоб і консерватор сталінсько-брежнєвського гарту В. Щербицький. Його спадкоємець В. Івашко, схоже, зайняв поміркованішу і ліберальнішу позицію центристсько-горбачовської орієнтації. Не так давно — теж під тиском масових протестів — зійшла з політичної сцени й інша одіозна постать недавньої української історії — голова Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко. Півтора місяця тому був нарешті офіційно зареєстрований Рух (Народний рух України за перебудову) — наймасовіша і найвпливовіша опозиційна організація, що, подібно до польської Солідарности, намагається об'єднати на загально-

демократичній основі найширший блок перебудовчих сил — від радикально мислячих комуністів до недавніх "дисидентів", членів Української Гельсінкської Спілки, що ще в середині 70-их років почала нерівну боротьбу з тоталітарним режимом. Обстоюючи ідею національної емансипації й будівництва суверенної української держави, Рух водночас не наполягає на цілковитому розриві зв'язків між радянськими республіками, вважаючи, що варіант радянської "співдружності націй" — на зразок Британської — міг би однаково задовольнити і сепаратистські жадання неросійських народів, і імперські амбіції росіян. При цьому Рух з великою толерантністю ставиться до прав і потреб національних меншостей на Україні, всіляко підтримуючи їхні національно-культурні товариства — так, за сприянням Руху в ряді міст України було створено вірменські, єврейські, польські, грецькі, навіть асірійське товариства, відновлено синагогу і польський театр у Львові, активісти українського Руху і литовського Саюдіса забезпечили охорону учасників єврейського конгресу у Москві від пікетерів "Пам'яті". Не переповідаючи тут програми Руху (див.: *Сучасність*, 1989, ч. 12), зазначимо лише, що вся вона досить послідовно зорієнтована саме на відродженні громадянського суспільства на Україні, створення чи відновлення найрізноманітніших незалежних від держави інституцій.

Хоч Рух і не здобув необхідної більшості місць у парламенті України (нагадаємо, що до виборів Рух залишався незареєстрованою організацією, отож не міг висувати своїх кандидатів безпосередньо), все ж його успіх на березневих виборах відзначено як у радянській, так і зарубіжній пресі. Можна сподіватися, що на наступних виборах, які відбудуться через п'ять років, Рух остаточно зміцнить свої позиції, зформує власний демократичний уряд і завершить національну емансипацію та формування громадянського суспільства, задекларовані його програмою.

Зрештою, на Західній Україні цей процес може завершитися вже найближчим часом. Єдина (хоч і надзвичайно складна) проблема, яку лишається вирішити західноукраїнським демократам, що мають абсолютну більшість у місцевих Радах, — це зліквідувати реальне двовладдя, що існує в СРСР здавна, а точніше — одновладдя партійних органів, що існувало донедавна і що лише тепер починає доповнюватися паралельною владою більш-менш незалежних виборчих Рад. Хоч Горбачов і закликає своїх партійних князків передати цю владу у довірених їм вотчинах Радам народних депутатів, добровільно "передавати" владу, зрозуміло, ніхто не збирається, оскільки йдеться, крім усього, ще й про численні номенклатурні привілеї. Питання, отже, стоїть так: чи зуміють місцеві Ради відібрати владу у партійного апарату і тим самим урівняти Комуністичну партію з іншими партіями та громад-

ськими організаціями, що виникають нині на Україні, а чи парт-апарат і далі втручатиметься через свої партосередки в роботу підприємств, колгоспів, слідчих, судових, державних органів? Досвід Угорщини, Польщі та інших країн Східної Європи показує, що для нейтралізації партійного (по суті, неконституційного і юридично незаконного) втручання в роботу господарчих і державних інституцій потрібно, поперше, ліквідувати систему номенклятури, згідно з якою всі керівні пости обіймаються лише членами партії — за санкцією обкому чи райкому; й, подруге, слід вивести партосередки за межі трудових колективів та державних організацій. Зробити це все без могутньої підтримки населення буде, очевидно, не просто. Боротьба демократично обраних Рад Західної України за реальну, а не лише суто формальну владу в регіоні, думається, й буде вирішальним випробуванням західноукраїнського громадянського суспільства на зрілість. Подібна боротьба розгорнеться ближчим часом і в Києві та деяких інших містах, де незалежні від Компартії демократи здобули більшість. Перефразовуючи чеського соціолога Якоба Рупніка, можемо сказати, що з перемогою демократів на виборах закінчується період опортунізму й починається період громадянського суспільства.

---

1. Цей текст є авторизованим варіантом доповіді, прочитаної англійською мовою під час конференції на тему "The Re-emergence of Civil Society in Eastern Europe and Central Soviet Republics" у квітні 1990 р. у Тексаському університеті в Остіні.

2. Можна згадати, звичайно, і більш оптимістичні прогнози, що з'являються часом в ортодоксально-комуністичній та крайньо націоналістичній російській пресі. "Нова Росія, — пише, наприклад, Едуард Володін у газеті *Литературная Россия*, — не обернеться в другорядну державу. Росія зостається Євразійським континентом з усіма природними ресурсами, промисловим потенціалом та інтелектуальною снагою, а також — нагадаємо в разі потреби — з атомовою зброєю й добре оснащеною, технічно передовою армією; все це, разом узяте, утримує її в ряді найбільших держав (цит. за: *Soviet/East European Report*. Radio Liberty. March 10, 1990).

Проте подібні прогнози потопають у справжній зливі апокаліптичних пророцтв, висловлюваних як у самому СРСР, так і за кордоном. "Після п'яти років горбачовських реформ радянська економіка лежить у руїнах, національні республіки прагнуть незалежності, держави-сателіти відходять геть. Москва стала містом суцільного дефіциту", — пише в журналі *Інсайт* американський журналіст Генрік Берінг-Єнсен («Insight», 14 травня 1990, стор. 8). "Радянська ідеологія обернулася в руїни, — вторить йому знаний радянський дисидент Андрій Синявський, — і хоч би які спроби робились її оживити, вона вже ніколи не оживе по-справжньому. Радянське

суспільство сьогодні... не має ідеалів" (цит. за Radio Liberty Research Bulletin, December 19, 1988, стор. 33). "Декілька радянських економістів, які тепер відвідують З'єднані Стати Америки, признали під час розмови..., що радянська економіка є тепер в гіршому стані, як її оцінюють американці" (*Свобода*, 26 квітня 1990).

"Радянський Союз переживає не найкращі часи, — резюмує подібні спостереження Г. Берінг-Енсен у згаданому числі *Інсайту*, згоджуючись із невідомим жартівником, котрий не вельми шанобливо, проте влучно охрестив Радянський Союз "Верхньою Вольтою з атомними ракетами, країною Третього Світу, що не годна довше втримувати свій статус наддержави".

3. Рецензент журналу *Економіст*, сумлінно переповівши зміст зіннов'євської "катастрофи", цілком слушно запитусь: "Але чи є виведені Зіннов'євим закони радянського суспільства такими незмінними, як він вважає? Книжка завершена у червні 1989 року, якраз напередодні революцій у Східній Європі. Від Східного Берліну до Бухаресту східноєвропейці показали, що комунізм може бути одмінений, вони показали також, що їхні, допущені Горбачовим, революції можуть перекинутись і на Радянський Союз. Чи не є часом радянська ідеологія фатально підкопана? І чи сам Горбачов, заграючи з демократією, не вивільнив часом (може, й ненароком) сили, здатні зруйнувати комунізм?" (*Економіст*", 31 березня 1990, стор. 110).

4. Цей брак інтересу тим більш знаменний, що один із головних творців терміну "громадянське суспільство" Гегель був назагал добре знаний і в царській Росії, і в Радянському Союзі. А проте, за свідченням Д. Чижевського ("Гегель в России", Париж, 1939), навіть найбільші російські радикали не виявляли значної цікавості до гегелівської політичної філософії і проблеми громадянського суспільства зокрема, студіюючи не так *Філософію права*, як *Феноменологію духа* та інші "онтологічні" гегелівські праці. Не змінилася ситуація і в Радянській Росії, дармащо Гегель набув там ваги Марксового предтечі — такого собі "Вергілія домарксистського світу", "геніяльного діалектика", що через свою класово-історичну "обмеженість" не "доріс" до матеріялізму... Попри незліченну кількість "гегелезнавчих" монографій практично ніхто з радянських вчених не пішов далі "глибокодумних" міркувань про "винятково важливу роль, яку відіграла *Філософія права*, в ідейній еволюції Маркса", та про те, що "знання ідейної еволюції Маркса, а отже(!) й *Філософії права* Гегеля необхідне для боротьби з ворожою ідеологією (А. А. Пионтковский. "*Філософія права* Гегеля і марксизм". У зб. *Філософія Гегеля і сучасність*. Москва, 1973, стор. 227—228).

Якщо врахувати, що в царській Росії викладання філософії в університетах двічі улягало найсуворішим заборонам — 1850 та 1884 рр. (див.: Чижевський, згадана праця, стор. 257), а в Радянському Союзі вся історія філософії зводилась до вульгарно-соціологічної схеми, за якою всі світові мислителі були чимось на зразок ракети-носія, покликаної вивести на

орбіту "найвище досягнення людської думки" — марксизм-ленінізм (а згодом і сталінізм), ми легко зрозуміємо сьогодишню ситуацію з політичною філософією в СРСР, як і, зрештою, в будь-якій іншій тоталітарній державі.

5. У зв'язку з нашою темою згадаємо збірник *Держава і громадянське суспільство* за редакцією Збігнева Пельчинського (*The State & Civil Society. Studies in Hegel's Political Philosophy. Ed. by Z. A. Pelczynski. Cambridge, 1984*), а також монографію Джона Кіна "Демократія і громадянське суспільство" (*John Kean. Democracy and Civil Society, та впорядкований ним такий збірник Громадянське суспільство й держава (Civil Society and the State. Ed. by J. Kean), видані у вигляді двотомника (Лондон—Нью-Йорк, 1988)*). Що стосується східноєвропейських країн, то проблематика громадянського суспільства розроблялася головним чином у тих із них, де тоталітарний режим був найслабший, а офіційна марксистсько-ленінська філософія зазнавала дедалі відчутніших впливів "ревізіонізму" Див., зокрема: Karol Bal. *Rozum i Historia. Historiozofia Hegla wobec Oswiecenia. Wroclaw, 1973*; Adolf Bibic. *Zasebnstvo in skupnost. "Civilna druzba" in drzava pri Heglu in Marxu. Ljubljana, 1972*); очевидно, подібний процес проходив і в Угорщині — судячи з англійських публікацій, напр.: Mihaly Vajda. *East Central European Perspectives*; Jenő Szucs. *Three Historical Regions of Europe* (у згаданому збірнику Джона Кіна) тощо. У радянській філософській літературі термін "громадянське суспільство", схоже, почало осмислюватися лише торік — у спільному радянсько-французькому виданні *50/50. Словарь нового мышления* (Москва, 1989), хоча й тут радянські вчені не підіймаються покищо до рівня своїх зарубіжних колег-марксистів — Антоніо Грамші та ін.

6. Найвідвертіше і найпростодушніше цю "нову якість" марксистсько—ленінської держави означив не хто інший, як Сталін: "Радянський державний апарат складається не лише з Рад. Радянський державний апарат у глибинному значенні цього слова складається з Рад плюс усі непартійні й партійні організації, що охоплюють мільйони людей, з'єднують Ради з «рядами й шеренгами», злитовують державний апарат із найширшими масами і крок за кроком руйнують усе, що слугує бар'єром між державним апаратом та народом" ("J. V. Stalin. Works, vol. 7. Moscow, 1954, стор. 164).

Сучасний дослідник Р. Шпорлюк цілком слушно зазначає з цього приводу: "Маркс хотів, щоб «суспільство» замінило собою «державу», Сталін замінив чи, власне, розчинив «суспільство» в «державі». Хоч сталінська інтерпретація набула ваги "клясичної" марксистсько—ленінської формули, кожен дослідник російської історії легко доглядить за сталінською «радянською» чи «марксистською» термінологією стару царистську ідею про те, що не існує жодного суспільства поза державою" (*Roman Szporluk. Communism and nationalism. Karl Marx versus Friedrich List. New York-Oxford, 1988, стор. 221*); див. також: *Roman Szporluk. The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem. In: The Nationalities Factor in*

Soviet Politics and Society. Ed. by Lubomyr Halajda and Mark Beissinger. Boulder. San Francisco, Oxford, 1990, стор. 5—6).

7. Принагідно зазначимо, що І. Франко був одним із перших мислителів Східної Європи, а можливо, й світу, хто звернув увагу на гегелівський термін "die burgerliche Gesellschaft", послідовно відтворюючи його як "горожанське суспільство", тобто калькуючи німецький оригінал.

8. "Соціалізм як рух" — одна з найрадикальніших формул зарубіжного "ревізіонізму", донедавна цілком неприйнятна в СРСР, а проте нині широко вживана — поряд із знаменитим (і знаменним) горбачовським визнанням пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими. Характерний розвиток такої "ревізіоністської" концепції знаходимо у радянського філософа Едварда Араб-Огли — у його післямові до російського перекладу статті Френсіса Фукуями "Кінець історії" (*За рубежом*, 1989, ч. 51): "Згідно з цим (гегелівським) законом соціалістичне суспільство є запереченням капіталізму, його антитезою, за якою має йти друге діалектичне заперечення, чи своєрідна синтеза, що втримує загальнолюдські, прогресивні досягнення як капіталістичної, так і соціалістичної стадії всесвітньої історії, тобто збереження соціальних інституцій представницької демократії, правової держави й товарно-грошових відносин капіталістичного суспільства й водночас — соціальних гарантій соціалістичного суспільства, покликаних утілити в житті соціальну справедливість і впевненість людей у майбутньому... Мова, отже, йде зовсім не про перемогу Заходу над Сходом, ліберально-демократичного суспільства над соціалістичним, а про перемогу нового мислення над старим, про перехід людства від ідеологічної й *соціальної конфронтації* (підкреслення моє. — М. Р.) до планетарного співробітництва, до взаємного збагачення своїми досягненнями й загальнолюдськими цінностями".

У цьому контексті цілком зрозумілим є й намагання Радасва та Шкаратана зняти традиційну марксистську антиномію "соціалізм—капіталізм" як застарілу й спрощену; фактично маємо справу з відмовою від марксистської ідеї "класової боротьби" на користь більш діалектичної гегелівської ідеї "класового співіснування" у рамках громадянського суспільства.

Парафразування відомої ленінської статті "Від якої спадщини ми відмовляємось?" може сприйматися в такому "ревізіоністському" контексті доволі двозначно — незалежно від наміру авторів, тобто Радасва й Шкаратана.

9. Американський соціолог Майкл Кеннеді, вивчаючи процес демократизації в Польщі, відзначив подібне явище: "Послугуючись терміном «тоталітарний», польська опозиція частіше керується політичними інтересами, аніж аналітичними" (M. D. Kennedy. "Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society". Cambridge, 1990).

10. Тут маємо знову, як і у випадку Радасва й Шкаратана, приховану полеміку з "почвенниками", тобто російськими націоналістами. Погляди лідерів цього руху досить добре переповідає Г. Берінг-Енсен у

згаданому числі "Інсайту" (стор. 11): "Згідно з Проскуріним, основоположні духовні цінності можуть бути відроджені лише в тісному зв'язку з природою. Його мрією, як і мрією інших націоналістично настроєних російських письменників — Юрія Бондарєва, Валентина Распутіна — є повернення до дореволюційного раю, а першочерговим завданням є відродження російського селянства, російських традиційних цінностей та впливу російської православної церкви. Націоналісти не хочуть комунізму. Але так само не хочуть вони й вульгарного західного споживацтва та ринкової економіки, і зв'язаного з ними морального розкладу, гедонізму, соромітних видовищ та одержимости дедалі новішою і новішою технікою. Чого справді потребує Росія, так це доброго й вимогливого царя та повернення до своєї внутрішньої духовної снаги. Щодо економічних засад такої пасторальної ідилії — з власною хатою й теплою піччю для кожного — наприкінці ХХ століття, Проскурін каже: "Не знаю, я не економіст. Я не розуміюсь на економічних проблемах".

11. Окрім згаданої статті А. Фадіна на цю тему, хотілося б відзначити також цікавий виступ Н. Старовойтової у тому самому збірнику (*В человеческом измерении*. Москва, 1989), а також блискучу працю російського філософа-емігранта Георгія Федотова "Росія і свобода", передруковану нещодавно московським журналом *Знамя* (1989, ч. 12).

12. Одна з найкращих статей на цю тему в Америці — репліка Чарлза Кравтгамера у *Дітройт Ньюз* з приводу візиту до США групи російських націоналістів. "Російський націоналістичний рух є головним кандидатом на ролю нового господаря Москви... Вони люблять свою країну і хочуть її врятувати. Однак те, як вони наміряються це здійснити, робить їх небезпечними... Вони хочуть іншого майбутнього для Росії, а проте воно виглядає ще більш авторитарним, антизахідним і ксенофобським, ніж російське сьогоднішнє... Вони вважають, що багатопартійна демократія поставить під загрозу національну єдність. Що стосується ксенофобії, вона є головним аспектом їхньої націоналістичної ідеології. Не здатні повірити, що росіяни самі завинили у своєму сьогоднішньому безнадійному відставанні, вони проголошують себе жертвами всесвітньої «русобобської» змови, спрямованої на деморалізацію й уярмлення великого російського народу".

Передбачаючи "близкий хаос" — зростання розмаїтих "дефіцитів, інфляції, безробіття, страйків, здатних паралізувати будь-яку реформу", Ч. Кравтгамер називає Радянський Союз "Веймарською Росією" (за аналогією до Веймарської, тобто передгітлерівської Німеччини) і робить невтішний висновок: "Якщо «Російська партія» таки прийде до влади, скажімо, в найближчому десятилітті, ми матимемо справу з новою російською загрозою, відмінною від попередньої, а проте не менш небезпечною. Комплекс національної ущемлености, релігійного месіанізму і принципового неприйняття західної цивілізації плюс велетенська військова і, зокрема, ядерна міць, успадкована від комуністичних попередників, зробить післярадянську Росію грізним супротивником". (Charles Krauthammer. *Nationalists: The Next Masters of Moscow?* *The Detroit News*, April 24, 1990).

13. Подібні висновки робить у статті "Радянський Союз: Три сценарії" Збігнєв Бжезінський (підкреслення мої. — *М. Р.*): "Михайло Горбачов, схоже, виводить нову формулу своєї внутрішньої політики, засновану на поєднанні драматичних економічних реформ із нарощуванням політичного авторитаризму, який усе менше й менше спирається на комуністичну ідеологію і все більше — на російський націоналізм... Ввівши до своєї Президентської Ради певних осіб, Горбачов засвідчив зростаюче усвідомлення того факту, що в умовах виснаження комуністичної ідеології єдиним емоційним ґрунтом для політичної діяльності в СРСР може бути лише великоруський націоналізм і російське православ'я (Zbigniew Brzezinski. *The Soviet Union: Three scenarios*. U. S. & World Report, April 23, 1990).

14. Палкий "європеїзм" М. Хвильового, одного з лідерів українського націонал-комунізму 20-их рр., безумовно, теж був такою реакцією на наростаючу сталінську "радянізацію". У цьому контексті, очевидно, прочитується й "європеїзм" українських "слов'янофілів" — кирило-методіївських братчиків — як цілковита протилежність антиєвропеїзмові слов'янофілів російських (про це див.: Іван Дзюба. *У всякого своя доля*. Київ, 1989).

15. Ці самі думки І. Драч повторив у московській *Литературной газеті* (11 квітня 1990): "Чи вистачить розуму й совісти тим, що стоять біля керма влади, відчуті всю глибочінь сучасних течій, адже колючий дріт кордону не відділяє Україну ані від Польщі, ані від Чехословаччини, ані від Румунії?!.. Загальноєвропейський дім народів неможливий без України — адже саме в нашій республіці, на Закарпатті, розташований географічний центр Європи... Нашому народові стане сил, щоб стряхнути імперську долону. В цьому передусім має бути зацікавлений російський народ, самі великороси. Вільна Україна неможлива без вільної Росії й вільної Білорусії... Обов'язок Росії — вийти з Союзу першою й допомогти іншим..."

Апелюючи через московську газету до тримільйонного російського читача, І. Драч, на наш погляд, цілком слушно з'ясовує позицію очолюваного ним Руху в національному питанні, полемізуючи з наклепницькою антирухівською кампанією в офіційній пресі: "Рух неодноразово заявляв, що він стоїть на таких позиціях: росіяни на Україні мають жити краще, ніж вони живуть у Москві, Ленінграді, Нью-Йорку. Євреї на Україні мають жити й почувати себе краще ніж у Москві, Ленінграді, Нью-Йорку, Тель-Авіві, Єрусалимі. І тоді й українцям на Україні вільно буде добиватись такого устрою, за якого вони могли б жити краще, ніж живуть українці у США й Канаді. Ось такий "націоналізм" нашого Руху".

16. Див.: Bohdan Kravchenko. *Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. London, 1985). У рецензії на цю книжку Ярослав Пеленський пише: "Розвиток національної свідомості галицьких українців мав неабиякий вплив на формування новітнього українського народу, зокрема, його державницьких стремлінь" (*Віднова*, 1987, ч. 6—7, стор. 369).

17. В подібному дусі висловлюються, на жаль, не лише російські літератори, а й високопоставлені партійні чиновники — наприклад, член ЦК

КПРС, головний редактор *Правды* Іван Фролов: "Пропозиція розпустити всі республіки суперечить принципам радянського альтруїзму (!). Люди, що обстоюють ідею незалежності, не розуміють самої суті російського характеру. За Достоєвським суттю російської душі є співпереживання, співчуття до всіх і кожного. Марксистське вчення, яким ми керуємось, ґрунтується на принципах інтернаціоналізму і дружби між народами. Радянський Союз утримує контроль над національними окраїнами виключно з гуманних міркувань". (Цит. за Insight, May 19, 1990, стор. 13—14).

18. Безумовно, історія завжди була небезпечним предметом для будь-якого тоталітарного режиму: "непередбачуваність" не лише майбутнього, а й минулого блискуче спародійована, як ми пам'ятаємо, Дж. Орвеллом у романі *1984* (вперше в СРСР перекладений три роки тому, *Всесвіт*, 1988, ч. 4). Політична, економічна, ідеологічна криза, яку переживає сьогодні радянське суспільство, справді великою мірою є результатом багатолітнього фальшування історії в цій країні. "Суспільство чи інша спільність, що прагне керувати собою, має неперервно отримувати повний потік інформацій трьох видів: поперше, інформацію про довколишній світ; подруге, інформацію про минуле — з найширшим спектром різноманітних сигналів та їх рекомбінацій; і, потретє, інформацію про себе та свої власні частини. Якщо хоч один із цих потоків на довгий час переривається — чи то утискуванням інформації, чи то її засекречуванням, суспільство робиться некерованим, як блукаюча частка. Вона втрачає контроль над своєю поведінкою, тобто поведінкою не лише своїх частин, а й свого центру". (Karl Deutsch. *The nerves of Government*. New York, 1966, стор. 129).

У випадку України маємо, однак, не просто фальсифікацію історії, а її цілковиту елімінацію — української історії мов би й зовсім не було, а та, що була, — не була, власне, українською, а лише периферійно-російською.

19. Це питання досить ґрунтовно з'ясоване академіком Грушевським ще наприкінці минулого — на початку нинішнього століття. Через цю ґрунтовність його твори, очевидно, й були заборонені в СРСР — як, зрештою, й твори багатьох інших вчених. Лише недавно вони повернуті із бібліотечних "спехранів", розпочато також їхню публікацію. Тим часом за кордоном твори Грушевського завжди високо цінувалися. "Його блискуча *Історія України-Руси* стала наріжним каменем українського сепаратизму, — писав півстоліття тому американський дослідник В. Аллен. — Він успішно показав, що «Україна-Русь» є чимось цілком відмінним від «Московії». Згідно з цією тезою, Київська Русь була колискою «України-Руси», тим часом як Російська держава, що пізніше утворилася довкола Новгороду й Москви, жодною мірою не була правдивим спадкоємцем Києва" (W. E. D. Allen. *The Ukraine: A History*. Cambridge, 1941).

ТАЛАНТ ПОЧИНАЄТЬСЯ З ПРАВДИ

Олена Никанорова

...Один із звичайних робочих днів у редакції *Літературної України* Десь по дванадцятій кімнатами раптом розійшлася чутка: "Дзюбу привезли!" Звідки могли "привезти", якщо це справді так, ми всі розуміли, бож знали, що на весні 1973 р. він був засуджений за "анти-совєтську пропаганду", а загалом під арештом перебував з весни 1972 р., потрапивши під хвилю репресій, що прокотилася тоді по Україні. Тому чутку цю сприйняли як сенсацію. Довідавшись, що Іван Дзюба в кабінеті головного редактора, хтось негайно подався туди, аби розв'язати нагальні редакційні справи, — і от уже маємо скромну (іншої добути не вдалося) інформацію: "Виглядає добре, підголений, напрасований..."

Невдовзі я і ще один працівник газети, закінчивши раніше, ніж це належало б, запляновані на день справи, вийшли з пришіщення редакції і... попрямували на пристойній віддалі за Іваном Дзюбою, який саме залишив редакторський кабінет.

Він ішов вулицею Орджонікідзе, повз масивну будівлю Центрального Комітету Комуністичної партії України, ішов неспішно ходою вільної людини, здавалося, гостро переживаючи саме цей момент повернутої волі і насолоджуючись привітним теплом осіннього світлого дня. На перехресті він несподівано напівозирнувся, як нам здалося, — ніби перевіряючи про всяк випадок, чи не йде хтось слідом. І ми враз усвідомили як умовність його волі, так і нетактовність, ба навіть двозначність свого за ним "підглядання". Далі ми не пішли.

А в найближчому, святковому, числі газети було опубліковано заяву, з якою І. Дзюба, вочевидь, і прибув тоді в *Літературну Україну*. У редакційному вступі повідомлялося, що після помилування І. Дзюби Президією Верховної Ради УРСР з ним зустрівся кореспондент *Літературної України* і що під час розмови І. Дзюба передав свою заяву з проханням опублікувати її...

І. Дзюба визнавав свої помилки й картав себе за те, що виявляв "неправильне розуміння сучасного стану національних відносин у Союзі РСР, у чорних барвах бачив національне становище Радянської України".

Реакція була, як то кажуть, неоднозначною. Заяву активно обговорювали, серед колишніх прихильників і однодумців переважали обурення і звинувачення на адресу "відступника".

Вийшовши з-під арешту, Дзюба перетворився на вельми драматичну постать, в якомусь розумінні навіть більш драматичну, ніж до того. Адже був він без вини винний у стражданнях багатьох із

тих, хто пішов за ним, перейнявшись аргументацією його знаменитої праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (1965). Ця річ поставила його в центр національного руху в республіці й не тільки спричинила величезну популярність, можна сказати — світову славу хай і талановитого, але до того лиш на Україні відомого літературного критика, а й утвердила його в особливій ролі — лідера, провідника, подвижника національної ідеї. Адже то була одна-єдина за всю історію Радянської України праця, де так відверто й гостро порушувалася проблема занепаду української мови, культури загалом на території республіки.

І раптом подвижник виступив із самовикриттям. То була велика перемога офіційних кіл, усіх, хто протистояв національному рухові, а водночас — велике розчарування однодумців Дзюби. Не треба мати якогось особливого дару психологічної проникливості, аби зрозуміти, що цей момент був і, певно, залишається одним із болючих у житті І. Дзюби. Оскільки не міг він не перейматися тим, що деяких його друзів, а також багатьох зовсім незнайомих людей тримали по тюрмах, звільняли з роботи, в різні способи упосліджували часом тільки за те, що вони читали або передавали читати його кустарно розмножувану й підпільно поширювану працю.

Інтернаціоналізм чи русифікація?, давно опублікована за кордоном, на батьківщині автора побачила світ лиш торік — у журналі *Вітчизна*. Публікуючи її через чверть століття після написання, І. Дзюба водночас докладно змальовує тодішню ситуацію навколо неї, а також пояснює власну позицію, не уникаючи вразливих для себе моментів. На тих, хто прочитав цю "сповідь", чекало немало несподіванок. Маємо на увазі хоча б такі зізнання:

Я вже говорив, що ніколи не почувався політиком і не хотів ним бути. За тему, окреслену в *Інтернаціоналізмі чи русифікації?*, взявся лише тому, що ніхто інший тоді за неї не брався в широкому обсязі... Я думав: оце напишу, висловлю наболіле, з'ясую своє розуміння речей і вернусь до літератури, щоб більше від неї не відриватися, займатися своїм прямим ділом.

... мені приписували нерідко що кому заманеться. І багато хто на свій лад тлумачив *Інтернаціоналізм чи русифікацію?* В певному (хай, зрештою, і вузькому) колі створювався абсолютно міфічний образ "Дзюби", і я ставав заложником цього міфа, немовби мусив йому підпорядковуватися. Ця фальшива ситуація мучила мене дедалі більше, ставала нестерпною. Жива людська істота, здатна до змін і спрагла розвитку, не влягає в готову портретну рамку...

Передбачав, що більшість сприйме мою заяву як самозречення. Але міркував так: мої головні задуми і справи ще попереду, своєю працею я доведу, ким я є і для чого живу.

Справді таки: в суті своїй І. Дзюба — не політик. Його мислення не залежить від корпоративних інтересів тих чи тих партій або груп, він органічно не здатний закріпитися в будь-якій політичній схемі. До того ж, він надто чутливий до конкретики реального людського життя, яким тільки й перевіряється цінність суспільно-політичних теорій і концепцій. І наше розшароване, розшарпане суспільство, яке на сьогодні втратило старі орієнтири, а в нових іще не утвердилося, коли нам усім часто бракує навіть елементарної людської доброзичливості, особливо потребує діячів, подібних до Дзюби, — здатних обіймати думкою все розмаїття соціальних типів і верств, гармонізувати їхні потреби у своїх концепціях і програмах. І в цьому розумінні те, що Дзюба — "не політик", можливо, і є його найціннішою рисою.

Якщо повернутися до початку літературного шляху Івана Дзюби, перечитавши його першу книжку *"Звичайна людина чи міщанин? (1959)"*, то переконаємося, що вже вона яскраво виявила визначальні параметри його творчої вдачі — зосередженість на морально-етичній проблематиці й загострене чуття справедливості. А крім того, це варто особливо підкреслити, — віру в ідеал: в ідеальне суспільство (таким у ті часи, та й далеко пізніше, багатьом уявлявся майбутній комунізм), в ідеальну людину (героїчну радянську людину!), в Леніна, в революційне оновлення світу і торжество справедливості на основі здійснення його ідей. Шість років відділяє першу книжку І. Дзюби від праці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Але обидві написані, власне, в ту ж саму пору "шістдесятництва" — в період після XX з'їзду партії, коли уявлялося, що все в нашому суспільстві можна виправити, варто лиш повернутися до "чистих джерел" ленінської соціальної та національної політики. На той час це була найоптимальніша реалістична настанова в царині суспільно-політичної думки. Надто далеко ще було до нинішнього рівня всезагального знання про перебіг як дожовтневої, так і пожовтневої історії нашої країни.

Дзюба завжди охоче сприймає усі позитивні імпульси, що йдуть "згори", від керівників держави — бо опертя на ці імпульси в наших умовах дає можливість успішніше відстоювати прогресивні зміни.

У видавництві "Радянський письменник" (Київ) випадково збереглася заявка І. Дзюби, в якій він пропонує внести до плану 1966 року книжку своїх літературно-критичних статей "Талант починається з правди". До неї мали ввійти статті про твори Григорія Тютюнника, М. Стельмаха, О. Гончара, Л. Первомайського, Ірини Вільде, Ю. Мушкетика, А. Головка, Василя Голобородька, Г. Колісника. Але план 1966 року був уже для нього закритий. 1971 р. на з'їзді письменників України в доповіді "Проблеми і завдання критики" Л. Новиченко висловив задоволення з приводу того, що

"тих суб'єктивістсько-свавільних «точок зору», тих мудрованих критичних «арабесок», з яких недвозначно проглядали ідейно-хитрі концепції, тих виявів безвідповідальної плутанини, що ними намагалися свого часу привернути до себе увагу публіки автори типу І. Дзюби, зараз уже майже не зустрінеш, і цьому можна тільки порадіти". Навряд чи зубр української критики міг широко радіти з того, що талантів у нас поменшало. Його закид був явно надуманий. Просто треба було хоч би в який спосіб "засудити" й "викрити" Івана Дзюбу, і для задоволення цієї потреби годилися навіть такі — повторимо автора — критичні арабески.

Наступного року І. Дзюбу виключили зі Спілки письменників, далі, у квітні 1972 р., — арешт, а в березні 1973 р. — суд і вирок: позбавлення волі на п'ять років...

Після 1973 р. ім'я Івана Дзюби знову з'явилося на сторінках республіканської та всесоюзної періодики. Працюючи в цей час у багатотиражці Київського авіазаводу, він активно займався літературно-критичною роботою. Але про українську літературу практично не писав, зосередившись на дослідженні літератур народів СРСР. Низку статей він присвятив письменникам малочисельних народів. У цих статтях критик гаряче заперечує будь-яку зверхність щодо "слабших" літератур, наголошуючи на їхній своєрідності й неповторності, отже, і вселюдській цінності. Ця робота була, власне, продовженням глибокого зацікавлення Дзюби національними проблемами, і в умовах, коли він був позбавлений можливості прямо висловлювати свої погляди, його дослідження різних літератур країни було способом утвердження органічного права на повноцінне життя і розвиток кожної з них, тобто національних літератур і мов загалом. У цей період, після тривалої перерви, вийшли його книжки: *Грані кристала* (1978), *На пульсі доби* (1981), *Стефан Зорян в історії вірменської літератури* (1982), *Автографи відродження* (1986) та ін.

Перебудова дала новий поштовх творчій діяльності І. Дзюби. Він одним із перших виступив у пресі з розгорнутою аналізою болючих проблем культури, організував численні літературні вечори і виступав на них, реалізуючи відкриті можливості відродження зруйнованих сталінщиною духовних цінностей України. Він включився в роботу для підготовки "Закону про мови в Українській РСР", брав участь у заходах Руху і Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, а тим часом публікував у періодиці ґрунтовні статті з проблем національного відродження, видав цікаве дослідження *У всякого своя доля... (Епізод із стосунків Шевченка зі слав'янофілами)*, а також різні статті в колективних збірниках.

Широкого розголосу набула серія його публіцистичних статей про становище української мови в республіці. Торік вони були опуб-

ліковані у видавництві "Радянський письменник" окремою книжкою — *Бо то не просто мова, звуки...*, яка року нинішнього відзначена республіканською Шевченківською премією.

Сьогодні Іван Дзюба — один із найпомітніших українських громадських діячів. Його вболівання за долю України позбавлене вузькості, притаманної деяким виразникам псевдопатріотичних захоплень і замилювань. Його патріотизм живиться розумінням висоти критеріїв світової культури й орієнтований на ці критерії. Між тим ситуація з мовою і літературою склалася така, що вже саме їхнє існування потребує виборювання і підтримки. Аналізуючи це становище в одній із статей згаданої вище книжки, І. Дзюба, зокрема, пише:

Зайдіть до будь-якої книгарні, і неодмінно станете свідками такої сцени: дитина просить купити якусь гарно розмальовану книжку, а батько чи мати сердито заперечують: "Это же на украинском языке!" І самі книгопродавці на ваше запитання: чи є така й така книжка, можуть відповісти: "Есть, но на украинском языке!" Душа болить і сором пече від такого. Хто ж нас поважатиме, якщо ми самі себе не поважатимемо?

Так, справді, у І. Дзюби вічно "хвора" совість. "Душа болить і сором пече" — мабуть, саме ці слова найточніше виражають його творчу спонуку й розкривають причину його повсякчасного мимовільного "випадання" з літератури в політику і громадську роботу, коли доводиться братися за все, що в даний момент є найважливішим для культури, зокрема — й за невдячну, "чорну" роботу. Вони ж, ці слова, пояснюють і те, чому інші небайдужі, шануючи його, дослухаються до його думки й гуртуються коло нього.

СПОГАДИ

ПРО БАТЬКА

Оксана Драй-Хмара

Коли я згадую батька, в моїй уяві постає гарно збудована постать людини вище середнього зросту, з ясним волоссям і життєрадісним обличчям, з усмішкою білих зубів і замріяними сірими очима...

Мій найраніший спогад про мого "татуню" (так я його звала) зв'язаний з нашою кімнатою на Садовій вулиці в Києві. Пригадую його ніжний погляд, коли він слідкував за рухом мого стільчика, з яким я вчилася ходити. Я сунула стільчик швидко по паркету до протилежного закругленого рогу кімнати, і дивилася на "татуню", щоб він мені його повернув, і знову бігла зі стільчиком до іншого рогу.

Мої батьки купили це розкішне помешкання під час непу і вклали в нього все цінне, що мали. Батько віддав навіть свою золоту медалю, яку отримав на закінчення Київського університету. До Жовтневої революції на третьому поверсі Садової один містився японський консулят.

Навпроти нашого будинку був тінистий Пролетарський парк з широким виглядом на Дніпро. Незважаючи на перевантаження науковою працею, татуню часто гуляв зі мною в цьому парку. Одного разу він фотографував мене. Цю фотографію маленької Оксани з бантом і букетиком квітів татуню завжди тримав у себе на писемному столі. Його любов до мене вилася у вірші "Маленькій Оксані":

Коли на груди ляже камінь
і дихать не дає мені;
коли не приспаний роками
розбудить жаль думки страшні;

коли отрутою гіркою
налита вщерть душа моя,
і плакати нишком самотою
уже не в силі я,

тоді головку злотокоосу
я до грудей своїх тулю,

дитячий лепет п'ю, як росу,
і оживаю, і люблю.
І знову віра воскресає
у серці стомленим моїм,
а сльози... їх уже немає,
і жаль розвіявся, як дим.

На весні у парку цвіли запашні фіялки, і дитиною я не могла втриматись, щоб їх не рвати. Тому "татуні" не раз приходилось платити сторожеві за зірвані квіти.

Пізніше ми ходили слухати симфонічні концерти в Пролетарському парку. Під впливом цих концертів була написана поезія "Симфонія" (1934):

Мідними громами розцвіла естрада,
ніжнотонним током облила каштан...

Навіть у концентраційному таборі смерти на Колимі татуньо повертався думкою до улюбленого Пролетарського саду у Києві:

12—18 травня 1937

Нерига

Працюючи в лісі (17.V) я побачив метелика. В лісі ще глибокий сніг. Тільки на пригорбках розтанув він, де багато солодких ягід торішньої брусниці та клюкви. І так дивно було бачити тріпотливі крильця метелика, що літав над білим покривом снігу. Образ цієї комахи переніс мене в Київ, у Пролетарський сад, де так часто я бував і сам, і з вами, і де давно вже блищать молодим, свіжим листям стрункі тополі й круглогруді каштани. Яка саме тепер гарна димчаста далечінь розлитого Дніпра!.. Востаннє я бачив Дніпро ввечері 16 квітня 1936 року, але тоді він був олив'яний, похмурий, непривітний, як і моя думка. Таким він мені тепер не уявляється. Я бачу його в ореолі золотого, осяйного дня, рівного якому нема в цілому світі. Вигріваючись під скупим колимським сонцем, я згадую рідне, ласкаве, київське сонце.

У нашій вітальні на Садовій вулиці, з високими вікнами і бальконом було багато південного сонця і тому взимку пишно росли пальми, фікуси і особливо китайська рожа, яка покривалася червоними (мов зробленими з тонкого паперу) квітами. Це було ціле густе деревце, під яким я любила гратися. Після арешту батька в 1935 році мама продала її до Палацу піонерів у Києві за 300 крб.

Татуньо кохався у квітах і вирощував влітку на нашому бальконі гвоздики, вербени, левкої і резеду для пахошів увечері. У теплу погоду він любив спати на бальконі.

У кутку вітальні стояв трикутником камін з білого мармуру, який був збудований за бажанням "татуні". На ньому стояли вази з

засушеними польовими квітами. Вечорами, біля вогню в каміні, татуньо любив оповідати мені про своє дитинство в Малих Канівцях, про батькову садибу з левадою, широкі поля... Ще змалечку він був неймовірно ширий і довірливий. У пам'ять його врізалися два епізоди. Перший — коли батько купив йому сіру смушеву шапку. П'ятилітній Михайлик був дуже гордий з неї. Він надів її і пішов гратися з сільськими хлопчиками. Та заздрісні діти почали сміятися з нього, а потім намовили його набрати в шапку води. Він послухав їх, але після цього шапка збіглася і була вже ні до чого.

Другий епізод не менш болючий. Одного Великодня хрещена мати подарувала Михайликові іграшковий паровик, що рухався, свистів і пускав пару. Для хлопчика це був неоціненний скарб, і він поніс його показати дітям. Старші від нього хлопці намовили його пускати паровик по воді, і той загинув у глибокій копанці...

З раннього дитинства у мене був інтимний зв'язок з батьком. Він любив дітей і зумів прекрасно передати дитячий світогляд, що є характеристичною рисою багатьох його поезій. Так в уяві сільського хлопчика сонце — це коло:

Ой, колом сонце догори!
Стежки протряхають.
Засинив волохатий сон яри.
Ідуть до гаю.

В іншому вірші сирота* відчуває теплу ласку сонця:

За водою зозуля кує,
сонцем бризка клечальна неділя, —
а дитина ті бризки — в запілля...
Сонце добре: не скаже: — Моє!

*

Наше помешкання було влаштоване дбайливо і зі смаком. Особливо запам'яталися мені українські килими на паркетах і музейного гатунку картини. Три картини татуньо купив у першої дружини Василя Кричевського, яка виїжджала з нашого будинку. Улюбленою його картиною була "Річка Псьол" (1921) Василя Кричевського, де переважали сині фарби: верби, пісок і річка. Ця картина висіла у нього в кабінеті над канапою, на якій татуньо спав. Не раз він казав, що не міг би уявити свого мешкання без

---

* Батькові не було ще й п'яти років, як померла його мати.

цієї картини. Під час Другої світової війни мама залишила її Львівському музеєві.

Попід стінами його кабінету стояли шахви з книжками: було понад 10,000 книжок. Татуньо часто давав переплітати книжки у барвисті матерії, бо кохався у книжці, в її гарній оправі. Він дуже багато читав, і хоч ніколи не потребував окулярів, ще колегіянтном захворів на очі і мусів лікуватися протягом кількох місяців.

Вночі часто можна було почути його кроки в кабінеті: ходячи, він творив власні поезії і робив переклади. Прокидався він рано і любив читати в ліжку. Тоді я приходила до нього і він читав мені те, чим сам в цей час захоплювався. Це міг бути спонтанний переклад з польської чи чеської мови. Заходила я до нього і вдень, і тоді ми мандрували по глобусі. Пам'ятаю один мій вірш про нашу мандрівку на Цейльон, який починався так:

Татуню, маєш вільну годину?
Всміхнувся, і от за хвилину
перед нами бурхливе Чорне море...

Татуньо помагав мені збирати марки і у нас було два альбоми марок з різних країн.

Взимку вікно в його кабінеті покривалося крижаними візерунками, які описані в поезії "Зимова казка (Ранішній Київ з мого вікна)":

Он, зористий, став у вітах
парусами стеле, гра,
і віконні самоцвіти
учать райдужно горіти —
чарівний кристолограф.

Раптом звівся міднолиций,
розім'яв свій крок важкий, —
і вже ходить по світлиці,
озира мої полиці,
перечитує книжки...

Акуратність була характеристичною рисою "татуні"; у всьому відчувався артистичний смак: починаючи від французького швайцарського годинника "Longines" і кінчаючи тонкою краваткою, вишivanoю стильним українським взірцем. У нашому помешканні була завжди бездоганна чистота.

Татуньо був від природи спортсменом. Ще в дитинстві малий Мишко робив собі дерев'яні ковзани й ходив ковзатись на річку.

Пізніше, в київський період свого юнацького життя, захоплював глядачів своїм вальсуванням з фігурами на льоду. Він був також добрим плавцем: легко перепливав Дніпро в Києві, запливав на Адолари в Гурзуфі, міг довго триматися на спині і навіть читати книжку. Влітку брав участь у грі в волейбол і крокет.

Природа захоплювала його, дарувала йому душевну рівновагу, викликала поетичне надхнення. "Татуню" особливо зворушувала рання осінь, якій він присвятив багато прекрасних поезій. Він любив Україну усю, і свою рідну Полтавщину, і мальовниче Поділля. Найсильніші його поезії були надхнені цією жертвенною любов'ю. Як, наприклад, "Шехерезада II" або "Я полюбив тебе". Життєрадісний з природи, він спочатку вірив у революцію, як українське національне відродження, але швидко побачив, що замість відродження почалось руйнування України. Тому його вірш "В село" звучить мінорно:

Блискучий сніг, колючий вітер,
гудуть натягнуті дроти.
Шляхів нема, немов хто витер,
і важко проти вітру йти..

Моїм першим знайомством з Чорним морем був дитячий курорт Люсдорф біля Одеси. Ми їздили на курорти до Криму (Ялта, Гурзуф, Місхор). Одного ранку в Гурзуфі татуню і його приятель Абрашка поїхали човном далеко в море і взяли мене з собою. Несподівано нас оточила велика зграя дельфінів, які перекидалися навколо нас і могли легко перекинути човен. Абрашка дуже перелякався, а татуню зі мною почав голосно співати і дельфіни нас покинули.

На Кавказі ми теж відвідали курорти (Сочі, Сухумі, Гагри). Влітку 1930 року у Сочі була написана ціла низка сонетів: "Спустившись на саме дно копальні", "На могилі Руданського", "Грановському", "Чудо", "Київ", "Чернігів".

Ми жили на дачі (вікна якої виходили в помаранчовий садок) високо на горі. Тому кілька разів на день ми спускалися до самого моря і до нашої їдальні. Ми часто ходили до чудового ботанічного парку, де нас вражали грандіозні дерева. Тут ми вечорами спостерігали, як розцвітала "Victoria Regia", цвіт якої татуню описав в сонеті тієї ж назви:

Три ночі ти, красуне величава,
цвітеш, розклавши на воді листи,
великі і округлі, мов щити,
а серед них хрещатий Лебідь плава.

Татуньо був ідеальним батьком для своєї доці (так він називав мене). Людмила Старицька-Черняхівська казала, що такої ніжності й уваги до дитини, як у Драй-Хмари, вона в житті своєму не зустрічала.

Будучи лінгвістом за фахом, татуньо взяв для мене німкеню Кароліну, яка мала досконалий німецький акцент. Ми з нею ходили в теплу погоду до парку, а взимку читали німецькі казки і легенди в нашому помешканні. Тому німецька мова була першою мовою, на якій я навчилася читати і писати. Незабаром до мене приєдналася моя кузинка Аля Грінченко і ще кілька дітей.

У "татуні" був м'який баритон і він часто співав українські народні пісні. Улюбленими нашими піснями були: "Ой, хмелю мій, хмелю", "Ой п'є байда" і "Бондарівна".

Доброта, сердечність, людяність були прикметами його вдачі. В його приміщенні завжди жили родичі, чи то з його боку, чи з маминого, або знайомі, яким треба було допомогти. На вулиці він не міг пройти повз жебраків і щедро давав мені гроші, щоб я побігла й кинула бідному. Про одну таку сліпу жебрачку він написав у своїй поезії "Сліпа":

І чийсь терпкий, лунавий голос
безсило в'ється круг стовпа:
струнка, немов порожній колос,
під ліхтарем співа сліпа...

Під час голоду, коли українські селяни вмирили на вулицях Києва, татуньо підібрав і врятував розпухлу від голоду 15-річну селянську дівчину Пашу, давши круглій сироті притулок у себе. Так само він не побоявся передати свою посаду в "Українському академічному словнику" Максимові Рильському, коли той вийшов з в'язниці й потребував допомоги.

На початку літа мене звичайно відвозили на село до бабці Ані і "діді" Петі, батьків моєї мами.

★

Особливо запам'яталися мені дні, коли у нас бувало багато гостей. Тоді до нас приходила родина Зерових і панство Филиповичі, Дорошкевич з дружиною, Рильський, родина Грінченків. Великий дубовий стіл накривався вишиваною українською скатеркою. Татуньо нічого не шкодував для гостей: ні дорогого вина, ані вишуканих страв.

Найбільш відзначали у нас іменини моєї мами Ніни (27 січня). До нашого помешкання приносили цілі кошики квітів, як, наприклад, густий куш білого бузку, який моя мама так любила.

Одного разу я нарахувала 30 тортів різних сортів. Про такі обіди татуньо марив, коли умирав з голоду в концентраційному таборі Колими. Про цей лист батька Освальд Бурггардт (Юрій Клен) згадує в книжці *Спогади про неоклясиків*: "Голод навів йому галюцинації, що їх він (Драй-Хмара) віддав у листі з переліком наїдків і напیتків, листі, якого я, як єдиного, подав без скорочень, бо це один із найгеніяльніших у світовій літературі опис страв, у якому він перевершив великого в цих описах майстра — Гоголя".

В останні роки перед своїм арештом татуньо відчув увесь трагізм української інтелігенції. Це спричинилось до нервового напруження й кошмарів, що були темою однієї з його поезій останнього періоду. Його мучило безсоння і вночі часто було чути його кроки.

У 1932—1933 рр. він скаржився своїм друзям, що далі так працювати не має сил, що він страшенно переобтяжений лекціями, а проте не може заробити дитині "навіть на пляшку молока"; що він не має в запасі ані пуда картоплі і на весні 1933 року може опинитися з родиною в безвихідному становищі.

У лютому 1933 року батька заарештували разом з моїм дядьком Грінченком, ректором музичного інституту в Києві і професором історії музики. Після трьох місяців обох одночасно звільнили. Їх обвинувачували в приналежності до підпільної організації, але, незважаючи на підступні засоби НКВД, жоден з них не визнав за собою ніякої провини.

Після першого арешту "татуню" не поновили на праці ні в Інституті мовознавства при ВУАН, ні в Польському педагогічному інституті, ані в Інституті лінгвістської освіти. Його також виключили зі спілки наукових робітників, і всі його твори були вилучені з бібліотек. Йому заборонили друкуватися. Протягом двох років (1933—1935) він не міг знайти будь-якої роботи більш як на місяць. Знайомі з ним не віталися при зустрічах. Тоді його друг композитор Вереківський, щоб якось дати заробити батькові, попросив його написати лібретто до "Принца Латуні". Напередодні свого другого арешту (в 1935 році) татуньо закінчив лібретто, але не міг підписати своє ім'я, бо йому було заборонено друкуватися. Тому він попросив М. Рильського дати свій підпис, але гонорар за лібретто до "Принца Латуні" він не отримав. Про це татуньо згадує в своєму листі (з 24 травня 1937 року) з Колими.

У роки повного остракізму, не маючи ніякої праці, татуньо присвятив усього себе творчій роботі. Тоді було остаточно закінчено другу збірку віршів "Соняшні марші", перекладено з фінського епосу дві руни "Калевали": "Народження і одруження Ільмарінена" та "Ільмарінен і смерть" (руна нового запису). Іноді татуньо просив мене знайти йому риму, а часом записував цілу строфу, яку я переклала.

Загальний вид кладовища, де похований Михайло Драй-Хмара.
(фото Т. Сергієвої, клуб "Розшук")

Він закінчив переклад першої частини *Божественної комедії* Данте і переклав з другої частини більше половини. Тоді я часто була біля нього і не раз помагала йому в цьому, такому дорогому його серцю, перекладі. На жаль, грубий зошит — переклад *Божественної комедії* Данте — був сконфіскований під час другого, фатального арешту батька 4 вересня 1935 року.

★

Михайло Драй-Хмара загинув на Колимі 19 січня 1939 року мученицькою смертю, але загинув як герой: дав себе розстріляти взамін одного молодого українця.

Восени минулого року ми отримали листа з Колими від учительки середньої школи в Магадані, яка разом зі школярами, членами клубу "Розшук", знайшла могилу Драй-Хмари. У своєму листі Тамара Сергіїва детально описує їхню подорож-розшук, яка тривала 10 днів:

Від 15 до 25 червня ми займалися виключно розшуком місця захоронення вашого чоловіка, батька. Спочатку ми спитали всіх, хто живе в місті Магадан і добре знає Ягоднинський район. Одні казали, що в районі Ларюкова немає жодних табірних захоронень. Інші запевняли, що треба шукати в районі Горного, треті — що бачили щось подібне до табірних захоронень на Таєжці (1 км від Ларюкової).

Коли ми прибули до Оротукану (там був великий чоловічий табір, з якого приводили в'язнів на різні роботи до ближчих пунктів), ми почали шукати людей, які відбували безвинно каторгу в 30-ті і 40-ві роки. Такі люди ще живуть в Оротукані. З певністю, що каторжан ховали в районі Таєжки, ніхто не міг сказати, але вони описали нам, де приблизно можна шукати захоронення.

21 червня ми відправились до місця Ларюкова. Там теж є люди, які пройшли не один колимський концентраційний табір. Але й тут щось кон-

кретного ніхто не міг сказати. Одне, що давало нам надію, і це був факт, що місцева влада відмовила золотокопальникам руйнувати старі захоронення, хоч їх ніхто не доглядав. Значить, є можливість знайти місце захоронення каторжан. Зранку до вечора ми блукали по занедбаному кладовищі, переходили від однієї могили до другої. Гарячий день змінився похмурих вечором. Комарі не давали нам спокою, потім став накрапати дощик. Нарешті ми вийшли на місце, заросле карликовою березою і рідкими модринами. Над березками часом проглядали якісь стовпці. На деяких з них виднілися дерев'яні дощечки з неясними літерами і числами. З досвіду я знала, що це означає, але для підлітків (школярів) таке ставлення до померлих було приголомшливим. З Оротукану я вам писала, що за числовими знаками нам вдалося знайти захоронення першого і другого ряду, таким чином ми встановили можливе місце захоронення Михайла Опанасовича Драй-Хмари (22 червня 1990 року). На місці захоронення поставили простий дерев'яний хрест. На ньому написали фарбою: Михайло Драй-Хмара, помер 19 січня 1939 року.

Ми ще досі не знаємо точної дати народження М. О. Драй-Хмари, його біографії, його рідних і близьких. Хотілося б дізнатися більш детально від вас. На наш запит ми ще досі не маємо жодних відомостей від Публічної бібліотеки імені Леніна в Москві.

НЕ ДАТИСЯ В РУКИ

(Доповідь на дев'ятій річній Конференції
при Іллінойському університеті в Урбані, червень 1990)

Оксана Соловей

У братів Стругацьких є цікавий твір з інтригуючою назвою — "Понеділок починається в суботу". Іншими словами — сучасне передірене минулим. Якщо сьогоднішній стан діаспори вважати за понеділок, то якою була наша субота? Події п'ятниці й четверга тепер добре відомі по обидва боки океану: арешти, процеси, колективізація, голод. Либонь ніхто не сумнівається, що саме вони — першопричина нашого повоєнного розселення, що саме в них криється відповідь на питання ЧОМУ. Нині я хочу спинитися радше на питанні ЯК. Як амофорна маса біженців у довгий суботній день кристалізувалася в досі невідому субстанцію переміщених осіб, як виборювала право на еміграцію. Не був то легкий процес. Перехідні стадії завжди таять більше небезпеки, ніж відстояні форми.

Не вдаючись до узагальнень і освітлення подій з перспективи часу, я спробую на конкретних прикладах відтворити дух тієї доби, настроїв нашої суботи. Листи, спогади учасників, власна пам'ять — основа моєї розповіді.

★

Для великої групи українців брамою в західній світ став кордон Словаччини поблизу Криниці. На початку серпня 1944 року великий ешелон з товарних вагонів, мало не під стелю напактованих речами й людьми, гейби нехотя переповз через невидиму лінію й покотився далі. Два тижні кружеляв він по Словаччині від станції до станції. Зупиняємось, на платформі у велетенських казанах парус юшка. Годували смачно і щедро, а приймати не приймали, відсилали геть. В нашому вагоні дочка розстріляного Костя Буревія Оксана; сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк; художник Микола Жеваго, учень Бурачека; доцент ХДУ Юрій Шевельов. Нарешті добулися Орем Лазу. Наказали нам вигрузитися і лишили ночувати просто неба. Місцевість гірська, дармашо літо, а всю ніч дрижаків хапали. Ранком перевезли в табір. Дріт, озбросна варта. Правда, дріт не колючий, і вартові не надто пильнують, вийти можна. В навколишніх лісах червоні партизани, і місцевий люд широко пропонує: ми вас переховаємо, поки вони прийдуть, чого втікаєте? А у нас в голові невідступна думка — завчасу вирватися. Пригадую Йосипа Гірняка,

актора "Березолю", в черзі до коменданта табору, колишнього полковника царської армії, для якого українців "не было, нет и быть не может". Йосип Йосипович хитро усміхається, крадькома відтулює полу піджака, моргає на пляшку й весело шепотить: "Сьогодні напевне одержу перепустку". Йому поталанило. Івана Івановича Бакала партизани підстерегли, поставили під наведені дула та в останню мить передумали, відпустили. Йому теж поталанило. А Зої Олексіївни Сапідькій — ні. Її розстріляли. Колись давно, ще перед Першою світовою війною, у Москві Симон Петлюра любив бавитися з її маленькою дочкою. Дочка вціліла.

Кордон Австрії переступили ми у вересні 1944-го і в таборі Штрасгоф під Віднем перетворилися з людей з іменами на нумеровані одиниці. Моє число: один мільйон 511 тисяч 462.

*

Мелінген, Тавбах, Османштедт, Ульріхсгальбен — дрібні села в Тюрингії навколо Ваймару. В лютому—березні 45-го там скупчилася не одна тисяча втікачів-українців. Тут і політики: Андрій Лівницький і Андрій Мельник, Степан Бандера і Павло Скоропадський. Тут і харківська "організована громадськість" на чолі з Володимиром Доленком. Тут і славний диригент Нестор Городовенко і відомий письменник Улас Самчук. Спасибі Самчукові за його *Записки на бігу*, в них під датою 28 лютого занотовано: "Кажуть, що німці на сході готуються до протинаступу; кажуть, що вони мають якусь особливу тасмну зброю; кажуть, що пробують зробити замирення з західними альянтами. Кажуть, кажуть, кажуть. Наші не вірять у ніяку чарівну силу, в ніяку перемогу, і лише чекають, коли то вже, нарешті, кінчиться. Хотіли б тільки, щоб сюди прийшли американці". За шість тижнів бажання сповнилося: війна в околицях Ваймару кінчилася 12 квітня. Прийшли американці.

13-го п'ятеро нас рушило у Ваймар пішки, вісім кілометрів. Пізніше Кость Паньківський напише: "...ми констатували велику активність советчиків..., які роз'їжджали по місту з червоними стрічками на грудях і з портретом Сталіна на "здобутих" німецьких автах".

14 квітня у Ваймарі засновано Український Громадський Комітет.

А 15-го надвечір у селі Маркграф озброні люди, що говорили по-російськи, забрали кількох українців і вивезли в невідомому напрямі. Лишатися по селах стало небезпечно.

Весна того року випала дуже рання. Над потічком божевільно ясно цвіли фіялки.

З офіційного радянського видання: "Країна Рад ні на хвилину не забувала своїх синів і дочок, що опинилися в біді. Ще в роки

війни Уряд СРСР створив Управління в справах репатріації, поклавши на нього обов'язок зібрати радянських громадян, розкиданих війною по багатьох країнах світу, повернути їх на Батьківщину і влаштувати в рідних краях".

З записок Самчука: "Наздогнав молоду жінку з відзнакою «ост». Розговорились. Українка з Київщини. Розповіла, що господиня годувала її тим самим, що й свиню. З дому забрали насильно, з вулиці. Чи повернеться назад? — Боюся, — каже і опускає очі. — Але ж вас забрали силою, — пробую казати. — Хіба «вони» повірять?.. А як і повірять... І заплакала. "Родина!"

26 квітня. У місті (Ваймарі) бушує анархія, наше становище не в'ясне, і не легко його в'яснити. Залишається імпровізація стану буття з дня на день, в основному — не датись вивезти насильно на "родину".

2 травня. З усіх боків надходять вісті, що червоні нападають на наших людей, затягають їх до своїх таборів, знушаються, розстрілюють.

7 травня головна квартира Айзенгавера офіційно повідомила, що всі радянські громадяни — хочуть вони чи не хочуть — мусять повернутися на батьківщину. І Самчук нотує: "А світ святкує мир. Для нас же вічне скитання. Нас будуть далі гнати, ловити, нищити".

Вже понад тиждень утікачів хвилювала вперта чутка, що незабаром американці покинуть Тюрінгію, а на їх місце прийдуть радянські частини. Самчук записує: "З усіх боків тиснуться вісті, що «йдуть большевики», що не сьогодні—завтра вони будуть тут, що нас віддають, що нам треба тікати, що нам нема куди тікати". Справа ускладнялася тим, що для пересування по Німеччині потрібні були перепустки, перепустки ж видавало американське командування на підставі наявних у людей документів. Колишні радянські громадяни, що прагли уникнути репатріації, своїх документів показати не могли. Паніка ширилась. Представники Українського Допомогового Комітету щодня оббивали пороги Комендатури і ніяк не могли пробити стіну, як нам здавалося, нерозуміння. Нерозуміння, звичайно, теж було, але головна причина в тому, що альянти намагалися чесно виконувати Ялтинську угоду. У ці тривожні дні Василь Барка напівжартома, напівсерйозно пропонував: давайте організуємо клуб бродячих собак.

★

Є ситуації, з яких логічне мислення не знаходить виходу, і які, проте, приводить до шасливої розв'язки влучна вигадка, часто суперечна розумові. Такою шасливою вигадкою були довідки від фактично неіснуючого Українського Червоного Хреста в Женеві. Хай легкою буде земля Богданові Панчукові. Це він, старшина канадської армії, ризикуючи наклікати на себе кару, заганяв ночами

свій джип у ліс і при світлі ручного ліхтаря бив і бив печатки на нелегально добутих бланках. Вояки-українці допомагали розвозити бланки по території, звільненій альянтами. У Ваймарі янгол-охоронець з'явився 23 травня. Через дві години по його приїзді в Комітеті вже видавали посвідки.

Вістка рознеслася блискавично, люди валили валом. Ми працювали з ранку до ночі. Маса українців, що перебували на той час у Саксонії й Тюрінгії, під впливом чуток про прихід більшовиків, рушили на захід. Переважно пішки. Дороги були запружені біженцями, які несли на собі, або тягли на ручних візках, а то й на звичайних возах, впрягаючися по декілька в один, пожитки, дітей, немічних. Вони спинялися у Ваймарі, вистоювали довгу чергу, одержували посвідку. Посвідку виписували кожному, хто звертався, не відмовляли нікому. Дубровський у своїх спогадах твердить, що за три тижні Комітет видав близько десяти тисяч документів. Посвідки Червоного Хреста мали справді магічну силу і врятували не одного. Самчук згадує, що автобус, в якому була велика група харків'ян і він з дружиною, дорогою кілька разів "зупиняла військова контроля, ми оперували виказками Червоного Хреста. — О'кей! — їдьте далі". Об 11-ій ночі 19 червня автобус добувся Герсфельду в провінції Гессен-Насау. Небезпека дістатися в руки більшовикам начебто минула.

На жаль, тільки начебто. До табору в Герсфельді шодня навідувалися радянські офіцери, переглядали картотеку, вишукували "своїх", викликали на розмови, вимагали таборове начальство видати ту чи ту особу як військового злочинця. Людей тим часом не видавали, але напруження росло, доходило до сутичок. Хтось пустив поголоску, що табір розформують. 6 серпня начальство справді повідомило Український Комітет, що наступного дня вантажні авта перевезуть людей на станцію Бебра, звідки вони поїдуть потягом до Карлсруе. Коли 7-го вранці прибули авта, люди були вже розподілені на групи, спокійно вантажили речі й сідали самі. Та ледве транспорт від'їхав од табору, до нього приєднались військові машини з озброєними американськими солдатами. Одна машина виїхала наперед, інші вклинилися між грузовики. За містом валку якийсь час супроводила машина з червоними зірками. Коли на роздоріжжі транспорт, замість повернути на Бебру, повернув на схід, радянські офіцери відстали. Що мали думати ті, кого везли? Раптом на повному ходу люди стали вискакувати з авт. Ворончуки викинули трилітню доньку і семилітнього сина і стрибнули за ними. Розпачливі крики й стрілянина сколихнула повітря. Покалічених, закривавлених людей, звісно, переловили і назад в авта. Американський лейтенант кричав, заспокоював, що везуть не до совєтів, а в табір по цей бік кордону, у Герфу. І це була правда. Велику групу українців — так

звану "організовану харківську громадськість" — фактично інтернували. Посадили за колючий дріт під підсилену варту: ні в табір, ні з табору — нікогісінько, навіть пошта не доходила. Задум був, можливо, непоганий: відгородити людей, що за них ішли постійні суперечки, від зазіхань репатріаційних комісій. Але як той задум здійснили!

В листопаді харків'яни повернулися в Герсфельд: зимувати в дерев'яних бараках без опалення в Герфі не було як. І тут виявилось, що клопіт з репатріацією не скінчився. Недарма сказано у брошурі: "Країна Рад ні на хвилину не забувала своїх синів і дочок". В мене зберігся лист від Оксани Буревій з датою 29 березня 1946 року. Ось уривки.

Вчора й сьогодні у нас розгортаються страшні події. З'явилося військо, щоб забрати людей за списком, що його сюди прислали совети. Наші сказали, що робитимуть опір, що добровільно нікого не видадуть. Тоді на подвір'я в'їхало кілька великих машин з солдатами, 4 танкетки, сила малих джипів. Будинок оточили кількома кільцями. На території (табору) було 500 солдатів. (Місцеві німці згодом говорили, що в часі війни на Герсфельд наступало менше американського війська, ніж на малий табір неозброєних українців). Люди збіглися в коридор на другий поверх. Спустили залізні заслони, забарикадували шафами двері. Почався штурм. Коли солдати зірвали двері й пробилися через барикади, люди збилися посередині коридору, міцно обнялися, матері підняли дітей на руки, зчинився страшний крик. Солдати стали по одному одривати людей від гурту й заганяти до кімнат. Тоді вся маса вскочила в кімнату Дубровських, забарикадувалася там, одкрила вікна на двір і несамовито кричала аж до кінця операції. У вікна викинули чорний прапор — SOS — виставили ікони, дітей.

Дві з половиною години продовжувався опір. Багатьох сильно побито: Ф. П. поламано ребра; Чалишева ранили прикладом у голову; дружину Демчика вдарили в живіт. Набрали три машини мужчин (43 особи) і повезли в супроводі танків і легкових машин. Сьогодні почали перевіряти і відпускати. Затримали лише Підгайного і ще трьох хлопців. Страшне те, що комісія цілком не орієнтується у внутрішній політиці советів. Вони так спокійно приговорюють людину до повороту, не розуміючи, що це на смерть.

*

Герсфельдські події не були винятковими. Полювання на радянських громадян відбувалось повсюдно. Можна наводити десятки й десятки фактів, як люди викидалися з вікон, вискакували з потягів, кінчали самогубством, аби тільки не вертатись додому. Добре схопив почуття втікачів Самчук: "Не карі, не

законів, не правосуддя боїмося. Боїмося дикої розправи нічим не погамованих пристрастей. І не боїмося смерті. Боїмось повільного, у муках душі і тіла, конання”.

Нарешті видали посвідки ДП — щось на зразок тимчасового пашпорта. У графі про громадянство стояло тяжко виборене слово — бездержавні.

Суботній день хилився до вечора.

З офіційного радянського видання. Москва, 1949 рік: "Дякуючи постійній турботі Радянського Уряду, близько п'яти з половиною мільйонів радянських людей повернулося з закордону на Батьківщину. Однак не всім... випала така щаслива доля. Хоч минуло вже понад чотири роки після закінчення війни, але близько 400 тисяч громадян СРСР все ще перебувають закордоном на становищі переміщених осіб... В більшості випадків затримка в поверненні викликана не з їхньої вини, а з вини реакційних елементів, що намагаються затримати радянських громадян на чужині й відірвати їх від Батьківщини”.

А переміщені особи дякували долі й тяглися до праці. Благословлялось на понеділок.

★

Замість епілогу. 19 лютого ц. р. новообраний президент Чехо-Словаччини Вацлав Гавел, виступаючи в Торонті перед земляками, між іншим, сказав: "Ви — інтегральна частина нашого народу. Хочу перепросити тих, кого у нас називали зрадниками. Бо ви мусіли втікати, а зрадниками були ті, хто вас вигнав”.

29.VI.90

---

1. Улас Самчук, *П'ять по дванадцятій. Записки на бігу*. В-во Миколи Денисюка (Буенос-Айрес, 1954).

2. Кость Панківський, *Від Комітету до Державного Центру*. В-во "Ключі" (Нью-Йорк—Торонто, 1954).

3. Оксана Б. Соколик, "Президент ЧСР Вацлав Гавел в Торонті", *Український голос*, 4 червня 1990.

4. П. І. Дубровський, "Хочемо одного — бути вільними!", *Українська земля*, ч. 11, 1984 і ч. 12, 1985.

5. Оксана Буревій, "Лист до автора”.

6. "Ответы на волнующие вопросы советских граждан, находящихся за границей на положении перемещенных лиц". Москва, 1949, Управление Уполномоченного Совета Министров Союза ССР по делам репатриации.

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ

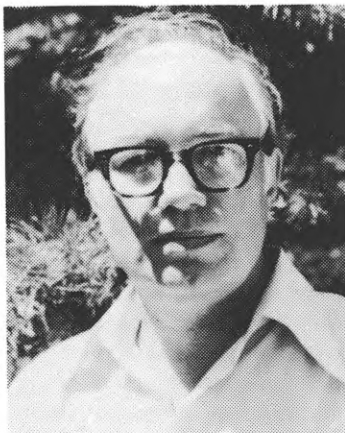
До 70-ліття з дня народження поета (1921-1979)

Микола Вірний

Коли кінець, нема куди іти
І порятунку ждати нівідкуди,
Коли навколо море темноти —
Моліться, люди!

Молитва може теж не допомогти.
Але розпука менше давить груди.
І легше йти, куди даремно йти —
Моліться, люди!

Борис Олександрів

Життєвий шлях Борис Грибінський-Олександрів розпочав 21 липня 1921 року на Житомирщині, у Ружині. Це невелике містечко розташоване на ріці Роставиці. Батько його був бухгалтером.

Поетична муза полонила юнака ще перед тим, як прийшов до вищої школи. Перед Другою світовою війною почав вчитися у Київському педагогічному інституті на філологічному факультеті. Був членом студентського літературного гуртка. Тоді на нього і звернув увагу один з українських великих майстрів поетичного слова — Володимир Сосюра. Він вважав, що вірші Бориса є віршами "дозрілого поета", які можна друкувати.

Війна не дозволила закінчити вищу школу. В 1941-1943 роках вчителював, випробовував свій хист в журналістиці. А в 1944 році разом з батьком помандрував у чужі світи: Польща, Чехословаччина, Австрія. Чотири роки пізніше переселився до Канади. Зупинилися в Торонто. Тут Борис одружився зі Світланю Вакуловською, тут народилися їхні два сини, тут він закінчив славістичний і бібліотечний відділи Оттавського університету. В цьому місті в 1971 році, після грипи, в наслідок ускладнень, втратив слух. Поет любив квіти. Ця любов перейшла, мабуть, від дідуся. І так, як і дідусь в селі Гребінках, плекав квіти. І в цьому місті, в Торонто, 21 грудня 1979 р., на 58-му році, життя поета спіткала передчасна смерть, спричинена нетверезим водієм авта.

Сучасникам і майбутнім поколінням Борис Олександрів залишив п'ять збірок поезій і просяклі глибоким ліризмом, за словами критиків, гумористичні оповідання. Перша збірка поета появилася в 1946 році в Зальцбурзі, Австрія. На збірку під назвою

Мої дні звернули увагу відомі на той час літературознавці, критики, зокрема Юрій Клен, Авенір Коломиєць, Григорій Шевчук.

Юрій Клен привітав появу першої збірки ліричних поезій Бориса Олександрова так:

Вірш у Олександрова такий легкий і плинний, який рідко подибуємо у молодих поетів; це співучість, яка нагадує співучість Сосюрину. Переклади його вдалі, і найбільше вражає, що в кожному випадку він віддає й ритм (не лише розмір!) оригіналу. Досить порівняти "Парус" Лермонтова, де на диво точно у перекладі віддзеркалено всі ритмічні лінії первотвору. Не обійшлося й без впливу неоклясиків. Вражають музичністю такі рядки, як "холодила чоло мое ніч", "І похилить тихо свої віти / До землі прозорий виноград", "У розлогих полях золотої шукав самоти". Поет стоїть "біля чорних ворот" і чекає "химерної долі", він чекає "животворчих пожарів", для нього "осипається перлами день". Багато любовної лірики, вірші про дівчину "з голубими далями в очах" ... Важливо те, що в поета є смак, що є ґрунт для дальшої розбудови, що є прекрасна співучість та органічне відчуття ритму, що пульсує в нього в крові.¹

Вагомість цієї першої збірки Олександрова найвиразніше висловив тоді Григорій Шевчук. У рецензії під назвою "Намісто настроїв" він ствердив:

Лірична обдарованість поета незаперечна. Він уміє схоплювати ледве відчутний настрій, він легко і плавно володіє канонічним віршем, він часом добре композиційно будує поезію, даючи вмілу пуанту в кінці ("Коні", "Замок"). Він уміє надати події дня загальнішого звучання, творячи річ неодноразового звучання. Мова його поза окремими ляпсусами культурна, рима витримана й багата.²

У 1965 році появилася друга збірка поезій Бориса Олександрова *Туга за сонцем* (видана Об'єднанням Українських Письменників "Слово").

Ця збірка поезій Бориса Олександрова хоч і появилася майже двадцять років після першої, проте, враховуючи все, що зробив і чого досягнув поет у різних ділянках, починаючи з письменницької, наукової і кінчаючи чисто громадською, показує, що поет досягнув значних успіхів, дарма що часто це *не рахується*. І мав він ці досягнення як науковець, бібліотекар, редактор, гуморист, лектор, організатор, дорадник і як приятель. Не забував він і поезії. З нею знаходив і себе. Він був свідомий того, що з кожною новою книжкою до письменника, а особливо до поета, критика ставиться з підвищеною вимогою. В цьому він не був винятком. Та, власне, розуміючи це, поет не зраджував себе.

Критика і цього разу привітала його чергову збірку. Так,

наприклад, Анатоль Юриняк, ствердивши, що в збірці *Туга за сонцем* оригінальні поезії "згуртовані в двох — величиною дуже різних розділах: 1. "Пам'ять серця", 2. "Листи до друзів", звертає увагу на їхню, за його висловом, "небажану диспропорцію" (складається лише з п'ятьох поезій). Критик писав, що "епістолярна форма авторові вдається, а до того справді поетам варто плекати лірику дружби, колись досить популярну, а нині призабуту".³

Звернув увагу на збірку *Туга за сонцем* і критик, літературознавець, поет Ігор Качуровський. Він вважає, що:

На українського читача на еміграції найбільше враження, з-поміж поезій цієї книги, робить, звичайно, ностальгічна лірика:

Далека Ти, далека, овіяна грозою,
За синіми лісами, за горами у млі.
Ось так проходять роки нечутною стопою,
І кожен рік утому карбує на чолі..

Або:

Каштан лишився в нашому дворі,
Ні хати вже немає, ані плоту.
Та ще лишилися стежечки по воду,
Яку носив я з річки у відрі..

Іноді це тужний спогад про мрію, яка лишилася нездійсненою:

В'яне осени цвіт, жовті килими стелить під ноги.
На узгір'я німі сива осінь скеровує крок.
Десь у мареві літ загубилися злотні дороги,
І в чужинній пітьмі я даремно шукаю зірок..

Тьмяно вечір погас. На столі моїм книги і квіти.
Знову музика лун у просторах ридає в журбі.
Може в буряний час ти могла б мені душу зігріти,
До загублених рун показати шляхи голубі?

Особливої музикальності вірша, як зауважує Ігор Качуровський, Борис Олександрів досягає за допомогою внутрішніх рим, які закономірно пронизують усю його поезію. Сприяє музикальності також і поділ кожного вірша на чітко визначені ритмічні відрізки. Найкращою поезією збірки Бориса Олександрова *Туга за сонцем* здається мені одна лірична мініатюра, витримана в стилі Тютчева чи Інокентія Анненського:

Ну, от і все. Спалив твої листи
І засмутивсь, відчувши ніби втому.
Мов не дими, а так немов би ти
Десь відпливла у далеч невідому...

Спали мої... І будем знову ми
Як мандрівці, що стрілися на мості...
Нехай пливуть твої й мої дими
І може, десь зійдуться в високості...

Вибагливий до свого приятеля, Ігор Качуровський видає й належне поетові:

... Відчуття музики слова у Б. Олександрова чисто вроджене: в його вірші ніколи не стрінете фонічних затемнень (себто накопичення приголосних), ані ризикованих ритмічних варіацій... А якщо Б. Олександрова треба вмістити на літературну полицку, то місце йому, за чисто формальними ознаками його лірики — десь поміж Рильським і Сосюрою.⁴

У 1972 році Інститут літератури імені М. Ореста у Мюнхені видав чергову збірку поезій Бориса Олександрова під назвою *Колокруг*.

Свого часу багато з нас залюбки читали фейлетони Свирида Ломачки. Та коли на моє запитання "а хто ж це такий?" один з моїх приятелів сказав, що це Борис Олександрів, я був дуже і дуже приємно вражений. Сподівався при нагоді провести з ним інтерв'ю... І, одверто кажучи, поява фейлетонів *Свирид Ломачка в Канаді* в 1951 році була таки важливою подією. Десять років пізніше, в 1961 році, той же автор видав другу збірку гуморесок під назвою *Любов до ближнього*. В обох збірках відчуваються нотки поетичного ліризму. Автор — тонкий спостерігач і філософ.

Посмертно появилася збірка поезій, яку підготував до друку сам Борис Олександрів. Це — *Поворот по сліду*, вибрані поезії, 1939-1979. Ця охайно видана збірка — ніби вінок з найліпших квітів, вибраних самим поетом.

А був він непересічним поетом. Він був скромним і тихим, але працьовитим, дуже працьовитим, коли належно оцінити всі його досягнення, з урахуванням умов і вимог життя.

Борис Олександрів-Грибінський був також громадським діячем, засновником та головою торонтського відділу Об'єднання Українських Письменників "Слово". Був членом президії світової централі "Слово". Був він також журналістом і науковцем, редактором і співредактором таких видань як *Промінь*, *Літаври*, *Нові дні*. Був ще головним редактором журналу *Молода Україна*,

довголітнім і постійним дописувачем до газети *Новий шлях* та журналу *Сучасність*. Був автором наукової розвідки про *Слово о полку Ігоревім*. Борис Олександрів був ще винятково здібним перекладачем.

1. Юрій Клен, журнал *Звено*, Інсбрук, ч. 3-4, 1946.

2. Гр. Шевчук, "Намисто настроїв", тижневик *Час*, Фюрт, 1946.

3. Анатоль Юриняк, "Критичним пером", *Туга за сонцем* Б. Олександрова, Лос Анджелес, Каліфорнія, 1974, стор. 115-119. Попередньо ця рецензія була опублікована в часописі *Українські вісті*, лютий, 1968.

4. Ігор Качуровський, "Творчість Бориса Олександрова", часопис *Український голос*, Манн, Канада, ч. 45, 10 листопада 1971, стор. 7.

Михайло Бойчук, *Пастушка* (графіка, 1910-ті рр.)

КРИВАВА НЕДІЛЯ

Січень цього року в Литві розпочався днями, повними тривоги. Політична і економічна криза ставала шораз реальнішою. Вертикальні зв'язки з Союзом були розірвані, а горизонтальні — з республіками — ще не почали діяти. Розбалансованість економіки поглиблювала і політичну кризу. Невдалими спробами уряду Литви поліпшити економічний стан держави скористалися прокомуністичні сили і активізували свою діяльність.

Для Литви дуже характерна агресивність ставлеників КПРС. Справа в тому, що вони у відсотковому відношенні мають дуже малі реальні шанси на своє існування і ще до всього парламент республіки прийняв ряд законів щодо КПРС, які не давали можливості цій ідеології активно жити і розвиватися. Тому комуністи шукали тільки прецеденту і знайшли його. Коли 7 січня були підвищені ціни, то на площу перед парламентом разом з крайніми силами (ліга "Воля") вийшли і представники "Єдінства", і просто незадоволені люди. В даному випадку співпала мета різних угруповань, тільки шляхи до її досягнення були діаметрально протилежними. Якщо для ліги "Воля" достатньо було заміни уряду, то для "Єдінства" цього було замало. Вони бажали повернути Литву на соціалістичний шлях, де знову ж таки могла панувати комуністична ідеологія, яка вже привела країну до повного загрози і розвалу. Лідери інтерфронту створили Комітет національного порятунку (запитати б їх, кого вони рятували?) і на допомогу покликали військо, яке негайно ж відгукнулося на прохання анонімного комітету.

Уже 11 січня були захоплені штаби охорони краю в Алітусі і Вільнюсі, а також будинок преси, в захопленні якого брали участь два танки і чотири бронетранспортери. Тут же були перші поранені серед населення, яке зібралося, щоб охороняти будинок преси.

В той же день о 1 год. 30 хвилин по полудні президент Литви Вітаутас Ляндсбергис звернувся в Москву, але там відповіли, що президент Михайло Горбачов обідає. Після цього події розгорталися шораз активніше: військова техніка час від часу появлялася на вулицях Вільнюсу та інших міст Литви, демонструючи свою силу. Десантні частини захоплювали об'єкт за об'єктом. Особливо ситуація загострилася в ніч з 11 на 12 січня. Як нічні круки, з військової частини виїздили танки і бронетранспортери і, не звертаючи уваги на сон мирних жителів, гуркотіли на вулицях, наводячи жах на дітей і дорослих.

В ці ночі майже вся Литва не спала. Люди піднялися на захист незалежності своєї республіки без зброї. Єдиною їхньою зброєю була пісня, яка піднімала мужність, ріднила тисячі й тисячі

людей. Вони в єдиному пориві, незважаючи на вік, професію, національність, стали беззбройні проти імперії, яка використовувала військову техніку, щоб втримати своє панування.

Серед литовських прапорів майоріли українські, російські, польські, вірменські, білоруські, грузинські та інші знамена. Народи інших національностей, які населяють Литву, виявили свою повну консолідацію з політикою відновленої держави. На площі біля парламенту, біля радіо- і телекомітету, біля телевізійної вежі було чути різні мови і пісні різних народів.

Але агресор не зважив на бажання Литви бути незалежною, і в неділю на 13 січня коло другої години ночі три колони танків, бронетранспортерів та вантажних авт з десантниками (відповідно 19, 15 і 24) різними дорогами рушили в напрямі до радіо- та телекомітету і телевежі. Для них головне було захопити центри інформації, щоб і далі отруювати людей своєю брехнею. Проти мирного населення було використано бойову техніку і зброю. Танки їхали просто на людей, десантники кидали вибухові пакети і безжалісно били і чоловіків, і жінок. Ця ніч була пеклом. Відеострічки відтворюють всі події і звірячість радянських солдатів і офіцерів, для яких не існувало моралі. На сьому годину ранку було 13 убитих (12 застрілено і одного роздавлено гусеницями танка) і 144 поранених. Лікарні були переповнені, а поранені все надходили і надходили.

Вранці "переможці" їздили по місту і, звертаючись до населення, знову брехали, що "парламент впав і владу захопили робітники і селяни". Але парламент працював, і тисячі людей стояли біля його стін, готові на нові жертви, щоб відстояти незалежність. На радіо- та телекомітеті, телевежі та будинку преси з'явилися червоні прапори, які вказували, що там — радянська влада. А на відстані 100 кроків від танків, на місці, де була пролита невинна кров, лежали квіти і горіли свічки, стояли люди з прапорами, на яких майоріли чорні стрічки.

Так поздоровила імперія православних християн з Новим роком. Так ще раз прийшли "визволителі" на литовську землю. Але беззбройний народ зупинив страшну навалу, мабуть, не тільки в Литві, але і в інших республіках. Всі демократичні сили імперії стали на захист Литви, тому що всі розуміли: захищаючи Литву, вони захищають прогрес, демократію, які лише недавно стали пробиватися на поверхню.

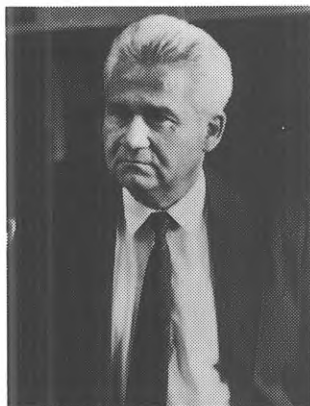
Переважна більшість українців, які проживають у Литві, стояли разом з волелюбним литовським народом, захищаючи прагнення до незалежності і Литви, і України.

Людмила Жильцова

«НЕ ВАРТО ТІШИТИСЯ ІЛЮЗІЯМИ»

На запитання часопису *Сучасність* відповідає прем'єр-міністер України Вітольд Фокін.

— *Ми уважно спостерігаємо за тим, як розвиваються події на Україні. Останнім часом обставини складаються таким чином, що найбільчіше питання, яке постало на повний зріст перед народом України — як вижити? — поступово сконцентрувалося в проблемі переходу до ринку. З публікацій у пресі відомо, що ви, пане Фокін, маєте свій варіант переходу до ринку. Отже, чи не могли б ви спершу розказати, про що йдеться взагалі, коли у вас вживають термін "ринкова економіка"?*

Вітольд Фокін

— Ви вживаєте страшно, але, на жаль, точне формулювання: "як вижити"? Саме про це йдеться. Адже сьогодні ми дивимось на ринок, як на, сказати б, "рятівний круг", хоча буквально вчора вперто не помічали, що у всьому світі ринок давним-давно став нормою життя. Мало сказати, що проблема ринку для нас дуже складна. Поняття "ринок" нині використовується і тими, хто вбачає в ньому перепустку до царства Божого, і тими, хто перетворює його на такий собі жупел для залякування людей. Відповім чесно: коли вже суспільство наважилися на революційну перебудову, кожен його член має усвідомити, що перехід до ринку означає майже повну полярність тому, що будувалося в нашій країні впродовж 70 років.

— *Такий рішучий поворот до ринку — це результат ретельної аналізи нинішньої економічної скрути чи відчай: мовляв, гірше не буде?*

— Вважаю, що аналізувань було цілком досить, а вагань — навіть і забагато. Проте, прагнучи кращого, завжди пам'ятай, що може бути ще гірше. Це застереже від багатьох помилок.

— *Від дня проголошення перебудови в Радянському Союзі минуло 5 років. Окрім дискусій і палких закликів, покищо жодних зрушень на краще!*

— Цілком закономірний результат непослідовних дій. Адже після проголошення перебудови не були визначені політичні струк-

тури. Було зруйновано консервативний, але діючий апарат державного управління, і не створено нічого взамін.

— *Тоді дозвольте, пане прем'єре, наступне запитання: чи можлива економічна реформа, а краще сказати — перемога економічної реформи на Україні без політичної стабільності?*

— Чому тільки на Україні? Політична стабільність — це обов'язкова умова для економічних реформ у будь-якій країні. Тому вважаю, що перебудову слід було починати саме з формування нових політичних структур, з укладання договору між союзними республіками та Центром на основі прийнятих Деклярацій про суверенітет, а не з балачок в урядових кабінетах про переваги регіонального госпрозрахунку (це аксіома, і переконувати в цьому народ просто некоректно) і не з Закону про підприємство та варіацій на теми оптового ринку. Ми, вибачте за порівняння, зводимо споруду не з фундаменту, а з даху, чи навіть з його окремих елементів. І при цьому ще й дивуємося, що так повільно реалізується економічна реформа!

— *Ви порушили питання договору між союзними республіками і Центром. Чи не могли б ви зупинитися на цьому питанні трохи докладніше?*

— Міжреспубліканські зв'язки, а точніше — їх відсутність впродовж всього існування Союзу — це дивовижне явище. Нагадує, що лише наприкінці минулого року ми взяли підписувати горизонтальні міжреспубліканські угоди. А раніше? Донедавна перший-ліпший піонер-відмінник міг сказати, що саме і скільки Україна постачає Вірменії чи Грузії, що саме і скільки одержує з Білорусії, Молдови тощо. Однак усе це, м'яко висловлюючись, міраж. Нічого ми не постачали Вірменії, нічого не одержували з Білорусії. З союзних республік усе надходило до загальносоюзної миски, звідки всі й сьорбали наввипередки. Директивно виділялися кошти, фонди, ліміти споживання, одне слово, все те, від чого залежить розвиток економіки, життєвий рівень людей на місцях. Слід визнати, що централізований розподіл — вельми ретельно продумана система утримування республік на повідку, при чому подеколи визначальну роль при розподілі відігравали не результати праці, а ступінь прихильності того чи того столоначальника.

— *В усьому світі ринок впроваджувався знизу, і ті, хто його фактично формував, не були мільонерами. У вас все, здається, навпаки: ринок впроваджується згори.*

— Ринок — категорія об'єктивна. Ринок не можна проголосити з 1 березня чи 20 жовтня. Можна лише впливати на умови, котрі такі спричинять виникнення ринку. Власне, не так уже й принципово, хто перший розпочав цю роботу — верхи чи низи.

Однак, не виключено, що дехто таки скористався слушною нагодою винятково у своїх особистих інтересах.

— *Дозвольте, пане прем'єре, деякі міркування. Світова практика свідчить: для того, щоб фірма-банкрут знову стала конкурентноспроможною, потрібно щонайменше 8-10 років. Напрошується запитання: скільки ж років знадобиться Україні, щоб посісти врешті-решт гідне місце серед країн світового співтовариства? До речі, західні експерти вважають, що Україна зможе за рівнем життя наблизитися до світових стандартів через 20 років, при чому якщо в народне господарство будуть вкладені чималі суми. Що ви думаєте з цього приводу?*

— В принципі, з висновками експертів можна було б погодитись. Однак вони, напевне, не врахували змін, які інтенсивно відбуваються у наших виробничих відносинах і господарському механізмі. Певен, що коли всі республіки перейдуть таки на економічний суверенітет, строки, названі експертами, можуть бути скорочені, принаймні, втричі. Є таке поняття, як "ступінь керуваності". Цей ступінь перебуває у квадратичній залежності від розмірів і складності господарської системи. Тобто — одна річ, коли Центр керує таким неймовірно складним механізмом, як Союз, і зовсім інше, коли кожна республіка сама розв'язуватиме свої проблеми, об'єктивно враховуючи інтереси Союзу.

— *Ви справді вірите, що Центр "без бою" поступиться правом на диктат?*

— На жаль, ваші сумніви не безпідставні. Гадаю, доведеться поборотися за реальне наповнення суверенітету, за новий рівень самостійності союзних республік. Головне — всі мають пам'ятати: не Союз утворює союзні республіки, а республіки як суверенні держави цілком добровільно утворюють свій союз.

— *Пане Фокін, який з компонентів платформи економічного суверенітету ви вважаєте первинним?*

— Їх два: право виняткової власності республіки на природні багатства та засоби виробництва і конкретно визначений обсяг між-республіканських поставок за домовленістю.

— *Хто з ким має домовлятися?*

— Республіки з Центром і, передусім, між собою.

— *Пане прем'єре, як ви уявляєте економічну самостійність республіки на основі Деклярації про державний суверенітет України?*

— Деклярація проголосила, що на території республіки земля, надра, водні та інші природні ресурси є її власністю. Я вважаю, що розвивати народне господарство на попередніх умовах, коли під юрисдикцію республіки підпадало максимум чверть загального обсягу підприємств і обсягів виробництва, звичайно, неможливо. Загальносоюзний корабель, що його впродовж сімдесяти років

прагнули відправити у велике плавання, вийшов надто громіздким і складнокерованим, і тому Україна була змушена шукати можливості реалізувати принцип єдності різноманіття. Ми налагоджуємо нині горизонтальні зв'язки з іншими союзними республіками і встановлюємо контроль за їх виконанням.

— *А чому треба контролювати угоди, підписані з іншими республіками? Хіба сам факт підписання угоди не є запорукою виконання взятих на себе зобов'язань?*

— Згоден. Це мали б бути нормальні, як прийнято сьогодні говорити, цивілізовані відносини між суверенними республіками. Проте біда в тім, що ми ніколи не були справжніми партнерами. Ми були лише "братами", і ці "братські" почуття нам штучно прищеплювали протягом семи десятиріч. Коли ж дійшло до діла, виявилось, що не так просто бути справжніми партнерами.

— *Іншими словами, якщо я вас правильно зрозумів, пане прем'єре, горизонтальні економічні зв'язки з іншими республіками, на які покладалися чималі надії, покищо не працюють. У чому річ? Коли буде вироблено реальний механізм їх дії?*

— Абсолютно не поділяю таку точку зору. Адже якби справді було так, більшість підприємств республіки нині простоювала б. Треба сказати, що укладанню міжурядових угод на рівні союзних республік передувала дуже підступна позиція центру. Там спробували вчинити на манер матері, яка кидає вередливу дитину: "Не хочеш іти з мамою, йди сама". І вдає, що швидко простує вперед. А сама тишком-нишком спостерігає за нею. Однак, перш ніж я продовжу думку, доцільно, певне, навести деякі пояснення. У системі народного господарства СРСР є такі структури як Держплян і Держпостач. Особливу роль відіграє Держпостач, оскільки в його руках зосереджені всі матеріальні і сировинні ресурси, що надає цій організації можливість міцно утримувати союзні республіки на такому, сказати б, повідочку.

Ось у ролі такої "матері" і виступили були керівники Держпляну СРСР та Держпостачу СРСР: мовляв, якщо ви, суверенні республіки, такі хоробрі і вам заважає централізований розподіл, укладайте самі угоди.

Стереотип, згідно з яким продавати свою працю — це мало не те саме, що продавати своє тіло. Алеж це зовсім не так! Щодо ринку капіталу — його живитиме ринок акцій, облігацій та інших цінних паперів, і шлях до нього відкриває Закон про економічну самостійність України.

— *Ви — прибічник так званої "регульованої ринкової економіки". Чи не може статися так, що, створивши цю незбагненну сїмбіозу під назвою "регульований ринок", ви в результаті візьмете все найгірше як від плянної економіки, так і від ринку?*

— А чому не навпаки? Чому ми не можемо узяти якраз най-

краще? Наш ринок має стати системою, на яку постійно впливатимуть різні економічні стимулятори, набір яких має визначити Верховна Рада республіки.

— *І як ви уявляєте собі український республіканський ринок?*

— Республіканського ринку покищо немає. Нині існує єдиний загальносоюзний ринок, головними ознаками якого є загальнодержавна фінансово-кредитна система, єдина система оподаткування і ціноутворення, державний емісійний банк.

— *Історія свідчить, що в період становлення Радянського Союзу як індустріально розвиненої країни велику роль відіграла саме система планування. Чи не вважаєте ви, пане прем'єре, що нині державне планування, як одна з форм економічного механізму, вичерпала себе і навіть гальмує й без того надто повільне просування вперед? Я веду ось до чого: чи не закладено протиріччя в терміні планово-ринкова економіка?*

— Будь-який орган господарського управління є інструментарієм і обслуговує існуючі політичні структури нашого суспільства. Якщо мінятимуться концептуальні основи управління нашою економікою, ясна річ, і планувальні органи мусять докорінно змінити свої функції. Стосовно ж планово-ринкової економіки вважаю, що цей термін справді не дуже вдалий.

— *Однак він продирається на авансцену?*

— Суть його слід розуміти таким чином: ми повинні навчитися певний час поєднувати планові принципи з ринковими відносинами. Будь-який лад, а тим більше таке унікальне суспільство, як те, що збудували ми, не можна відокремлювати від загальноісторичного процесу розвитку людства.

— *Вибачте, пане прем'єре, але складається враження, що в Союзі лише цим і займалися впродовж 70-ти років.*

— Аналізувати життєстійкість нашого суспільства слід тільки на тлі тривалого відтинку часу. І саме ґрунтуючись на результатах такої аналізи, я зробив висновок: планово-ринкової економіки в чистому вигляді не може бути. Ринок — це саморегулююча система, яка існує за своїми законами.

— *Тобто ви категорично заперечуєте ринкову економіку? Чи я щось не второпав?*

— Шкода, якщо навів вам таку думку... Ні в якому разі не заперечую ринкову економіку і розумію її переваги. Безглуздо спростовувати те, що розвинені країни досягли високого життєвого рівня саме завдяки ринку. Однак переконаний, що й ви б не довірили життя близької вам людини хірургові, котрий, розітнувши груди тяжкохворому, шомиті заглядає до підручника чи бігає за порадами до досвідченого фахівця. Коротше кажучи, я проти неприродного пришвидчення певних процесів, деклярованого ризику, а

натомість — за поміркованість у діях, за справжній професіоналізм в управлінні економікою. Ще раз підкреслюю: я не противник ринкової економіки в найближчій перспективі, але я обстоюю і обстоюватиму, що потрібен перехідний період, потрібні властивий йому механізм і закони, потрібен час, нарешті. Декретований, насильний і повсюдний перехід до ринкових відносин — це загибель.

— *Дещо несподіваний поворот у нашій бесіді.*

— Це тому, що ви оперуєте категоріями сьогоdnішнього моменту, вболіваючи за долю України, і забуваєте при цьому, що проблеми економіки слід вивчати і розв'язувати тільки в динаміці. Який найперший заповіт лікаря?

— *Не зашкодь!*

— Правильно, саме "не зашкодь!" Ми ж нехтуємо цим гуманним принципом і вдаємося до експериментів, наслідки яких навряд чи хто наважиться передбачити. Ще раз повторюю: я не проти вільного ринку і приватної ініціативи, однак усе це може бути лише за умови, коли держава, а в даному випадку республіка Україна, гарантуватиме соціальну захищеність тому соціальному прошарку, тим людям, які вже сьогодні перебувають у скрутному становищі. Йдеться про інвалідів, пенсіонерів, молодь тощо.

— *Складається враження, що ви шукаєте самий безболісний шлях виходу з кризової ситуації.*

— Ви натякаєте на той факт, що своє нинішнє благополуччя Захід вистраждав, пройшовши крізь соціальні струси, кризи та депресії? Так, я цілком згоден, що ви вистраждали своє благополуччя... впродовж досить тривалого часу. І саме тому я не можу погодитися з тими, хто сьогодні прагне одним розчерком пера зруйнувати один господарський устрій і миттєво перейти до діаметрально протилежного. Так не буває. Спробуйте, скажімо, на повній ході автомобіля увімкнути задню швидкість! Або порвете зчеплення, або "полетить" коробка передач. Ще раз повторюю: потрібен перехідний період. Потрібен час, щоб перейти від централізованого керівництва до самоуправління, від адміністративних методів до економічних, від примату плянових засад до примату ринкових відносин...

— *Які шляхи ви особисто бачите для подолання кризи на Україні?*

— Не можна розділити два яблука на трьох таким чином, щоб кожному дісталось по яблуку. Тож і споживати можна лише те, що вироблене суспільством. Які прогресивні програми не розробляв уряд, усе це залишиться лише звабливою обіцянкою, коли ідеї не будуть реалізовані, втілені в життя на місцях. Тому найголовніше завдання сьогодні — зберегти досягнутий рівень обсягів виробництва, будь-що припинити сповзання у прірву депресії, зберегти

від остаточного розвалу внутрішній ринок. Мас набути реальної сили Закон про пріоритет селу, бо немає нині важливішого завдання, ніж нагодувати народ. Великі надії Уряд покладає на горизонтальні зв'язки з союзними республіками, а також сподівається, що стабілізації обстановки сприятиме процес роздержавлення та приватизації, котрий думаємо розпочати вже ближчим часом. Вірю, що зрештою розум візьме гору над емоціями, і в республіці таки розпочнеться справжня робота, а не перетягування ковдри на себе. Порятунку слід шукати не в перерозподілі, а в сфері високопродуктивного виробництва.

— *Ви маєте на увазі шахтарський страйк і вимоги шахтарів?*

— І шахтарський страйк також. Знаєте, я понад 20 років проробив у вугільній промисловості, в тому числі маю понад 10 років підземного стажу. Я знаю, в яких важких умовах працюють гірники, алеж хіба припустимо вимагати від уряду, вимагати від свого ж народу того, що задовольнити не можна? Для мене шахтар, тим більше шахтар з Донбасу, який робить у найтяжчих умовах, людина свята, але я завжди буду проти того, щоб шахтарі Донбасу були людьми першого сорту, а вчителі, медики тощо — другого чи третього. Я не можу зрозуміти тих шахтарів, котрі спокійно спостерігають, як остаточно руйнується народне господарство через їхній страйк, як зупиняються доменні печі і руйнуються коксівні батареї... Так, мине час, історія все розставить по своїх місцях, забудуться лідери страйкомів, а шахтарі спустяться в шахти. Я вірю в це. Але вже сьогодні через цей безглуздий страйк народне господарство України має колосальні збитки, і наслідки страйку ми ще відчуватимемо не один рік. Я повторюю, що порятунку слід шукати не в перерозподілі, як того прагнуть шахтарі, а в сфері високопродуктивного виробництва. Впевнений, що свідомі свого обов'язку громадяни суверенної України стануть на перешкоді всім деструктивним силам, котрі паразитують на наших проблемах, закликають до страйків та громадської непокори, нав'язують робітникам груповий егоїзм, водночас нехтуючи інтересами тих самих робітників. Годі бавитися у псевдодемократію. Не варто тішитися ілюзіями, що хтось прийде й витягне нас з економічної кризи. Порятунку тільки в консолідації сил. Іншого виходу у нас немає.

— *В республіці чимало збиткових підприємств. Вони, певне, також працюють на розвал економіки?*

— Серйозна проблема. І все ж я особисто вважаю, що на даному етапі, в умовах жахливого дефіциту, не можна, без наявності ґрунтовної експертизи, закривати підприємства, навіть якщо вони збиткові. Так, вони збиткові, але покищо їм немає альтернативи, і їхню продукцію ніхто інший не виробить. Якщо ми ігнорува-

тимемо це, вдаватимемось до вигаданих квот на продукцію базових галузей тощо — параліч промисловости гарантований.

— Один з клясичних історичних прикладів свідчить про те, як американський радник банкір із Дітройту Додж, присланий урядом США до Японії 1949 року, ледь ступивши на японську землю, примусив ліквідувати державні субсидії компаніям і фірмам, поставивши тим самим мало не всі японські підприємства на межу банкрутства. Спершу японці сприйняли цей захід як національну катастрофу, проте сьогодні провідні японські економісти розцінюють те вольове рішення як перший рішучий крок на шляху до нинішньої процвітаючої економіки. Чи не вважаєте ви, пане Фокін, що існуюча політика дотацій є узаконеним державним каталізатором дефіциту?

— Система державних дотацій — цілком нормальне явище. Це — один із регуляторів ринкової економіки, при чому досить поширений в усьому світі. Інша річ, що сфера їх використання має бути зовсім іншою. Нині, в наслідок жажливих деформацій в системі ціноутворення, ми використовуємо дотації як "рятівний круг" для збиткових підприємств. Що, ясна річ, не найкращий спосіб.

— Як ви ставитесь до утворення підприємств із 100-відсотковим іноземним капіталом на території України?

— Досить спокійно, якщо вони справді працюватимуть на республіку і повністю додержуватимуться існуючого законодавства.

— Що ви думаєте стосовно ймовірної допомоги від країн Заходу?

— Все має базуватися на ґрунтовних економічних розрахунках. Іншими словами, ми не маємо права погоджуватися на будь-які пропозиції, інакше можна вскочити до такої боргової ями, з якої не видряпатися й нашим онукам. А я вже говорив, що ми й так завинили перед ними.

— Як ви особисто ставитесь до ветеранів американського бізнесу, котрі були запропонували свої послуги?

— Ветерани — вони всюди ветерани і перебувають під тиском застарілих стереотипів. Тому, якщо вони плекають надію допомогти нам так, як свого часу "допоміг" Одесі пан Гаммер (йдеться про аміячний завод), то краще не треба. Якось уже рятуватимемось самотужки. Ну, а коли ветерани-бізнесмени також перебудувалися — ласкаво просимо. Проте й тут бажано не сплутати горобця з соколом.

— Як би ви оцінили, на власний розсуд, пане прем'єре: чи довіряє народ України новообраному урядові?

— Мені важко відповісти на це запитання. Нам бракує відповідної соціологічної служби, через що немає й зворотного зв'язку між народом і урядом республіки. Тож до рейтингів, які

подеколи публікують газети на користь популярності тих чи інших політичних діячів, ставлюся досить таки скептично.

— Ви, пане Фокін, давній апаратник. У вашому оточенні також покищо не відбулося кардинальних змін. Чи не станеться так, що й очолюваний Вами уряд зосередить в своїх руках розподільні важелі, залишаючись таким, сказати б, благодійником?

— Не станеться такого, що диктат Москви буде поміняно на диктат Києва. Що ж стосується мене як давнього апаратника, слід сказати, що в усіх цивілізованих країнах управлінець будь-якого рангу користується підвищеною громадською повагою, вже не кажучи про високу зарплату. Так, я — управлінець, і це моя професія, як, утім, і професія шахтаря 20 років тому, про що ми вже говорили.

— Ви, пане прем'єре, хто: консерватор, ліберал, радикал, лівий, правий, центрист? Хто ви?

— Передусім я — реаліст, котрий бере на своє озброєння будь-які раціональні зерна, незалежно від того, хто їх вирощував. Недавно один з народних депутатів на засіданні Президії Верховної Ради України, враховуючи складне становище, в якому опинилася республіка, сказав: треба, щоб ліві поправшали, а праві полівшали. Я цілком згоден і з ним. Про які страйки нині може йтися, коли на карту поставлено долю України?

— Чи не взяли б ви оцінити рівень економічної й юридичної підготовки нинішнього українського Парляменту?

— Певен, що Парлямент тоді лише почне по-справжньому, поділовому працювати, коли із залі заберуть телевізійні камери. Тоді при обговоренні медичних проблем виступатимуть медики, а решта слухатиме, а з питань аграрної реформи виступатимуть спеціалісти з сільського господарства. Тоді зникне із залі популізм.

— Чи не могли б ви перелічити основні помилки, що їх припустилася країна в цілому, а отже й Україна, за минулі роки перебудови?

— Ну, ми про це говорили на початку бесіди. Якщо трохи детальніше, так, передусім, слід говорити не про помилки країни, а про помилки колишнього уряду. Найголовніша з них — як це не парадоксально, але уряд Рижкова водночас надто поспішав і надто запізнювався. Негативні результати таких непередуманих акцій, як сумнозвісна антиалькогольна кампанія, введення держприймання, прийняття закону про підприємство, підвищення змінності тощо — загальновідомі. Проте я особисто допікав би союзному урядові за одинадцять постанов, прийнятих від 1987 по 1990 роки, які спричинилися до необґрунтованого, шквального зростання грошових доходів. Саме з цього все почалося. Саме ці одинадцять союзних постанов остаточно доконали надкрихку

економіку країни, а відтак й України. Єдине, чого було "досягнуто", — це спершу повзуча, а нині гальопуюча інфляція. Тут би й владу застосувати! А центральні органи чомусь тягнули, тягнули — і в результаті остаточно випустили з рук важелі державного регулювання грошових доходів населення.

— Чи не було б доцільно запросити котрогось із визначних економістів Заходу, наприклад, нашого колишнього співвітчизника професора Леонтєєва?

— Ми просто зобов'язані використати все найкраще, що набуто в світі. І я цілком за те, щоб скористатися допомогою іноземних спеціалістів, зокрема, в галузі фінансової і податкової політики, організації банківської системи. Проте, це не може бути панацеєю... На жаль, у нас склалася настільки, м'яко висловлюючись, специфічна господарська система, почасти просто алогічна за своєю суттю, що коли посадити в крісло навіть самого Нобелівського лавреата Василя Леонтєєва, боюсь, що й він не допоможе. І знаєте чому? Його просто надовго не вистачить.

— Який же вихід?

— Не надіятися на когось. Консолідувати всі сили суспільства і працювати, працювати, працювати. Іншого — не дано.

Едуард Першин
пресекретар прем'єр-міністра України

РОЗМОВА З ОЛЕКСАНДРОМ ЄМЦЕМ

Певно, було б дуже важко увявити оту яскраву плеяду молодих політиків оновлюваної України без О. Ємця... Блискуче вміння цього парламентариста вибудовувати чи захищати власну концепцію, по-слугуючись не емоційними сугестіями, а стрункими логічними побудовами, неспростованою аргументацією, — не раз викликало захоплення у всіх, хто з хвилюванням стежить за перебігом політичної баталії в стінах Верховної Ради УРСР. Професійний юрист, колишній працівник радянської міліції, О. Ємець визначив свою позицію, як прихильник реформ, отже — як прибічник демократичних і патріотичних сил. Нині він — один з представників опозиційної Народної Ради в Президії українського парламенту.

У складі делегації цього високого законодавчого органу Олександр нещодавно перебував у Сполучених Штатах Америки, де і відбулася його розмова з журналістом.

— Скажіть, будь ласка, Олександр, якими є ваші спостереження в Америці, враження?

— Почну з людей, з їхніх взаємовідносин. Той стереотип, який вироблявся десятиріччями щодо того, що тут, мовляв, людина людині ворог, що тут кожен боїться сусіда, боїться вийти на вулицю, — одразу розвіюється, коли бачиш на кожному кроці доброзичливість американців. Можливо, не завжди та посмішка на обличчі відображає внутрішні мотиви поведінки, але, як психолог, я можу сказати, що коли хтось — навіть штучно — дуже часто посміхається, то, зрештою, це стає його натурою, а доброзичливість робиться рисою цієї особи.

Подруге, звичайно, звертаєш увагу на такі, сказати б, зовнішні атрибути економічного розвитку. Дуже мене вразила, наприклад, архітектура. Люди тут намагаються створити справді естетичне середовище для життя. Маю на увазі не лише будинки, а взагалі життєвий простір. Здавалося б, те, що можна побачити лише в центрі міста, в найкращих парках, — воно і поза центром не закінчується, і поза містом. Їдеш десять, сто, двісті кілометрів — нарешті просто втомлюєшся вражатися тому, наскільки все довкіл є не лише комфортним, а й естетичним. Ну, й одне з найбільших вражень — українці у Сполучених Штатах. Ви знаєте, сльози навернулися на очі, коли я побачив українське "село" в Чикаго. Заїхати так далеко й побачити більше українського, ніж часом знаходиш у Києві; зайти в банк і побачити всі таблички українською мовою (хотів би я це натрапити в багатьох київських установах)... Коли люди, так давно відірвані від батьківщини, бережуть рідну культуру, — це героїзм, це щось незбагненне. А українські церкви, православні, католицькі... А ті п'ятдесят тисяч українських книжок, що їх в

Індіянаполісі, в університеті зібрало кілька ентузіастів... Хіба до всього цього можна ставитися байдуже?..

— *Одначе маю вас повернути до речей менш приємних... Ви є головою парламентської комісії з прав людини. Чи багато надходить до вас заяв і скарг про порушення цих прав?*

— Дуже багато. Я вважаю, що демократія — це відсотків на вісімдесят процедура... Всі оці проблеми з порушенням прав пов'язані, з одного боку, з фундаментальною причиною — відсутністю незалежної судової системи. А відтак починаються всілякі колотнечі — коли людина, не знаючи процедурних можливостей захисту своїх прав, ходить "по колу". Ось і звертається куди завгодно, в будь-яку установу, де, їй здається, знайде захист...

Моя комісія створена для того, щоб провондирити законодавчу роботу, поліпшувати нашу правову систему, вклучити Україну в міжнародні механізми захисту прав людини. А до нас ідуть і йдуть люди зі своїми болями, кривдами... Найбільше дошкуляє громадянам житлова проблема, незаконні звільнення з роботи (це особливо є болючим нині, у перехідний період, коли ще не створені механізми захисту трудівників в умовах ринкової економіки, коли в єдиний клубок сплелося старе й нове, й людина просто не знає, з якого боку до того клубка підступити)... Останнім часом значно збільшилася кількість скарг на утиски з політичних мотивів. Так, це, звичайно, не набуває отієї дотеперішньої форми, коли відправляли до таборів, але є безліч можливостей для дрібних утисків. Наприклад, безпідставні, короточасні арешти за певні політичні дії. "Свіжий" приклад — затримання шахтарів біля нашої Верховної Ради. Одразу ж до мене летить величезна кількість телеграм: пояснить, як це могло статися і що вони робили? А що я тут поясню... Хтось дає тлумачення: якщо шість осіб іде з одним плякатом — це вже, бачите, демонстрація!

Коли я тут радився з цього питання з американськими експертами, — вони навіть мого питання спершу не могли зрозуміти... А коли нарешті зрозуміли, в них на обличчях я прочитав велике здивування: що ж такого, йде собі шість чоловік з плякатом — ну і нехай собі, що ж тут особливого? До речі, вони розповіли мені про "намагання влади сховати себе подалі від народу" — була спроба й тут створити таку спеціальну зону, де також не можна пікетувати, чи якось інакше публічно виражати свої погляди, проте верховна юридична інстанція відкинула таку заборону і підтвердила право людини висловлювати свою волю в такий спосіб.

І ще один випадок мене вразив. У Сполучених Штатах дуже популярними є державні прапори. Скільки їх тут скрізь вивішено! Здавалось би, при такій повазі до прапора повинні суворо каратися якісь негативні дії відносно цього символу. Тим часом, коли хтось із молоді, аби виразити незгоду з певними рішеннями прези-

дента, прилюдно спалив американський прапор, — жодного покарання, не дивлячись навіть на велике громадське обурення, не було. Верховний Суд зробив такий висновок: право людини виразити своє ставлення до політики уряду, хай навіть у такий ганебний спосіб, є набагато вищим, ніж цінність державного прапора...

— *А як ви гадаєте, чи краще сприятиме обороні прав особи майбутня нова Конституція України? Як взагалі ви оцінюєте її концепцію?*

— На мій погляд, відповідною депутатською групою розроблено дуже хорошу концепцію Основного Закону України — буквально на рівні досягнень конституційного права країн з розвинутою демократією. Щоправда, під час приймання, на жаль, дещо було знижено, скажемо так, цінність концепції — була досить сильна атака консервативних сил. Погодилися на компромісний варіант, концепцію прийнято, проте... з альтернативами... Враховуючи розподіл сил у парламенті, боюся, щоб ці альтернативи не перекреслили фактично всю велику працю по розробці документа. Але є ще одна небезпека. Вона виявляється в наших психологічних стереотипах, у рівні правової свідомости. Коли взяти навіть "брежнєвську" Конституцію, там був формально присутній досить великий перелік гарантій прав громадян. Однак багато з того переліку не діяло. Тож я і боюся, щоб ота наша звичка нігілістично ставитися до законів не перенеслася на нову Конституцію. І тому потрібно буде надзвичайно чітко працювати над текстом Основного Закону, — щоб це були правові норми *прямої дії*. Щоб там не просто було записано право на щось, а була конкретно вказана форма реалізації цього права. Слід, на мій погляд, не побоюватися конкретизації навіть у тих моментах, які є, сказати б, вічними, як свідчать досягнення демократії в інших країнах. Кажу про те, що діє протягом сторіч, про те, що непотрібно міняти через день.

— *У розмові про закони і законність, про право і права особи, очевидно, не можна ніяк уникнути горезвісної "справи С. Хмари"...*

— Я вважаю, що такі справи підвищують рівень екстремізму в суспільстві. Хотів би пояснити це на ось такому простому прикладі. Припустимо, мені наступили на ногу. Перше, що я скажу: "Зійдїть, будь ласка, з ноги". А мені, замість того, щоб зійти, починають тиснути сильніше. Я тоді вже скажу рішучіше: "Слухай, ти бачиш, що на нозі стоїш! Відійди". Але тобі й далі тиснуть, ще й усміхаються в обличчя. Тоді ти робишся "екстремістом" — береш його й відштовхуєш убік... Приблизно щось подібне нині коїться в Україні. Справа С. Хмари — це намагання збурити суспільну ситуацію, призвести до якихось конфліктів... Згадайте арешт О. Донія, що був

здійснений без відома голови Верховної Ради, хоча всім було відомо, — певно ж, і тому прокуророві, який дав санкцію на арешт, — про публічну заяву Л. Кравчука, що студенти не будуть притягнуті до кримінальної відповідальності... Але комусь було вигідно саме в той момент, коли голова Верховної Ради зробив якісь перші ліберальні кроки — надто в бік Галичини, — дестабілізувати відразу ж усю суспільну ситуацію, довести до конфлікту, до протистояння. Є ще й інші приклади. Ось я вже згадував про затримання шахтарів. Чи велику небезпеку становили ці шахтарі, які йшли з плякатом біля Верховної Ради?.. І арештовувати їх у той момент, коли страйкує весь Донбас?! Ну, хіба це не намагання викликати якісь суспільні катаклізми?

— Ви очолювали об'єднання громадсько-політичних організацій, зокрема, з метою проведення референдуму 17 березня на користь запитання Верховної Ради України. В чому полягала взаємодія партій і рухів, що входили у нього, і які висновки про цю співпрацю ви зробили?

— Справді, в період підготовки до референдуму з ініціативи Демократичної партії було створено комітет "Референдум — суверенна Україна". Я чому підкреслив, що з ініціативи Демократичної партії? Тому що очолив його я — і саме з ініціативи лідерів Демпартії.

— Хоч особисто ви є співголовою партії Демократичного відродження України.

— Так. Бо нерідко звучить чимало запитань до мене — чому у вас, мовляв, існують якісь непорозуміння і т. ін. Навпаки, між представниками Демократичної партії і партії Демократичного відродження непорозумінь майже немає. Думаю, що ми навіть ідемо до злиття в одну партію. Отже, в цій ситуації ми вирішили об'єднати всі зусилля для досягнення спільної мети — відповісти "ні" на запитання всесоюзного бюлетеня. А вже потім, як з'явився республіканський бюлетень, ми дещо змінили тактику — розпочали до того ж агітувати за питання українського парламенту. Я не скажу, що сам комітет провів дуже велику організаційну роботу. Значну частину роботи проводив апарат Руху, організації рухівські. Але головне ось що. Кожна форма організації співпраці опозиційних сил веде до їхньої консолідації. Крім того, саме цей комітет навів приклад того, що можна якусь частину ліберальних комуністів, які стоять на позиціях суверенітету, привернути на свій бік. І наш комітет підтримувала частина комуністів, у тому числі — відомих у республіці (що викликало дуже різку реакцію на це з боку консерваторів КПУ). Я думаю, що результат діяльності комітету "Референдум — суверенна Україна" можна оцінити як позитивний. Представники консервативних кіл КПУ, які виступали дуже критично по відношенню до республіканського бюлетеня, які робили все, щоб

провалити цей бюлетень (хто спостерігав за роботою Верховної Ради, — бачив це досить чітко), — зрештою, набрали трохи більше ста голосів і залишились у меншості в парламенті. А це, я вам скажу, явище досить таки симптоматичне для перебігу політичних подій в Україні. Ну, а потім вони переорієнтувалися, відчувши, що можуть цілковито втратити будь-який авторитет, і почали говорити: мовляв, теж не проти республіканського бюлетеня — оскільки і там, і там одне й те саме. Що в республіканському, що у всесоюзному...

— *Цікаво, чого ж ви тоді так різко виступали проти нашого запитання, якщо "одне й те саме"?*

— Ні, є принципова різниця між двома бюлетенями. І Л. Кравчук її підкреслив, сказавши, що в республіканському бюлетені мова йде перш за все про союз держав. А не про союзну державу.

Тож перевага голосів за цей бюлетень над голосами за союзний дає нам право говорити, що, справді, народ України виступає за якусь форму співжиття з іншими народами Союзу, але саме за формулою *союз суверенних держав*. Тому що Деклярація про державний суверенітет, на якій ґрунтувався наш республіканський бюлетень, передбачає *повний* суверенітет України. Таким чином, якщо йдеться про союз, то тільки про союз у формі співдружності суверенних держав.

— *І останнє. Я дізнався, що ви включилися у боротьбу за справедливість у справі Івана Дем'янюка. Кілька слів про це...*

— Я не назвав би це участю в боротьбі... Моя роля дещо інша. На початку розмови я вже говорив, що демократія — це на вісімдесят відсотків, а то й більше, процедура. Повторюю це ось чому. До мене звернулися деякі конгресмени Сполучених Штатів з проханням сприяти тому, щоб і звинувачення (мається на увазі ізраїльська прокуратура), і захист І. Дем'янюка мали однаковий доступ до інформації. Представники захисту вважають, що деяка інформація, яка є в архівних справах про військових злочинців, що зберігається в наших судових архівах, містить певні відомості на користь І. Дем'янюка і вигідна його захисту. Так от, з цими справами мала можливість познайомитися прокуратура, а захист не мав такої можливості. Тож я вважав за свій обов'язок сприяти встановленню *рівних умов* для обох сторін. А то вже справа суду — вирішувати долю підсудного. Я гадаю, що єрусалимський суд достатньо справедливий, щоб, отримавши повну інформацію від захисту і звинувачення, зробити об'єктивний висновок про те, винний чи не винний Іван Дем'янюк...

Вашінгтон.

Вів розмову Юрій Пригорницький

ПІЗНАЙ САМОГО СЕБЕ!

(Лист-сповідь)

Олег Коцюба

...Любов родинна є найблагородніша, вона є підставою любови ближнього, любови рідного краю. Плекайте любов родинну, бо вона є першою умовиною щастя в житті народів. Як довго поодинокі родини будуть такими згідливими, люб'ячими, як Бог приказав, — так довго народу не побідить ворожа сила...

Уляна Кравченко

Христос воскрес!

Здоров був, брате!

Не пам'ятаю вже, коли востаннє писав тобі, тому ти, мабуть, дуже здивуєшся, отримавши мій лист українською мовою. Не можеш не здивуватися, бо відколи ми пам'ятаємо себе, ми писали і читали, говорили і мислили по-російськи. Тільки по-російськи! А українські образні словечка і влучні вирази посилювали сказане, підкреслювали нашу оригінальність, натякали на знайомство з українською клясику, культурою та життям українського народу.

Ці дотепи були, так би мовити, українськими спеціями до щоденної російської страви.

Ми, українці, пишалися тим, що знаємо чужу мову краще й повніше рідної, були горді від того, що нам притаманний майже московський акцент, характерна говірка з "г" замість "г", "а" замість "о" у всіх словах, де зустрічаються ці звуки!

До певної міри це було справжнє ...чудо!

Так полтавець чи подоляк у ролі "москвича" робив таке ж ефектно-потворне враження, як москвич чи пермяк у фракці парижанина років сто тому.

При останній зустрічі у тебе в Києві (невже відтоді минуло двадцять років?!) я спитав тебе, чи ти замислювався над первопричинами такого... чуда?

З нетерпінням і гнівним притиском ти сказав, що не тільки не замислювався, але й не збираєшся замислюватися над такими "несуттєвими дрібницями". Та й не мені, молодшому, "шмаркачеві", вести за собою старшого й досвідченішого!..

Я не хотів загострювати і без того нелегких і напружених наших стосунків. До того ж тебе покликали до хворого, а я — в свою чергу — поспішав у той самий день повернутися у нашу

Полтаву, і дуже важлива, принципова для нас обох розмова не відбулась.

Людина, короткозора щодо своїх власних справ, любить копірситися в чужих: розмова про чужі помилки, промахи чи вади — бальзам для нашої душі. Саме оцим і заповнюється дозвілля сучасної інтелігентної людини.

На жаль, я не виняток із загального правила, хоча довгий час тішив себе думкою, що достатньо суворий і критичний до себе.

Про мене ти багато чого не знаєш, хоч ми брати. Не тому не знаєш, що я не довіряв тобі, ні. Просто ми дуже довго не спілкувались навіть листовно. А головне — я й сам не завжди замислювався над деякими сторонами життя і властивостями людської психіки.

Тотальна роз'єднаність поглиблювала розрив навіть між членами родини, батьками і дітьми, братами і сестрами; нерідко вони були Павликами Морозовими* один до одного.

В часи нашого останнього побачення я працював під керівництвом Йосипа Патики. Це був уже старий, сивий і добродушний чоловіча, головний інженер МТС, роботяга і винахідник, яких тепер небагато. Іншого такого оригінала я не зустрічав. Його оригінальність мене вражала, активно відштовхувала, вона певним чином перегукувалася з мою власною "оригінальністю". Так от. Йосип Патик називав себе Патіком. Це своєрідне — чисто російське — "поліпшення" українських "неблагозвучних" слів і прізвищ надавало "благородного" сенсу його кріпосницько-селянському прізвищу. Патик селянином себе не вважав, соромився своєї молодости і життя в селі. (Всім і кожному — при нагоді і без нагоди — торочив шось про своє чи то французьке, чи то угорське "геральдичне дерево").

Багато років перед тим Патик був засланий у Сибір, як член "куркульської" родини, працював на золотих копальнях і так там перебудувався, що навіть у святому для земляків слові Шевченко дохитровувався робити наголос на першому складі і замість "е" вживав "є". У нього виходило надоригінально і надсмільиво: Шевченко!..

Повернувшись після багаторічного й важкого заслання на Україну, Патик "принципово" не визнавав української мови, називав її "сільською", "примітивною", "відсталою", "перейнятою у поляків і росіян" з мужицької упертої заздрісности й "оригінальничання".

На сміх курям, українець-Патик називав себе "малоросом" і навіть "недоросом".

Він так зятято знущався з самого себе й земляків, робив такі

---

*Павлик Морозов — хлопчик, якого в СРСР ставили за приклад дітям, щоб доносили на своїх батьків.

карколомні й чудернацькі умовиводи й узагальнення, що нашо вже я, людина гартована, але й мене обурювало й пригнічувало таке безчестя і стареча глупота, я вибігав з кабінету і гримав дверима — так, що аж штукатурка осипалася. А Патик мирно посміхався в плекані "казацкие" вуса і красномовно крутив пальцем коло свого лоба: "У молодого спеціаліста не все гаразд з розумом?!"

Немаловажний деталь: МТС знаходилася в рідному селі Патика, й односельці разом із родичами, поважаючи Патика за золоті руки, зневажали як непослідовну й нерозумну людину. Проти старого дивака ополчалися дружина, дочки і навіть кохана онука-десятиклясниця. Однак старий, самітний у своїй потворній оригінальності, не здавався. Мудрий спокій, миролюбство, іронічно-жалюгідна (в той же час і безсоромна) посмішка та ще віслюча впертість — були зброєю цієї по-своєму неординарної й нещасної людини.

Підлеглі головного інженера, не соромлячись його присутності, розповідали глумливі анекдоти про хлопця-селяка, котрий за три роки служби в армії в "Димбасі" зовсім забув рідну мову. І тільки злощасні граблі, звичайні граблі, на які він ненароком наступив, "нагадали" "забуту" назву "стой штуківини".

Мене ображали ці анекдоти, вони здавались мені низькопробними, вульгарними, недостойними культурної, освіченої людини. Найбільше не пасували вони до солідної сивини старого українця, до його беззахисності, сумирності і немстивості: бери мене големи руками — я не пручатимусь!..

Маніпулюючи логаритмічною лінійкою, перевіряючи технічні розрахунки, Патик удавав, ніби не чує насмішок. Але гіркі страждальницькі зморшки у куточках рота свідчили: "жарти" старому дошкульють, ображають його, але він, за якусь відому лиш йому одному правду, приймав і прийматиме людське презирство, як тяжкий хрест, і не скаржитиметься.

Однак співпрацівники дивилися на мене, — на старого Патика давно махнули рукою: "Патик — він і є патик!.."

Мені було незатишно, тісно, неначе мене душив комірець чи гамівна сорочка. Я не міг і не хотів ставити знак рівності між собою і хлопцем з "Димбасу", між собою і старим Патином.

Стримуючи обурення, образу, я сумлінно й відверто розповідав товаришам з праці про майже стовідсоткове російське (або дошенту зрусифіковане — що ще гірше!) середовище нашого дитинства й юности, говорив про те, що наш тато українець, а мама — полька, що в Маріуполі і сьогодні почуєш українську мову тільки на базарі. Рідну мову ми чули спорадично, вона не закріпилася в свідомості і була грубо й безцеремонно витіснена.

Пам'ятаєш анекдот, принесений мамою зі школи: "Мой папка — інтеллігент, а мамка — хохлушка!.."?

Оскільки розмовляти рідною мовою в Маріуполі було неможливо і навіть небезпечно, українці уникали розмовляти нею навіть удома. Я почував себе в ній боязко, як дитина далеко від хати.

Співбесідники мої серйознішали, на якийсь час замислювалися, здавалось, співчували мені, — принаймні не сміялися безсовісно. А дали знову підкидали двозначні репліки й провокаційні запитаннячка, на які самі ж відповідали. А інші, не зважаючи вже ні на що, реготали жалюче-глузливо, наче задалися метою знищити мене як особистість.

Образа не приводить до порозуміння. Вона не зближує людей, навпаки, своїх робить чужими.

Я не шукав прихильності і дружби співпрацівників-земляків. Вони вважали мене неширим, пихатим і товстошкірим. Ставились до мене напівсерйозно-напівзневажливо, не пояснюючи мені причини такого ставлення.

Непорозуміння не породжують ширости, приязні; накопичуючись, вони ускладнювали і засмучували моє життя.

Я робився болісно вразливим, сторонився людей.

Але чому, чому ні один з моїх земляків і співпрацівників не поговорив зі мною чесно і відверто, як людина з людиною, як земляк з земляком?!.. Більшість цих людей розмовляли зі мною по-російськи, хоч майже не знали цієї мови!..

*

Я переїхав у величезне — єдине у своєму роді — українське місто.

Як і слід було чекати, тут я зідхнув з полегшенням. В місті я не був білою вороною серед чорних ворон. Несумісні протиріччя, що знайшли надійний притулок у мені, мало кого тут цікавили, ще менше хвилювали — дивак серед диваків, як горобець поміж горобців, не привертав до себе загальної уваги. І чи не всі тоді задовільнялись "почуттям єдиної родини", "соціалістичним вибором".

Як інженер-механік, я отримав призначення в середню міську школу викладачем виробничого навчання.

У приміщенні колишньої гімназії містилися дві школи — українська і російська. Два педагогічні колективи, два директори. До часу мого призначення школу знову "укрупнили" (оскільки вони були під одним дахом), педагогічні колективи злили в один, а учнів російських класів, як правило, винародованих українських дітей, доучували ще по-російськи. (В наступному році їх перевели в нове, щойно для них вибудоване шкільне приміщення).

Директор, підписуючи наказ про призначення, застеріг мене: школа все таки українська! На Україні! Тож бажано викладання

предмету вести рідною мовою! Ось в якому тоні треба було вести зі мною розмову. (Зазначу, що директор за національністю був поляк, тож він не боявся звинувачення в "українському буржуазному націоналізмі"!)

Ця некатегорична начальницька вимога давала мені свободу "вибору" і дії (якщо хочеш — натякала на можливість іти проти начальницького "бажання", і директор нічого не міг би тут вдіяти, якби навіть хотів. У той же час цей потаємний хитрун випробував мою громадську свідомість і людське сумління). На щастя, зі мною можна було "вести розмови" і "мати справи": моє "я" не переважало над усім іншим!

Таким чином я, слабо знаючи рідну мову, все ж не побоювся публічного оскарження. Я насмілювався вести свій предмет по-українськи!

Мушу визнати, що сміливість ця налякала мене самого, — налякала і присоромила! У глибині душі я надіявся, що й хрущовська перебудова, як "українізація України" в двадцяті роки, не відбудеться, оскільки коня запрягли в віз ззаду, а не спереду. Тобто я надіявся, що нічого суттєвого не зміниться, і мені не доведеться перебудовуватися і переучуватися.

Директор був присутній на моїй першій лекції, яку я провів рідною мовою! І тут виявилось справжнє диво: українська мова негласно і без начальницького дозволу таємно жила в моїй душі, як спить до пори-до часу зачарована красуня-дівчина в казці!

Вражений до глибини душі і вдячний, я не знав, кому маю адресувати свою вдячність.

Поширеніше мушу зупинитися на епізоді, який має пряме відношення до теми листа, фактично сповіді перед тобою, братом, бо ніхто інший не хотів пережити разом зі мною частини мого життя.

Праця в школі мені дуже подобалася. Вперше я мав від праці неабияке моральне вдоволення! До школяриків-вихованців я ставився з теплотою й уважністю старшого товариша-наставника. Вони теж поважали й любили мене. Деякі мої приятелі-хлопчеченята спеціально переходили вулицю, щоб мати можливість привітатися зі мною! Мене це не тільки тішило, але й окрилювало. Чи не вперше в житті я відчув духовну єдність зі своїми замляками і тепер сам свідомо був провідником і навіть прикладом цієї людської єдності. За це одне я готовий був прихилити їм небо!

Про такі людські взаємини раніше я міг тільки мріяти!

Ніякої екзальтації не було в моїх симпатіях, ані в симпатіях моїх учнів. Це була справжня — християнська — любов до ближнього. А Людина, яка любить і яку люблять, прагне досконалості!

Про застій, зупинку тепер уже не могло бути й мови!

У величезному індустріальному місті я зустрів незіпсованих

віруючих дітей, дітей, котрі в свою чергу повірили, що і я незіпсована й віруюча людина!

Працювати з цими дітьми мені було легко і весело.

Якось я пообіцяв моїм юним вихованцям повести їх у ліс по гриби.

І от ми зібралися і пішли. (В течку я прихопив два буханці хліба; на всяк випадок взяв з собою і компас).

В групу я включив лише своїх справжніх добрих приятелів — учнів як українських, так і російських класів, бо на першому році викладав свій предмет в українських і російських класах. Всього двадцять учнів.

Всі діти хотіли йти поряд мене, терлися коло мене, безцеремонно відтісняючи один одного. Говорили всі разом і про все нараз. А я — за звичкою — не помічаючи, відповідав то по-українськи, то по-російськи.

Один школярик — гарненька дитина з благородним інтелігентним личком і великими сумними очима — не міг собі уявити улюбленого вчителя в ролі флюгера.

Він зупинився вражений.

— Ігоре Петровичу!.. Ігоре Петровичу! Як же так?!.. Нас, українців, тут більшість... А ви... їх усього двоє... Та й вони українці. Хитрі батьки записали їх до російської школи... Як же так, Ігоре Петровичу?!..

Я знітився.

Несподівана дошкульна атака в напрямку моєї прихованої ахіллесової п'яти, вимоглива любов і непідробна шира стурбованість поклала мене, як то кажуть, на обидві лопатки.

Та що я міг відповісти цій милосердній дитині з високорозвиненим почуттям совісти, порядности й обов'язку?!.. Хіба в людській мові є слова, якими я міг витлумачити хлопчикові, чому учитель, людина з вищою освітою і значним життєвим досвідом у праці роздвоюється? Чому на лекції з учнями говорить рідною мовою, а на перерві, в учительській з колегами, вдома з сусідами — вживає "другу рідну мову"?! І чому росіянин — в тих же умовах — ніякої "другої рідної мови" не визнає?!

Хіба здорова дитина здатна таке збагнути, якщо того не розуміє учитель?!.. Хлопчикові сказати того не можна було, — він не зрозумів би, не повірив би, що таке можливе!..

При загальній розмові мені не трудно було ухилитись від "депутатського запиту" розумної і спостережливої дитини.

Але відтоді цей запит уже ніколи не полишав мене.

Непримітно сплило два з половиною десятки років, і моя, і твоя молодість. З пам'яті випало ім'я і прізвище хлопчика. Але прекрасне личко, а надто докірливі оченята я відтворив би навіть тепер, якби, звісно, мав хист художника-портретиста.

В голові ж набатним дзвоном бринить і бринить пристрасний дитячий докір:

— Як же так, Ігоре Петровичу?!.. Як же так?!..

Так, брате, я, українець, на Україні зробився українцем!

Чи не сталась така ж закономірна еволюція за цей час і з тобою?!

Радий був би привітати її.

Докоряю собі за те, що стільки років не писав тобі і, тим самим, давав тобі привід не писати мені, — ми ж не маємо права бути забудькуватими, байдужими, самозаспокоєними і роз'єднаними! Це і так наша національна трагедія!

Дуже тебе прошу: відгукнись хоч на цей мій лист!

Ще не пізно відновити наші братерські стосунки.

Ще не пізно розкаяться, усвідомити неслухність свого ставлення до рідної суспільності і материнської мови!

Гоголь не зайшов у собі сили розірвати пута і помер, як нерозкаяний грішник. Микола Островський і Антін Макаренко — те ж саме.

Звільнись від фатальної провини, розкайся, і ти відчуєш себе нормальною людиною серед нормальних людей. Мачуха ніколи не замінить тобі рідної матері!

Христос воскрес!

Твій Ігор

ЗАЯВА ПОЛІТИЧНОЇ КОАЛІЦІЇ «СУВЕРЕННА ДЕМОКРАТИЧНА УКРАЇНА» ПРО РЕЗУЛЬТАТИ РЕФЕРЕНДУМУ СРСР ТА ОПИТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР

Оприлюднені підсумки референдуму СРСР на терені України та опитування населення України переконливо засвідчили, що навіть при умові повної монополії КПРС на засоби масової інформації, шалену пропагандистську кампанію, яка носила характер залякування, шантажу та брудної дискредитації демократичних сил, конституційна більшість народу України проголосувала за підтримку Деклярації про державний суверенітет України. Вважаючи союзний референдум протизаконним, що було вже відображено в попередніх заявах членів коаліції, ми розглядаємо його результати лише як статистичні дані про ставлення населення до певних політичних і пропагандистських термінів та понять. Ні в кого не викликає сумніву, що 58.9% голосів від загальної кількості виборців за оновлену федерацію отримані тільки як результат облудної тактики пристосовування до республіканського бюлетеня, яку обрала КПРС у своїй агітаційній кампанії фальшування та відсутности належного контролю на виборчих дільницях. За обидва бюлетені голосували лише ті, кому потужна компартійна пропаганда зуміла нав'язати думку, боцімто поставлені в них питання не суперечать одне одному.

Яскравим підтвердженням цього є результати голосування в столиці України м. Києві, де за умов відносного контролю та гласности за "оновлену" федерацію подано лише 31.86% голосів. І це при немалій кількості військових дільниць та зафіксованих фактах фальсифікації.

Однак КПУ, маючи величезні можливості впливу на масову свідомість через засоби інформації, якими вона й досі монополює володіє, продовжує нав'язувати народові України власне тлумачення нею ж зфальсифікованих результатів референдуму СРСР. У пресі, радіо і телебаченні настійно проводиться думка, ніби народ України проголосував за збереження СРСР як оновленої федерації.

Консультативно-координаційна нарада політичної коаліції СДУ вважає, що опозиційним до КПУ політичним партіям та організаціям необхідно продовжувати роз'яснювальну та агітаційну роботу проти нав'язування кремлівським центром Союзного договору.

СДУ вважає за необхідне звернутися до Верховної Ради УРСР, щоб народні депутати України на найближчому сесійному засіданні розглянули питання про результати всеукраїнського опи-

тування і прийняли таку постанову, яка не давала б можливості проімперським силам використовувати результати цього важливого політичного кроку на шкоду суверенітетові України.

В такій постанові мають бути конкретизовані першорядні заходи, спрямовані на законодавче закріплення реального суверенітету України, які унеможливають ігнорування думки конституційної більшості її громадян.

Такими заходами, на думку СДУ, можуть бути:

1. Надання Деклярації про державний суверенітет України сили конституційного закону;
2. Прийняття Закону про громадянство України;
3. Прийняття нової Конституції України.

Вважаємо, що народ України своїми голосами дав достатньо повноважень Верховній Раді, аби вона віднині могла працювати під гаслом "Першу річницю проголошення незалежності зустрінемо з новою конституцією України, як соборної суверенної держави".

20 березня 1991 року

м. Київ

Іван Падалка і Тимко Бойчук, Ілюстрація до дитячого журналу "Барвінок"

ТЕЗИ ВИСТУПУ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УРСР
АНАТОЛІЯ ЗЛЕНКА НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ
ВЕРХОВНОЇ РАДИ УРСР ПІД ЧАС ОБГОВОРЕННЯ ПРОЄКТУ
ЗАКОНУ ПРО ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Шановний голову!

Шановні народні депутати!

Міністерство закордонних справ УРСР надає дуже великого значення прийняттю Верховною Радою республіки закону про зовнішньоекономічну діяльність. Представлений на ваш розгляд проєкт є, на нашу думку, непоганим прикладом того, як консолідуючі ідеї Деклярації про державний суверенітет України і Закону про економічну самостійність Української РСР поступово конкретизуються і набувають практичного змісту в тій їх частині, яка стосується зовнішньоекономічної діяльності.

Ми уважно стежили за процесом роботи над проєктом, яку координувала підкомісія з зовнішньоекономічних питань Комісії у закордонних справах із залученням висококваліфікованих експертів, і задоволені тим, що у цій відповідальній справі брали участь і наші спеціалісти.

Зацікавленість Міністерства закордонних справ в тому, щоб Верховна Рада прийняла, як на нас, дуже своєчасний і ефективно функціонуючий закон про зовнішньоекономічну діяльність, цілком зрозуміла. На протязі вже багатьох років наше міністерство практично сприяє розвитку зовнішньоекономічних зв'язків підприємств і організацій республіки, надає їм дипломатичної і політичної підтримки, допомагає у пошуку зарубіжних партнерів. При цьому широко використовуються можливості наших зарубіжних представництв, досвід міжнародних організацій.

Але водночас ми завжди відчували і продовжуємо відчувати надмірну розбіжність між дійсно могутнім економічним і науково-технічним потенціалом України і вкрай малими обсягами торговельно-економічних зв'язків з зарубіжними країнами, її мізерними можливостями здійснювати незалежну зовнішньоекономічну політику.

Відсутність відповідного правового механізму на республіканському рівні, відсутність ефективної координації і належних управлінських структур, аморфна і надцентралізована система керівництва союзним зовнішньоекономічним комплексом — все це, кажучи дипломатичною мовою, не сприяло тому, щоб Україна посіла належне їй місце у світовому економічному співтоваристві.

Нагадаю, що саме світове співтовариство влітку минулого року в Деклярації про міжнародне економічне співробітництво, яку було прийнято консенсусом на 18 спеціальній сесії Генеральної Асам-

блеї ООН, висловилося на підтримку зусиль східноєвропейських країн по їх інтеграції в систему світового господарства, включаючи приєднання до міжнародних економічних організацій. Особливо підкреслено, що це відповідає і інтересам народів східноєвропейських держав, і всього світу. Такий підхід повною мірою відноситься і до Української РСР.

Вбачаючи своє завдання в тому, щоб ефективно сприяти якнайшвидшій інтеграції української економіки у світовий (і в першу чергу європейський) економічний простір, її пристосуванню до світових господарських ринкових структур, Міністерство закордонних справ покладає великі надії саме на розробку і прийняття Верховною Радою низки відповідних законів, серед яких центральне місце посідатиме Закон про зовнішньоекономічну діяльність.

Закликаю шановних депутатів підтримати винесений на ваш розгляд проєкт.

Дякую за увагу.

19. 3. 91.

—
—

ПРАВО ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА СПРИЯТЛИВЕ НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ЙОГО СУДОВИЙ ЗАХИСТ

Світлана Кравченко

Право на сприятливе навколишнє середовище є одним з основних, невід'ємних прав громадянина. Воно було закріплене в Деклярації Стокгольмської міжнародної конференції з навколишнього середовища, а після цього в конституціях деяких держав (Еспанії, Португалії, Югославії, Польщі). В Конституції Української РСР право громадян на сприятливе навколишнє середовище не встановлене, але воно впливає зі змісту ст. 18 Конституції УРСР, яка передбачає, що в інтересах теперішнього та майбутніх поколінь приймаються необхідні заходи для охорони і науково обґрунтованого, раціонального використання землі та її надр, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу, для забезпечення відтворення природних багатств та поліпшення середовища, що оточує людину.

В цій статті закріплюється охорона навколишнього середовища як один з основних напрямків діяльності держави. Обов'язку держави проводити заходи щодо оздоровлення навколишнього середовища кореспондує право громадян на сприятливе навколишнє середовище.

Право громадян на сприятливе навколишнє середовище побічно закріплене також в ст. 42 Конституції УРСР, яка передбачає право громадян на охорону здоров'я та його забезпечення заходами щодо охорони навколишнього середовища. Але екологічна ситуація в республіці небезпечна, далі погіршується. Це обумовлене високою концентрацією промисловости, атомної енергетики (займаючи 2.7% території Союзу РСР, Україна виробляє майже чверть промислової продукції, на території республіки розташовано 40% атомних електростанцій).

В атмосферу республіки викидається щорічно 11 млн. тонн шкідливих речовин. Очисними спорудами обладнано лише 50% джерел викидів. У водойми республіки скидається 19 кубічних кілометрів стічних вод, з них 41% — без очистки. На грані екологічної катастрофи Азовське та Чорне моря.

Величезна шкода заподіяна землі. За останні роки Україна втратила 463 тисячі гектарів сільсько-господарських угідь.

Після Чорнобильської катастрофи під впливом підвищеної радіації проживає більше мільйона людей, в тому числі 250 тисяч

дітей. Ці дані свідчать про те, що держава покищо не може забезпечити, гарантувати право громадян на сприятливе навколишнє середовище. Причин для цього багато, але найбільш важливі з них — соціально-економічного і психологічного характеру. За підрахунками вчених, щоб зупинити процес деградації природного середовища необхідно витратити 3% національного доходу, а щоб добитися поліпшення стану навколишнього середовища — 5%. В СРСР нині витрачається 1.7% (в США — 4-5%). Сподіватися, що держава збільшить витрати на охорону довколишнього середовища до 5% в умовах дефіциту державного бюджету, економічної кризи, переходу до ринкової економіки, нереально. Крім того, економічні завдання в нас, як і раніше, мають пріоритет над екологічними, з факторами екологічного порядку ще не прийнято рахуватися, як з економічними. Усвідомлення невідкладності, надзвичайної важливості екологічних проблем іде повільніше, ніж погіршення екологічної ситуації.

Однією з основних причин погіршення стану навколишнього середовища є порушення союзними органами суверенних прав республіки у справі використання природних багатств, розміщення нових та розширення діючих виробництв.

У проєкті Закону Української РСР про охорону природи (автор цієї статті розробила альтернативний проєкт вказаного закону), який має бути прийнятий на II сесії Верховної Ради республіки, передбачене право громадян на сприятливе навколишнє середовище. Право громадян жити у сприятливому для життя і здоров'я навколишньому середовищі забезпечується дотриманням екологічних вимог у господарській діяльності, нормуванням якості навколишнього середовища, державним контролем за його станом, повною свободою вибору місця проживання.

Згідно з проєктом Закону про охорону природи, громадяни мають право на охорону здоров'я від шкідливого впливу довколишнього середовища, на відшкодування в судовому або адміністративному порядку шкоди, заподіяної їхньому здоров'ю в результаті забруднення навколишнього середовища. Громадяни також мають право на отримання повної і достовірної екологічної інформації, на участь у підготові, прийнятті, контролю за виконанням рішень, здійснення яких пов'язане із впливом на навколишнє середовище.

Судовий захист права на охорону здоров'я від шкідливого впливу на навколишнє середовище можна реалізувати шляхом подання позову про відшкодування збитків, заподіяних здоров'ю та майну громадян в результаті забруднення навколишнього середовища.

Але такої практики в судах республіки майже немає. Це обумовлене тим, що досі в законодавстві така можливість прямо не

була передбачена, хоча це можна було зробити на підставі загальних норм цивільного законодавства про відшкодування шкоди. Виникненню такої практики перешкоджає відсутність методик визначення збитків, заподіяних здоров'ю забрудненням навколишнього середовища (хоча сумарна шкода від збільшення захворюваності населення України в результаті забруднення навколишнього середовища визначена і виражена у грошовій формі).

Досить складно довести причинний зв'язок між фактом забруднення і захворюваністю населення, вину конкретного підприємства у заподіянні шкоди, оскільки часто забруднення навколишнього середовища викликано діяльністю декількох підприємств.

Деякі зрушення в цьому напрямку є: встановлено, які фактори (види забруднюючих речовин) викликають певні захворювання, є методики визначення економічної шкоди від захворюваності населення республіки, яка спровокована екологічними факторами, вартість лікування деяких хвороб.

Реалізація права на сприятливе навколишнє середовище залежить від рівня еколого-правової свідомості і культури громадян, оскільки вони недостатньо поінформовані про свої права та обов'язки, встановлені законом, від подолання стереотипів у свідомості працівників правоохоронних органів, від яких залежить прийняття таких позовів до провадження, формування такої судової практики.

Велике значення в реалізації права на сприятливе навколишнє середовище належить адвокатурі, яка покликана забезпечувати суб'єктивні права громадян, сприяти їх судовому захисту. Необхідно створювати прецеденти застосування вказаних положень закону, використовуючи досвід розвинутих зарубіжних країн (США, Польщі та ін.).

Акт про національну політику в охороні навколишнього середовища США передбачає право кожної людини користуватись здоровим навколишнім середовищем та відповідальність за його збереження і поліпшення, надає можливість штатам, округам, муніципалітетам, установам і громадянам давати корисні поради та інформацію щодо відновлення та поліпшення навколишнього середовища, яка враховується Радою у справі якості навколишнього середовища. Правила застосування цього Акту передбачають заяви про вплив на навколишнє середовище. В США існує багата судова практика з цього питання, яку нам треба вивчати і застосовувати.

У відповідності з Актом про національну політику в охороні навколишнього середовища (NEPA)* громадянин, організація або штат можуть звернутися в суд із заявою про вплив на навколишнє

---

* National Environmental Protection Act.

середовище певного об'єкту. Ця заява отримує, як правило, громадський резонанс. Оскільки такі справи досить складно доказувати, суд призначає екологічну експертизу. На підставі заключення експертизи суд приймає рішення про відшкодування шкоди, заподіяної таким впливом, про ліквідацію негативних наслідків або навіть про припинення діяльності підприємства або об'єкту. Це правило розповсюджується навіть на військові відомства, за виключенням секретної інформації, яку суд не має права розголошувати. В США висока повага до закону, особливо серед тих, хто повинен їх виконувати.

В адвокатурі США, Канади створені екологічні підрозділи, які займаються виключно справами, пов'язаними з відшкодуванням шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього середовища. Доцільно подумати про утворення таких підрозділів у структурі адвокатури України, про навчання наших адвокатів цій справі за кордоном.

ВІТАЄМО З ШІСТДЕСЯТЛІТТЯМ!

Вітаємо нашого визначного літературознавця і критика Івана Дзюбу, бажаємо дальших творчих успіхів.

Редакція

Іван Дзюба

СЛОВО ПРО «СЛОВО»

СЛОВО. Збірник 12. Об'єднання українських письменників "Слово", 1990, 230 стор.

Вийшов з друку дванадцятий збірник творів українських письменників об'єднання "Слово", який включає літературу, мистецтво, критику, мемуари і документи. У збірнику представлено 27 авторів.

Щодо прози, то найбільш вдалим у збірнику є твір Ігоря Качуровського "Очі Атоса" (з родинної хроніки). Особисто для себе відкрив доброго прозаїка, бо досі знав його як поета. І то, як кажуть, прозаїка гарного гатунку. Проза Качуровського — "інтелегентна", в ній відчувається естетичний смак. Композиція твору і сюжет побудовані в стилі хроніки, де домінуючим є зміна подій та головний герой — сам автор. Співпереживання автора з іншими героями робить твір "чутливою" прозою. Читається він легко, з цікавістю, що і є однією з функцій літератури — розважати та тримати читача у напруженні під час розповіді. На десятих сторінках автор встигає описати багато подій та характерів людей. При чому робить це дуже просто, наприклад, такою фразою: "І відразу з Юлії спали вовчі чари, і вона знову могла говорити і рухатись". Ці дитячі згадки на загальному тлі важкого життєвого періоду автор висвітлює як позитивні сторони взаємин між героями, де трагічне розуміється саме по собі, як і чисто людське.

"У череві дракона" — уривок з однойменної автобіографічної повісті Миколи Руденка, де письменник поставив собі за мету відтворити сірі будні ув'язнення. Одна справа знати, що Микола Руденко "відбув" свій табірний строк, а друга — простежити, як проявляється людина у складних обставинах життя, що його тримає день у день. Ми бачимо суворі, прямі і разом з тим драматичні, безкомпромісні, сповнені психологічного напруження, стосунки в'язнів між собою та з людьми (з біологічної точки зору, а не з моральної) по ту сторону дроту. Дуже добре передана атмосфера, коли в'язні відчувають перевагу перед своїми "охоронцями". Це викликає повагу до автора та переконує у достовірності матеріалу. В романі Солженіцина *Архіпелаг ГУЛаг* говориться дещо про українців, але це незначні епізоди. Микола Руденко у своїй повісті показав уже розколотий архіпелаг, на клаптику якого жили ці окремі "дисидентські" постаті. Але виникає ще одне питання, особливо під час сучасної "перебудови": про відповідальність письменника перед читачем. Цієї відповідальності не бере на себе

жодне відоме літературне ім'я. Бо це є утилітарний підхід до творчості, який був і частково залишився притаманним диктатурам Східної Європи. Немає такої відповідальності і бути не може, бо неправомірно, щоб хтось з наших письменників виконував соціальне замовлення, навіть з власної ініціативи. Непотрібно талант та літературний рівень вимірювати відповідальністю перед читачами. Це один із принципів безцензурного друку, яким починають користуватися нині в Україні. Бож не можна вимагати від письменника творів на ту чи іншу пекучу тему. На превеликий жаль, нема сучасного, фундаментального високоякісного твору в українській літературі на тему геноциду українського народу, незважаючи на сприятливу на цей час соціальну та літературну атмосферу.

Уривок з роману Олекси Ізарського "Столиця над Ізаром" дає тільки поверхове уявлення, про що йде мова. Уривок подано у стилі хроніки. У розділі описано життя українського літературного кола у Німеччині. Не прочитавши весь роман, важко про щось писати, але варто відзначити мовно-стилістичний аспект — твір написаний гарною літературною мовою, що для письменника з діаспори має бути компліментом.

Розділ з роману "Месниця Мавра" М. Ковшуна має назву "Трохи філософії" і займає всього дві сторінки тексту. Це скоріше есей. Але до філософії він має далеке відношення, бо скоріше нагадує публіцистику.

Мемуарна література у збірнику представлена двома авторами.

Уривок із спогадів Докії Гуменної "З Києва до Геленджика" є щоденником молодій письменниці. Гарні, емоційні записи спостережливої людини, національно орієнтовані і ніжні щодо природи, людей, історії.

Уривок зі спогадів "З мого життя" Дм. Чуба "Оля Олешко" є спогадами автора про дитячу закоханість та життєві перипетії молодого хлопця. Написано у нарисовій манері, широко, але тенденційно (автор — дуже позитивний герой).

Розділ критики відкриває Григорій Костюк статтю "Неопалима купина" (роздуми редактора п'ятитомника творів М. Хвильового). Це блискучий нарис науковця, дослідника творчості Хвильового. Сама манера викладу і літературознавчий опис дає не тільки фактичний та інформаційний матеріал, але й чисто естетичну насолоду від авторського стилю та культури письма. А щодо змісту, то мова йде про романтику вітаїзму, створення мистецтва великого українського національного відродження за часів Хвильового. Стаття Г. Костюка з виступу на літературному вечорі М. Хвильового з нагоди виходу п'ятого тому збірки його творів, стала однією з прикрас цього збірника.

Стаття Осипа Зінкевича "Цензура на Україні в час пере-

будови" (на прикладі нових видань про Леся Курбаса) — докірливий закид цензури на Україні. Зінкевич послідовно і на фактах доводить невідповідність текстів і прямо вказує на "ідеологічно-політичні мотиви".

Стаття Валеріяна Ревуцького про виставу *Сліпий* (до 150-річчя з дня народження М. Кропивницького) є аналізом історії постановки цієї п'єси, пов'язаної з Чернігівським музично-драматичним театром. Факти цікаві, але автор пише з вражень інших рецензентів.

В розділі документи у збірнику надруковано нарис-дослідження Анни Власенко-Бойцун про журнально-публіцистичну творчість Уласа Самчука. Авторка покликається на періодичну пресу, де друкувалися статті Уласа Самчука, говорить про його програмні роботи та поділяє журналістську творчість на періоди.

Наприкінці збірника поміщено цікаву гумореску Романа Колісника "Поезія і... комп'ютер". Вона нагадує про складність і талант віршування деяким поетам, бо комп'ютерна машина "не лише не вмів писати поезії, але не вмів навіть думати".

У поетичному дорібку *Слова* п'ятнадцять авторів. Усі вони різні і цікаві. Тільки одну Олександрю Копач спочатку не знати, куди віднести — до прозаїків чи поетів. Але ще раз уважно прочитавши її твори, ясно стає, що до поетів. Це поезія у прозі. Авторка представила з циклу "Мініатюри" дві речі: "Аромат неба" та "Вечоріє". Це ширі записи, насичені поетичними образами, речитативами. Взагалі, поезія в прозі не дуже притаманна українській літературі, хоч вона і зустрічається у багатьох письменників. В Олександри Копач це справді мистецькі мініатюри, схожі на акварельні етюди у живопису, де обов'язкове правило — прозорість фарб.

Вірші Євгена Сверстюка відкривають збірник. Вони написані на релігійно-філософські теми. У циклі "Віра—Надія—Любов" автор зміг поєднати особисті ліричні почуття з релігійними. Це — розповідна манера спокійного, мудрого чоловіка про навколишній світ у вияві проповіді. Ці твори виділяються високим моральним підходом до життя:

Приходить Любов
несяжна
як обійми рук Розп'ятого
РОЗДАЙ СЕБЕ
І ДОКИ РОЗДАВАТИМЕШ
ДОТИ ЖИТИМЕШ

У Наталі Лівницької-Холодної є також добірка лірично-релігійних віршів під назвою "Глен Спей". Малюнок настрою та звер-

тання до Бога з подякою за існування та пізнання світу — ось що характерне для них. Вони песимістичні, навіть, до гіперболізації, наприклад, у вірші "Вітер" авторка пише: "Виє пес на місяць голосом моєї душі".

Вірші Володимира Яніва "Полин звершування" (скупного ремесла мистецтво візій) гарні за композицією. Бажання автора осмислити навколишній світ викликає відповідне зацікавлення читача. Цікава манера деталізації, пошук "невеликих" істин. Але в такого автора дивують деякі банальні фрази ("то маяком в безмежжі океану"), особливо, коли такий чудовий рядок "аж лінії та взори орнаменту".

Щодо вірша Івана Кмети-Ічнянського "Маніфест" (фантастичний цикл), то фантазія у поезії — річ добра. Політична лірика також має право на існування. Але декларативність та патос роблять цей твір чисто політичним, а не поетичним. Він добре надавався б до газети, а не до літературного збірника. Не треба літературу підмінювати політикою, навіть за рахунок (а може і в першу чергу) національних почуттів.

Поема Миколи Щербака "Месницькі мечі" також патріотичний твір. Події далеких літ живуть у серці автора, оспівується боротьба за волю. Але надто багато знаків оклику роблять з вірша "барабанну" поезію.

А от вірші Яра Славутича "Апокаліптичне" та "1933" хоч і "політично орієнтовані", але мають прекрасну людську емоцію, що робить їх поетичними. Стільки тут "плачу", суму і горя, та проста українська пісенна манера робить їх ширими.

Серед віршів Олекси Веретенченка варто виділити "Хай буде світ!" за два дуже цікаві рядки:

Я не собі, а світу співчуваю,
Що буде жити вічно після мене!

Вони більш вдалі, ніж його деякі декларативні рядки типу "летить без нас крилатий час".

Приємно вражає у збірнику вірш Марти Тарнавської "Кожна зустріч — прощання". Критики справедливо підкреслювали головні риси її поезії — філософську та інтелектуальну. Мені здається, що залишився непомітним, чи скоріше невисвітленим, аспект її майже трагічного гуманізму, суворого та справедливого, як саме життя. Саме ця якість її таланту виділяє творче кредо поетки і виводить сучасну українську зарубіжну поезію на нову орбіту звучання. Біль співчуття до людини, біль, від якого холоне "хворе" серце поета. Генріх Гайне казав, що коли земна куля розколеться надвоє, тріщина пройде через його серце. Цей поетич-

ний образ, гарний та болюче правдивий, мимоволі асоціюється з поезіями Марти Тарнавської. Як оці рядки з вірша (біля постелі вмираючого друга):

Ідїть уже... Прекрасний день надворі.
... Так, сестро, прошу. Дайте вже морфіну:
мов хвиля, знову наростає біль.

Як просто! Аж страшно просто, бо

В обличчі смерти кожний з нас самотній
чи умирає сам, чи між людьми...

Темою віршів Григорія Вишневого стала любовна лірика, з сумом та жалем, такий спокійний, традиційний, симпатичний виспів душі. Наприклад, гарний рядок: "довгі тіні зникають у соснах".

На ліричні теми також спрямована творчість Олександри Черненко. У неї добре звучить рядок, наприклад, у вірші "Сад": "Зоря топила тіні в сяйві білім"... Це цікавий образ. Але трапляються й алогізми: "В хаосі закон у душі потемнів" ("Місяць").

Вірш Володимира Біляїва "Вічне запитання" — це роздум, "вічна тасмниця тасмниць" — життя та смерть, чи, як пише автор, "народження й вмирання".

У добірці віршів Марії Голод "Перегортаючи грецький словник..." — шість мініатюр: трагедія, дві драми, комедія, епіка та філософія. Мені здається, що назви не відповідають змістові. Якщо б не йти за "грецьким словником", то написане сприймалося б інакше: у віршах відчувається широка ерудиція авторки.

Вірші Ганни Черінь під загальною назвою "З людського життя" (мотиви сюїти Ігоря Білогруда) — це романтичні і піднесені твори про жіночі почуття та настрої. На жаль, назва "З людського життя" обіцяла набагато більше, ніж є у віршах. Дуже гарний вірш Іриней Вереса "Пенталог" (або п'ятірко сонетів) з точки зору іронічного погляду на світ. Автор бавить читача і сюжетом, і гумором, забавно "грає" віршованим словом.

Дванадцятий випуск збірника *Слово* появився завдяки фондові, що його залишив у своєму заповіті Улас Самчук.

Ігор Михалевич-Каплан

УКРАЇНКА У ХОРВАТСЬКИХ ВИДАННЯХ

POVIJEST SVJETSKE KJIZEVNOSTI ISTORIJA SVIETOVEJ
LITERATURY, т. 7, за редакцією Александра Флакера. Загреб: в-во "Младост", 1975.

Хорвати видали *Історію світової літератури* у 8-ми томах. У 7-му томі поміщено історію літератури східних слов'ян. Насамперед іде староруська, далі — новіша російська, білоруська, відтак українська література (автор Стоян Суботін).

Історія цих літератур подана за радянською схемою, мовляв, Київська Русь була спільна для всіх сучасних народів — росіян, білорусів й українців, тобто до XV століття. Автор історії української літератури Стоян Суботін користується українськими джерелами, київськими й закордонними виданнями, дає об'єктивний огляд нашої літератури у вступному розділі "Народження нової української літератури" і з'ясовує важкі умовини для розвитку українського красного письменства.

Розглядаючи творчість Івана Вишенського, автор каже, що "його квітчастий стиль, лексичне багатство та риторичність навіщують прихід і розвиток барокко в українській літературі". Про період XVII-XVIII століть автор пише: "Відкрита до західнолатинської літературної традиції, українська література відіграє й посередницьку ролю супроти інших слов'янських літератур, впливаючи, зокрема, на російську, сербську, болгарську, а навіть і на польську та словацьку літератури". Аналізуючи клясицизм, він приходить до висновку: "Тісний зв'язок з традицією попередньої барокової літератури та введення розмовної мови в писану літературу — це одна з найхарактеристичніших особливостей українського клясицизму". Досліджуючи добу українського романтизму (початок XIX ст.), автор докладніше зупиняється на "Руській трійці", на особистості Івана Франка. Ширше розглядає автор творчість Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша й Марка Вовчка. "Поява Шевченка і його творчість — це вияв свідомости українського народу про себе та про своє існування, і це була передумова великої Шевченкової популярности... Його вплив має не тільки літературний, але й громадсько-політичний характер".

Автор розглядає різні види жанрів — повість, драму, оповідання, поезію тощо. На переломі XIX—XX ст. приходять до занепаду реалізму і пробиваються напрямки модерністичні — натуралізм, символізм, футуризм тощо. Хоч, як пише автор, українська література "має чимало спільних рис з європейськими мистецькими напрямками, тоді вона зберегла свої національні особливості".

Аналізуючи творчість Лесі Українки, Суботін пише, що вона була "добрим знавцем європейських мов (знала їх тринадцять) і європейської літератури, вона вивела українську поезію з кола тем, які

розповідали про народне життя, і ввела в коло загальнолюдське... Розглядаючи творчість тодішніх письменників (Володимир Винниченко — "захисник декадентських ідей", Степан Васильченко, Антін Крушельницький та інші), автор каже, що далі "ціла українська література тече широкою рікою, яку ніщо й ніхто більше не може загнудати ані спинити чи знищити".

Автор пише про творчість найвизначніших письменників того часу — Михайла Коцюбинського ("своєю творчістю реформував українську мистецьку прозу"), Ольгу Кобилянську ("виявила надзвичайне знання внутрішнього життя людини"), Осипа Маковея ("талановитий новеліст, поет та історик літератури"), Василя Стефаника ("його творчість визначається суворою простотою, трагічним ліризмом, психологізмом і виразним драматизмом"), Леся Мартовича ("різниця від Стефаника своїм сатиричним тоном та особливим гумором") та про Марка Черемшину ("останнього, за окресленням І. Франка, з «блискучого тріумвірату»").

Літературу після 1917 р. автор називає "Золотою добою", а найталановитішими та найкультурнішими вважає неокласиків. Ширше він розповідає про всі літературні організації — "Гарт", "Авангард", "Вапліте" і т. д., про їхніх членів і незавидну долю. Микола Зеров — "майстер сонета"; Максим Рильський — "один з найвидатніших поетів того часу"; Микола Хвильовий — "безсумнівний талант..., один з найактивніших учасників і magna pars тодішнього українського відродження та літературних дискусій"; Юрій Яновський — "надзвичайний стиліст, новатор — експериментатор". Далі автор аналізує досить широко творчість усіх видатних авторів — Бориса Антоненка-Давидовича, Євгена Плужника, Миколи Бажана, Володимира Сосюри, Миколи Куліша, театр Леся Курбаса і т. д. Згадуючи про Західню Україну, автор пише про передвоєнний Львів, як "найсильніший осередок", де виходив *Вісник* за редакцією Дмитра Донцова. Довкруги цього журналу гуртувалися письменники Юрій Липа, Улас Самчук і Євген Маланюк.

Після війни відновили літературну творчість Остап Вишня, Павло Тичина, Максим Рильський, Микола Бажан, Володимир Сосюра, Леонід Первомайський. "Допіро в останніх десять-п'ятнадцять років проструменів українською поезією свіжий вітер. Молода генерація, на чолі якої були Іван Драч, Ліна Костенко, Віталій Коротич, Василь Симоненко та Микола Вінграновський при підтримці молодих літературних критиків Івана Дзюби й Івана Світличного, внесла в українську поезію власні, нові етичні й естетичні ідеали", — пише Суботін.

Щодо прози, то автор вважає, що, у протилежність до поезії, "молода українська проза відстає у своєму розвитку". Старші не створюють творів, які б мали приблизно вирівняну вартість... Смоличева творчість останніх років показує, наскільки помилкова і шкід-

лива була літературна політика, яка намагалася спрямувати всіх письменників, незалежно від їхніх замишувань, у рамки визначених жанрів, стилів і політики". Суботін дає огляд творчості Михайла Стельмаха, Олесья Гончара, Ірини Вільде, Олександра Довженка й інших, а потім і Євгена Гуцала, Василя Шевчука і Юрія Щербака. На думку Суботіна, подібне можна сказати й про українську драму, яка "в тому самому періоді не виявляє жодних успіхів ні досягнень. Найуспішніші драми того часу Івана Кочерги і Олександра Корнійчука". Автор висловлює надію, що українська література знову створить і ствердить власне й оригінальне обличчя, повніше висловить свідомість свого національного існування та свого місця у світовій культурі".

SLOVO O VOJNI IGOREVOJ, IZVORNIK I PRIJEVOD. СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВИМ, ОРИГІНАЛ І ПЕРЕКЛАД. Загреб: в-во "Графічний заклад" Хорватії, 1988, тираж 2,000.

У Загребі вийшов хорватський переклад *Слова о полку Ігоревім*. Поміщений теж оригінал. Перекладач з "російської" мови Марко Грчич, його ж коментарі, а кінцеві висновки написали Йосип Братуліч і Лев Дмитрієв. Уся використана література переважно російська: Д. Ліхачов, Адріянова-Перетц, В. Виноградов, Греков та інші, з південнослов'янських — Р. Нахтігал (словенець), І. Єсі і А. Менац (хорвати), В. Ганка (чех), а з французів переважно Мазон. З українських досліджень *Слова* анічогісінько! Видання гарно оформлене, поміщені чудові кольорові мініатюри з *Радивилівського літопису* з XV ст. (Бібліотека Академії Наук СРСР, Ленінград) та з *Літописної історії про Ігорів похід*, Лаптівський кодекс з XVI ст. (Державна публічна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна, Ленінград). У книжці є теж переклади: "Слово про погібель російської землі" та "Тужіння князя Інгвара Інгваровича" з "Повісти про зруйнування Рязані Батисм" (обидва зі *Збірника* Ліхачова). Крім перекладу-переспіву є ще докладний переклад з поясненнями. Й. Братуліч пише, що *Слово* — "це шаслива сполука народної й епічної творчості Південної Росії (Київської області)", наче б у ті давні часи справді існувала Росія в сучасному хорвацькому розумінні, а не Русь-Україна. Єдине в усій книжці слівце "український" є, до речі, нелогічно вжите, коли цей автор пише, що "почалося дослідження зв'язків *Слова* з російською й українською народною пісенністю".

SJAJ UKRAJINSKIH RIZNICA. СЯЙВО УКРАЇНСЬКИХ СКАРБНИЦЬ. Загреб: Музейно-галерійний центр, 1989.

Торік у Загребі відбулася виставка "Сяйво українських скарбниць". Того ж року вийшла книжка під таким самим заголовком.

Це майстерності торевтики* та ювелірні мистецтва України від XIII ст. до Хр. аж до нашого століття. Деякі предмети виставки вперше вийшли поза СРСР. Виставка зробила надзвичайно гарне враження. Вона відбулась на основі договору та співпраці між Державним історичним музеєм Української РСР та Музейно-галерійним центром Хорватії.

"Ідея цієї виставки, — пише Анте Соріч, директор Музейно-галерійного центру в Загребі, — народилася на весні 1988 року, коли в Загребі перебувала делегація Української Радянської Соціалістичної Республіки, з якою Соціалістична Республіка Хорватії підтримує традиційні зв'язки, що нас зобов'язують, щоб їм оце музейно-галерійне гостювання було звернене. Зокрема для нас це честь і велике довір'я українців, що нам виявили доставою експонатів".

У книжці поміщено статті хорватською й англійською мовами Леоніда Лавкарта, директора київського музею, про "Українські історичні дорогоцінності" в музеї цих скарбів, привітання Юрія Олененка, міністра культури України, та Мілівоє Солара, голови республіканського комітету освіти і культури Хорватії.

Далі є хорватськомовні статті: С. Березанської "Пам'ятки бронзової доби на Україні"; Е. Подвисоцької "Пам'ятки дерев'яного прикладного мистецтва північного Причорномор'я" (IX ст. до Хр. — I ст. по Хр.), кимерійці-скити-сармати; В. Гардаєва "Пам'ятки самоцвітного та ювелірного мистецтва" (VI-XIV ст.); Ж. Арустамяна "Вироби ювелірно-самоцвітного мистецтва в Україні" (XVI — початок XX ст.); Віктора Баглея "Про реставрування експонатів". У цих статтях є мапи, ескізи та рисунки відповідних пам'яток.

Далі йдуть англійські статті про красу українських історичних скарбниць з різних епох. В кінці поміщені справді чудові кольорові репродукції предметів з кожної доби — нашійники, кульчики, підвіски, мечі та їхні окупи, прекрасний пекторал, хрест, чаша тощо. Це тільки частина з виставлених у Загребі експонатів. В опрацюванні С. Березової, Й. Волковінської та Олени Старченко подано хорватсько- та англійський каталог з короткими поясненнями 293-ох експонатів.

Хорватською, як і англійською мовами прізвища подані у російській формі — Волковінская, Подвисоцкая, Олененко, Короненко і т. д. Київська Русь перекладено "Київська Русія (Росія)".

Антін Івахнюк

---

* Торевтика — мистецтво рельєфного оброблення металевих художніх виробів карбуванням або тисненням.

Lina Kostenko: SELECTED POETRY, Wanderings of the Heart. Translated from Ukrainian with an afterword by Michael M. Naydan, illustrated by Roksolana Robak Naydan. New York and London: Garland Publishing, Inc., 1990. 150 стор.

Перекласти поетичний твір, цю надто складну мовну композицію, на іноземну мову важко, щоб не сказати неможливо. Чому? Бо йдеться в ній не тільки про інтерсуб'єктивно чітке повідомлення чи твердження, але й про її незвичну синтаксичну сполуку, про її незвичне метафоричне визначення, про її звукову оркестрацію і ще про дещо. Все це в цій композиції зливається у гармонійне, а нерідко у дисгармонійне парадигматичне плетиво, яке дивує, а часто і дратує свого рецепієнта. Перекласти, отже, таку композицію нелегко. Адекватний переклад поетичного твору, коли його взагалі можна назвати перекладом, — це або співзвучний новотвір, або ретельне відтворення одного із його компонентів.

Що і як перекладено у цій збірці? Із збірки *Проміння землі* (1957) перекладено 29 віршів, із *Вітрил* (1958) — 20, із *Мандрівки серця* (1961) — 25, і 20 віршів, які не увійшли у ці і наступні збірки. Більших, зокрема епічних віршів поетеси, тут не представлено. Як, отже, перекладено ці 94 вірші? Сам перекладач відповідає на це питання так: "Я не намагався нав'язувати моїм перекладом метричну і римову схему Костенко. Для сучасного англомовного літературного сприймання таке нав'язування було б штучним. Натомість я старався наблизити їх до органічного ритму оригіналу, подекуди вживаючи поетичні засоби Костенко, як, наприклад, алітерації, співзвучність, а також, тут і там, риму. В наслідок цього, я сподіваюся, вони досить вірно відтворюють її поетичний голос і її природний стиль". І так, із багатьох компонентів поезії Ліни Костенко увага Найдана зфокусована (хоч цього він не каже у цій цитаті) на її центральному компоненті, себто на її нарративному й інтелектуальному спрямуванні. Йдеться йому про те, щоб це спрямування було максимально збережене і щоб, як він твердить, її "поетичний голос" був сприятливим для англомовного вуха.

Післямова-есеї написана фахово. Графічні ілюстрації Роксоляни Робак-Найдан гармонійно доповнюють цю чудово видану збірку перекладів Ліни Костенко.

Іван Фізер

Вельмишановні читачі *Сучасности*!

Минулого року журнал *Сучасність* завершив 30 років своєї діяльності. Коли додати ще його попередників, себто, двотижневик *Сучасна Україна* і публікацію *Українська літературна газета*, які ми пускали в світ у 1950-их рр., то це — 40 років видавничої праці.

Від першого числа *Сучасности* ми визначили характер журналу як місячник літератури, мистецтва й суспільного життя. При тому, ми поклали наголос на проблемах культури, бо ми були і є переконані, що саме на національно-культурному терені точилася і точиться найзапекліша боротьба за збереження національної субстанції українського народу. Так було впродовж сорока років за умов сталінського і брежнєвського терору, так є і сьогодні, коли на сцену подій в Україні вийшли нові сили, перед якими відкриваються можливості посилити, а може й завершити боротьбу нашого народу за національно-культурне і державне відродження.

Ми раді і гордимся тим, що впродовж довгого часу користуємося приязню і підтримкою ширших кіл нашої суспільности в діяспорі, а також в Україні. *Сучасність* здобула собі ім'я активного співучасника в процесі росту нашого народу. Це нас дуже заохочує посилити працю, але рівночасно із цим виринають перед нами нові вимоги у видавничому і тематичному плянах — потреба поширити автуру, розбудувати зміст, внести зміни, пристосувати журнал до нових умов і потреб читачів в Україні та діяспорі. А це, в свою чергу, збільшує кошти видавництва, зокрема, коли мати на увазі постійне зменшування вартости гроша, що створює для нас великі фінансові труднощі.

Тому, коли ми ділимося з Вами думками про проблеми, які стоять перед нами, ми дуже просимо Вас як наших приятелів: надсилайте нам Ваші пропозиції і завваги для покращання журналу, приєднуйте нам нових передплатників з кола Ваших знайомих, а також, у міру Ваших можливостей, — жертвуйте датки на видавничий фонд *Сучасности*, яка за довгі роки праці належить не тільки групі її редакторів і видавців але, на ділі стала загальнонаціональним надбанням ширших кіл української громадськости. Тому тільки спільним зусиллям громади можна зберегти і розбудувати цю установу.

Для Вашої вигоди залучуємо на звороті листок з питаннями, на які просимо відповісти. (Залучена також конверта з нашою адресою).

Надіючися на Вашу допомогу, залишаємося з правдивою пошаною і бажаємо доброго здоров'я та успіхів Вам і Вашим рідним в Україні та діяспорі.

червень 1991

Редакція *Сучасности* і Видавництво "Пролог"

Про авторів

Шарль Бодлер — (1821-1867), визначний французький поет.

Райнер Марія Рільке — (1875-1926), визначний німецький поет.

Віра Вовк — поет, професор німецької літератури, перекладач. Автор багатьох збірок поезій і перекладів української літератури. Живе у Бразилії.

Роберт Фрост — (1875-1963), визначний американський поет.

Євген Крименко — автор збірки поезій, живе у Чикаго.

Аскольд Мельничук — поет, професор Бостонського університету, редактор літературного журналу "AGNI".

Оксана Забужко — поет, науковий працівник Інституту філософії в Києві.

Габріель Гарсія Маркес — (нар. 1928), визначний латиноамериканський письменник. Живе в Колумбії.

Сергій Борщевський — перекладач з еспанської та англійської мов. Редактор перекладів українських творів на еспанську мову. Автор теоретичних праць про переклади. Живе у Києві.

Томас Стефанович — уругваєць (нар. 1934), юрист, перекладач, прозаїк, журналіст і літературний критик. Видає еспано-німецький журнал "Khiri", викладає в мовно-перекладацькому інституті в Мюнхені.

Ігор Качуровський — письменник, літературознавець і перекладач. Автор збірок поезій і романів. Живе в Німеччині.

Жан Ануї — (1910-1987), визначний французький драматург.

Роман Маланчук — (1912-1988), бібліотекар, бібліограф і перекладач. Помер в Нью-Йорку. Автор оповідань, дослідних статей з літератури та повної анотованої *Бібліографії* про Володимира Винниченка.

Галя Кошарська — викладач і керівник українського відділу МекКворі університету в Австралії.

Микола Неврлий — співробітник Словацької Академії Наук, автор книжок та праць про словацьку та українську літератури. Живе в Братиславі.

Олена Ріпко — мистецтвознавець, заступник директора Львівської картинної галерії з наукової роботи.

Наталія Чечель — кандидат мистецтвознавства, працює викладачем катедри театрознавства Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Володимир Дорошкевич — доцент, кандидат філософських наук Київського педагогічного інституту ім. О. Горького.

Іван Машенко — головний директор програм Українського телебачення.

- Федір Погребенник** — літературознавець, працює в Інституті літератури ім. Т. Шевченка в Києві.
- Микола Рябчук** — літературний критик і публіцист. Живе в Києві.
- Олена Никанорова** — дослідник української літератури, живе в Києві.
- Оксана Ашер-Драй-Хмара** — літературознавець, спеціаліст творчості Михайла Драй-Хмари. Живе в Нью-Йорку.
- Оксана Соловей** — перекладач, живе в Міннеаполісі.
- Микола Вірний (Французенко)** — довголітній радіожурналіст. Голова українського відділу "Голосу Америки".
- Людмила Жильцова** — громадська діячка. Живе у Вільносі.
- Світлана Кравченко** — доцент Львівського університету, член Львівського клубу адвокатів.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* ч. 4, 1991, у статті Б. Певного "На це я ждала усе своє життя", на стор. 54 (17 рядок знизу) треба читати: Михайла Борецького.

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1991 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	9 DM	90 DM
<i>Великобританія:</i>	4 фунти	40 фунтів
<i>Канада:</i>	6 кан. доларів	60 кан. доларів
<u>всі інші країни:</u>	6 ам. доларів	60 ам. доларів

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австра-</i> <i>лія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakh- novich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Арген-</i> <i>тіна:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Швай-</i> <i>царія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
<i>Велико-</i> <i>британія:</i>	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з *Канади* та з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в ам. доларах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

Адреса адміністрації:

SUČASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
Tel.: (201) 622-0545
Fax: (201) 622-1933

ПРОЛОГ-ВІДЕО

Пропонуємо найкращу збірку відео-записів з України найновішого документального матеріалу та фільмів для розваги.

* **ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОЇ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ**

120 хвилин Ціна: 25 ам. доларів

Відродження і легалізація катакомбної Церкви на Україні.

БЛАЖЕННІШИЙ ВЛАДИКА МИРОСЛАВ-ІВАН У ЛЬВОВІ

60 хвилин Ціна: 25 ам. доларів

Приїзд, вітання, промови до вірних Глави УКЦ.

Ціна двох касет (ХРОНІКА... + БЛАЖЕННІШИЙ...) разом: 45 ам. доларів

* **КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (I)** 30 хвилин Ціна: 12,95 ам. доларів

КОЗАЦЬКІ ПРИГОДИ (II) 45 хвилин Ціна: 15,00 ам. доларів

Анімаційні відео-фільми для дітей віком 3-10 років.

Ціна двох фільмів для дітей (I + II) разом: 25 ам. доларів

* **ЧОРНА ДОЛИНА** 95 хвилин Ціна: 35 ам. доларів

Фільм кіностудії "Джерело" (Київ, 1990) про козацький побут у 17 ст.: боротьба українців з турками; про підступність, зраду, любов; за Ю. Мушкетиком.

* **ЧЕРВОНА РУТА** 60 хвилин (нове) Ціна: 20 ам. доларів.

Нові кадри з відомого музичного фестивалю.

* **ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ** 100 хвилин Ціна: 35 ам. доларів

Світової слави фільм Саркіса Параджанова; за М. Коцюбинським.

* **ЗАПОРІЗЬКА СІЧ** 60 хвилин Ціна: 20 ам. доларів

У Запоріжжі в серпні 1990 з нагоди 500-річчя Січі (звук — по-англ.).

* **КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ** 100 хвилин Ціна: 35 ам. дол.

Епічний фільм Одеської кіностудії (1988) про князя Данила.

Чеки чи поштові перекази просимо виставляти в американських доларах на: Prolog Video. Мешканців штату Нью-Джерсі, Нью-Йорк і Коннектікут зобов'язує податок.

Приймаємо замовлення зі США і Канади на conto карток Visa, MasterCard, та доставляємо фірмами Federal Express чи UPS.

ЗАМОВЛЕННЯ БЕЗКОШТОВНИМ ТЕЛЕФОНОМ ІЗ США І КАНАДИ:

1-800-458-0288

Prolog Video
744 Broad St., Suite 1115
Newark, NJ 07102-3892